

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШКАДАИ ДАВЛАТИИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ СОТИМ УЛУҒЗОДА**

Ба ҳуқуқи дастнавис

УДК: 809.155.0+801.311

ББК: 81.2 (2 тоҷик)+81

Ш-26

ШАМСУДИНОВА МАҲТОВБӢ АБДУАЛИМОВНА

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОНОМАСТИКАИ ОСОРИ БАДЕӢ

(дар мисоли осори Аҳмади Дониш)

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология, аз рӯйи

ихтисоси 10.02.19 - Назарияи забоншиносӣ

Роҳбари илмӣ:

Мухаммадҷонзода Олимҷон Олимҷон,
доктори илмҳои филология, профессори
кафедраи забони тоҷикии Донишкадаи
давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи
Сотим Улуғзода

Душанбе–2022

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3-17
БОБИ I. ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВИИ НОМШИНОСИИ ОСОРИ БАДЕЙ.....	18
1.1.Мулоҳизаҳо доир ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии номшиносӣ дар осори бадеӣ.....	18-29
1.2.Баррасии масъалаҳои назариявӣ ва вижагиҳои номвожаҳои осори бадеӣ.....	29-32
1.3.Гидронимия.....	32-37
1.4.Оронимия.....	37-40
1.5.Антропонимия.....	40-41
1.6.Астротопонимия.....	41-48
Хулосаи боби якум.....	48-49
БОБИ II. ҚАБАТҲОИ ЗАБОНИИ НОМВОЖАҲОИ ОСОРИ АҲМАДИ ДОНИШ.....	50
2.1.Номвожаҳои эронисос аз осори Аҳмади Дониш.....	50-67
2.2.Масъалаҳои назариявии вожаҳои иқтибосӣ.....	67-68
2.3.Номвожаҳои иқтибосии арабӣ.....	68-84
2.4.Номвожаҳои туркӣ-муғулӣ.....	84-88
2.5.Номвожаҳои русӣ-аврупоӣ.....	88-98
Хулосаи боби дуюм.....	98-99
БОБИ III. ТАҲЛИЛИ СОҲТОРИИ ОНОМАСТИКАИ ОСОРИ АҲМАДИ ДОНИШ.....	100
3.1.Масъалаҳои назариявии таснифоти соҳтории номвожаҳо.....	100-108
3.2.Номвожаҳои сода.....	108-115
3.3.Номвожаҳои сохта.....	115-120
3.4.Номвожаҳои мураккаб.....	120-133
3.5.Номвожаҳо-ибораҳои осор.....	133-145
Хулосаи боби сеюм.....	146-147
Хулоса.....	148
1.Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия.....	148-153
2.Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо.....	153-154
Номгӯи ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ.....	155
1 Номгӯи адабиёт.....	156
1.Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда.....	156-170
2.Феҳристи интишороти илмии довталаби дараҷаи илмӣ.....	171-172

МУҚАДДИМА

Кори диссертационӣ ба таҳқиқи чанбаҳои назариявии ономастикаи осори бадеӣ (дар мисоли осори Аҳмади Дониш) бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Ба риштаи таҳқиқ кашидани исмҳои хос, ки яке аз қисматҳои забоншиносӣ – ономастика меомӯзад, тавачҷуҳи муҳаққиқони соҳа, махсусан, забоншиносонро ҷалб намудааст. Омӯзиш ва таҳқиқи маводди таҳқиқшавандаи исмҳои хос барои равшан сохтани масъалаҳои норӯшани баҳши забоншиносӣ, чиҳати ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ташаккул ва рушди номшиносӣ кумак карда метавонад. Дар номшиносӣ дар баробари таҳқиқотҳои солҳои охир боз паҳлуҳои таҳқиқношудаи осори бадеӣ ва ашъори шоирону нависандагони адабиёти классик ва муосир, махсусан, осори Аҳмади Дониш то имрӯз ба таври пурра ва комил мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Мавриди зикр аст, ки осори насру назми адабиёти тоҷик дорои захираи ғании исмҳои хос мебошад ва муҳаққиқонро зарур аст, ки таҳқиқоти амиқи илмии номшиносиро беҳтару хубтар ба роҳ монанд.

Ба ҳамин хотир мо ба таҳқиқ, таҳлил ва омӯзиши чанбаҳои назариявии ономастикаи осори бадеӣ (дар мисоли осори Аҳмади Дониш) даст задем.

Аҳмади Дониш зимни таълифи осори худ бо истифода аз маводди пурқиммати ономастикӣ чиҳати офаридани қаҳрамонҳои асарҳои худ аз ҳазинаи ғании номҳо истифода бурда, онҳоро бо маҳорати баланди нақшофарӣ ва мувофиқатоварӣ номгузорӣ намудааст. Осори Аҳмади Дониш яке аз манбаҳои беназири таърихии номвожаҳо буда, зимни офаридани онҳо аз нуқтаи назари тасвир, пайдарҳамии воқеаҳо, фарогирии мавзӯ ва чиҳатҳои луғавӣ-маъноӣ хеле пурқимат аст.

Ба ҳайси мавзуи таҳқиқ қарор гирифтани чанбаҳои назариявии ономастикаи бадеӣ (дар мисоли осори Аҳмади Дониш) дар забоншиносии тоҷик пажӯҳиши нав буда, дар он таҳқиқи пурра ва комили ономастикаи осори таҳқиқшаванда мавриди омӯзиши амиқ

қарор гирифтааст. Пажухиши ҳамаҷонибаи ҷанбаҳои назариявии ономастикаи бадеӣ дар асоси осори Аҳмади Дониш яке аз масъалаҳои муҳими омӯзиши эроншиносӣ, махсусан, забоншиносии тоҷик эътироф меёбад.

Мавриди зикр аст, ки омӯзиши паҳлуҳои гуногуни ономастикаи осори Аҳмади Дониш дар ҳаҷми як диссертатсияи илмӣ барои ташаккул ва рушди номшиносии тоҷик аз аҳаммияти хос бархӯрдор аст. Ҷойи тазаккур аст, ки маводди таҳқиқшаванда қисматҳои гуногуни номшиносиро фаро гирифта, омӯзиши онҳо ҷиҳати ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ хеле муҳим мебошад.

Номҳои ашхос (антропонимҳо), топонимҳо ва қисматҳои асосии он, ки маҳсули тафаккури давраҳои гуногуни инкишофи ҷомеа ба шумор меравад, сарвати маънавӣ, ганҷинаи бозътимоди таъриху фарҳанг ва як ҳиссаи асоси ганҷинаи луғавии забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Шарҳу тавзеҳ додани маводди таҳқиқшаванда ҷиҳати рӯшан намудани масъалаҳои гуногуни решашиносӣ, калимасозӣ, овозшиносӣ, грамматика, шевашиносӣ, таърихи забон ва дигар қисматҳои забоншиносӣ маводди фаровоне дода метавонад.

Омӯзиши номҳои ашхос, ки бо истилоҳи юнонии «антропонимия» (anthropos - «одам», «инсон» ва оном «ном», яъне номи шахс) ифода карда мешавад, барои маълум сохтани завқи инсонҳо, ҷаҳонбинӣ ва таъсири забону фарҳангҳои бегона заминаи мусоид фароҳам меорад. Ҳангоми омӯзиши ономастикаи осори бадеӣ на фақат доираи истеъмоли номҳои қаҳрамонҳои асар ва шарҳу таҳлили онҳо муҳим аст, балки тавассути он омӯзиши минтақаҳои ҷуғрофӣи замони иншо гардидани осори бадеӣ, фазои муайяни амалигардии воқеаҳо дар асар ва ҳақиқати таърихӣи он маълум мешавад.

Дар ҳамин замина, баррасӣ ва таҳқиқи илмӣи номҳои ашхос, таҳаллусу лақаби одамон, лақаби ҳайвонот, номҳои шахру деҳот, баҳру

дарёҳо, чирмҳои осмонӣ, офатҳои табиӣ ва ғайра дар осори Аҳмади Дониш яке аз масъалаҳои асосии мавзӯ ба шумор меравад.

Масъалаҳои зикргардида, мубрамии мавзуи диссертатсия, мақсад ва вазифаҳои онро муайян менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Таърихи солҳои охир дар забоншиносии тоҷик ва хориҷӣ оид ба омӯзиши ономастика (номшиносӣ), махсусан, таҳқиқи асарҳои бадеӣ-таърихӣ қорҳои зиёди илмӣ-таҳқиқотӣ ба анҷом расидаанд. Таҳқиқоти муҳаққиқони варзидаи ватанӣ ба монанди, О. Ғафуров дар ин самт хеле бузург аст. Ҷамҷунин, таълифоти зиёди муҳаққиқон, ба мисли Ш.Ҳайдарӣ «Лақабнома», «Номвожаҳо», «Мақолаҳои номшиносӣ» «Антропонимика. Топонимика. Этносоциolingвистика», С.Сулаймонов «Лингвистические основы топонимии в трудах арабского средневекового автора Йакута-ал-Хамави» [XIII], М.Шодиев «Таҳқиқи лингвистии топонимияи осори С.Айнӣ», С. Абодуллоева «Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ», «Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты [на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Аттара и Джаладиддина Балхи]», Р.Шоев «Ономастикаи «Самаки айёр», Д.Майнусов «Антропонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ(чанбаи забоншиносӣ)», С.Қурбонмамадов «Хусусиятҳои маъноӣ-услубии поэтонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ», Э.Давлатов «Ономастикаи «Қасос-ул-анбиё», Ҷ.Темуров «Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб», Ф.Давлатова «Антропонимияи «Таърихи Балъамӣ», Ш.Рустамшо «Антропонимияи «Таърихи Систон» (чанбаи таърихӣ-забоншиносӣ)» ва дигарон анҷом додаанд, ки ҷиҳати рушди илми забоншиносӣ мусбат арзёбӣ мегарданд. Вале бояд зикр намуд, ки пахлуҳои гуногуни чанбаҳои назариявии ономастикаи бадеӣ дар асоси осори Аҳмади Дониш дар забоншиносии тоҷик ва хориҷӣ мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор нагирифтааст.

Таҳқиқи номшиносӣ дар забоншиносии тоҷик ба таври илмӣ аз солҳои 60-уми садаи XX оғоз гардидааст. Дар асарҳои илмӣ-таҳқиқотии забоншиносони хориҷӣ, ба монанди А.В.Суперанская, И.В.Бестужева-Лада, В.Д.Бондалетов, Н.Д.Арутюнова, И.А.Баскаков, С.С.Губаева, Г.М.Налбадьян, Г.К.Конкашпаев, Н.А.Петровский, В.А.Никонов ва дигарон роҷеъ ба номшиносӣ таҳлилҳои судманд ба анҷом расидааст.

Таҳқиқоти Р.Х.Додихудоев, Ж.А.Ҳалимов, Т.Нафасов, Э.М.Мурзаев, Б.О.Орзубоева, О.Ф.Ғафуров, Л.И.Ройзензон ва А.И.Исоева, О.Л. Султанияев, С.К. Караев, У. Бекбаулов, А.З. Розенфелд, А.Л. Хромов, О.И. Смирнова нахустин таҳқиқотҳо дар номшиносии Осиёи Миёна ба шумор рафта, барои омӯзиш ва пажӯҳишҳои минбаъда заминаи мусоид фароҳам овард. Махсусан, нақши А.З.Розенфелд ва А.Л. Хромов дар омӯзиши номшиносии Тоҷикистон бузург арзёбӣ гардида, осори онҳо барои муҳаққиқони минбаъдаи номшинос маводди хуби илмӣ дод.

Яке аз нахустин пажӯҳиш дар ин самт мақолаи А.З. Розенфелд «Название лангар в топонимике Таджикистана» мебошад, ки соли 1940 нашр гардидааст. Он таҳқиқи забоншиносии номҳои ҷуғрофӣи қисмати ҷанубии Тоҷикистон ва дигар масъалаҳои номшиносии тоҷикро дар бар мегирад. Таҳқиқоти ономастиқии А.З.Розенфелд, ки ба паҳлуҳои асосии номвожаҳои ҷуғрофӣ бахшида шудаанд, дар як силсила асару мақолаҳои ӯ баррасӣ гардидаанд. Осори илмӣи А.З. Розенфелд, асосан, ба баъзе масъалаҳои номвожаи қисматҳои ҷануби шарқии Тоҷикистон бахшида шуда, дар онҳо маводди фаровони топонимӣ, антропонимӣ, гидронимӣ аз нуқтаи назари илмӣ таҳлилу таҳқиқ шудаанд.

Сарчашма ва манбаъҳои хаттии давраҳои бостон ва миёнаи забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ба монанди Авасто, «Катибаи Бесутун» (Дориюш), «Нақши Рустам», «Катибаҳои Персеполис», «Бундаҳишн», «Шахристонҳои Эроншаҳр», «Фарҳанги паҳлавик», «Корномаи Артахшери Попакон» (Корномаи Ардашери Бобакон), «Дарахти асурик ва буз», «Чатарнома» (Шатранҷнома), «Денкард» (Динкард) ва ғайра

дорои номвожаҳои ҷуғрофӣ буда, барои омӯзиши таърихии антропонимия ва қисматҳои топонимика заминаи мусоид фароҳам меоранд. Дар осори таърихӣ фалсафӣ ва ҷуғрофии давраи нави рушди забони тоҷикӣ тавсифу таҳқиқи паҳлуҳои ҷудогонаи номҳо ба назар мерасанд, ки аз ҷумлаи онҳо «Ал-масолик вал-мамолик»-и Асад ибни Хурдодбех (соли таълиф 864 м.), «Китоб-ал-хироч»-и Аҳмад ибни Яъқуб (соли таълиф 891 м.), «Мухтасари китоб-ул-булдон»-и Ибни Фақеҳ (соли таълиф 903 м.), «Ат-танби ваш-шароф»-и Маъсудӣ (соли таълиф 843 м.), «Ал-масолик вал-мамолик»-и Абӯисҳок Иброҳими Истаҳрӣ (соли таълиф 951 м.), «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал (соли таълиф 978 м.), «Аҳсан-ат-тақосим»-и Муқаддасӣ (соли таълиф 983 м.), «Худуд-ул-олам мин-ал-машриқ илал-мағриб» (соли таълиф 982 м.), «Форснома»-и Ибни Ал-Балхӣ «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ, «Китоб-ал-ансоб»-и Абусаид Абдулкарим Ас-Самъонӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Ахлоқи Носирӣ»-и Хоча Насриддини Тӯсӣ, «Дар баёни таворихи анбиё», «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддин ба шумор мераванд. Дар асарҳои мондагори таърихӣ, аз ҷумла «Таърихи Байҳақӣ», «Қобуснома», «Ахлоқи Носирӣ», «Исмҳои бузургони Бухорои Шариф» низ дар бораи санъати номгузорӣ баҳс меравад.

Инчунин, олимони аврупоӣ Х.Бартоломе, Л.Каэтани, Ҷ.Габриелли, Л. Рену, Гарсен де Тасси, Е.Бенвенист, Г.Е.Колбрук ва Ф.Юсти аз нафароне мебошанд, ки дар бораи решашиносии номвожаҳои Шарк таҳқиқот ба анҷом расонидаанд. Ҳамчунин, дар «Номҳои эронӣ»-и Меҳрубон Гуштаспури Порсӣ, «Фарҳанги номҳои эронӣ»-и Фарида Доноӣ, «Фарҳанги номҳои Авасто-и Розӣ Ҳошим, «Фарҳанги луғати Авесто»-и Пури Довуд, «Зиндагӣ ва муҳочирати ориёиён»-и Фаридун Ҷунайдӣ, «Фарҳанги «Шоҳнома» (номҳои касон ва ҷойҳо)»-и Ҳусайн Шаҳидии Мозандаронӣ, «Фарҳанги номҳои эронӣ бо зикри маншаи таърихӣ ва маънии асомӣ»-и Аббоси Муҳаммад, «Фарҳанги бузурги дучилдаи мусаввари форсӣ ба форсӣ»-и Амид Ҳасан, чилди шашуми

«Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин масъалаи мазкур мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Ҳамзамон, дар охири асри XIX маҷмуи мақолаҳои забоншиноси фаронсавӣ Гарсен де Тасси бо номи «Memaire sur les noms propres et les titres musulmans» интишор гардида, дар он (решашиносӣ ва маъноӣ номҳои мусулмонӣ) мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Ниҳоят, омӯзиши этимологии баъзе номҳои авестӣ дар асари Э. Бенвенист ва Л. Рену ба назар мерасад, вале Э. Бенвенист дар асари дигари худ бо номи «Унвон ва номҳои шахс дар забонҳои Эрони қадим» (Titres et noms propres en iranien ancien) дар таснифи номҳои одамон ва унвону рутбаҳои шоҳони Эрони қадим, аз катибаҳои мадракоти кӯҳи Бесутун ва Тахти Чамшед истифода намудааст [183].

Вале дар Тоҷикистон омӯзиши ҳамаҷонибаи топонимияи Зарафшон бахусус, аз ҷониби О.П.Смирнова қобили таваҷҷуҳ мебошад, ки маълумоти кофӣ чуғрофӣ ва таҳқиқоти беназири таърихро дар бар мегирад.

А.Л. Хромов низ дар асари таҳқиқаш бо номи «Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана» (Очеркҳо дар бораи топонимия ва микротопонимҳои Тоҷикистон) дар бахши омӯзиши топонимияи Тоҷикистон марҳилаи нави дорои арзиши баланди илмиро гузошт, ки минбаъд олимони забоншинос аз осори илмӣ ӯ дар ин самт ба сурати сарчашма истифода намудаанд, яъне ба мактаби пурмахсули илмӣ ӯ пайравӣ намудаанд. Чунки дар минтақаи болооби Зарафшон ва Яғноб то ҳанӯз номҳои қадими тоҷикӣ вучуд дошта, муаллиф қабатҳои забонии онҳоро мавриди омӯзиш қарор дода, ва бояд таъкид сохт, ки маҷмуаи осори ба топонимияи Тоҷикистон бахшидаи муҳаққиқ 30 асару мақоларо дар бар мегирад [127, с.276- 291].

Соҳаи номшиносии тоҷик, асосан аз солҳои 70-уми асри XX сар карда, аз ҷониби олимони ватанӣ О. Ғафуров, Р.Х. Додихудоев, Н. Офаридаев, А. Девонакулов, Ш. Ҳайдаров, Ш. Исмоилов, А. Абдунабиев, М. Шодиев, Ҷ. Алимӣ, О. Маҳмадҷонов, Р. Шоев, Д.

Ҳомидов, М. Аюбова, Р. Холназаров ва дигарон марҳила ба марҳила мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Таҳқиқоти номшиносони тоҷик тибқи анъанаҳои мактаби номшиносии собиқ Иттиҳоди Шуравӣ тартибу таҳия гардидаанд. Чуноне ки, О. Ғафуров соли 1968 асари худро зери унвони «Рассказы об именах» («Ҳикояҳо дар бораи номҳо») нашр менамояд. Дар ин асар муаллиф ба омӯзиши ному лақаби мардуми тоҷик диққат дода, кӯшидааст, ки решашиносиву пайдоиши баъзе номҳои ҷуғрофиро низ шарҳу эзоҳ диҳад. Ҳамзамон, О. Ғафуров дар ин таҳқиқоташ саъй кардааст, ки номҳои аз ҷиҳати таркиби овозӣ наздику якранги забонҳои гуногунро бо ҳам муқоиса намояд [23, с.155]. Соли 1971 мавзуи марказии онро номҳои мардонаю занонаи Осиёи Миёна, асосан, тоҷикию ўзбекӣ ташкил медиҳанд [25, с.157].

О. Ғафуров муаллифи луғати муфассалтаре низ мебошад, ки соли 1987 нашр гардида буд. Ф. Абдулло соли 1972 аз рӯи маҷмуи маводди ономастикӣ таҳти унвони «Номнома» асаре тартиб медиҳад [2].

Дар таҳлили топонимияву микротопонимияи Тоҷикистон саҳми Р.Х. Додихудоев шоистаи зикр аст ва ӯ аввалин забоншиносест, ки роҷъ ба микротопонимияи гурӯҳе аз забонҳои шарқии эронӣ рисолаи докторӣ дифоъ намудааст. Муҳаққиқ оид ба қабатҳои забонӣ, маъноӣ ва решашиносии топонимҳои алоҳида маълумоти батафсил дода, пешбурди таҳқиқоти илмиашро бо усули зоҳир кардани муносибати ҷиддӣ ба маводди дар ихтиёр доштааш ба роҳ мондааст, ки дар натиҷаи чунин муомилаи мутлақои касбӣ бо камтарин маводу асноди ҷамъоваришуда асарҳои комили илмиро эҷод намудааст [39,40,41].

Абдуллоев Н.Ш. дар рисолааш бо номи «Формирование таджикской астрономической терминологии и космонимии» («Ташаккули истилоҳоти тоҷикии ситорашиносӣ ва кайҳоншиносӣ») бори нахуст дар таърихи забоншиносии тоҷик истилоҳоти ситорашиносиро мавриди омӯзиш қарор дода, дар омӯзиши бахшҳои астрономия ва космонимия заминаи хуберо фароҳам овардааст [3, с.15].

Соли 1986 Ш. Ҳайдаров дар «Луғати чандомади антропонимияи тоҷикони райони Ашт», ки нахустин таҷрибаи луғати чандомади номшиносии тоҷик аст, номҳои хоси мардуми ноҳияи Ашти вилояти Суғдро ба таври лингвостатистикӣ ва лингвогеографӣ баррасӣ менамояд. Китоби Ш. Ҳайдаров «Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт» аз бисёр ҷиҳат шоистаи таваҷҷуҳ аст. Аввалан, ин нахустлуғати ономастикӣ дар забоншиносии тоҷик буда, сониян, маводди фаровони номшиносии асар қимати арзандаи илмӣ дорад [133, с. 4-5].

Исмоилов Ш. дар асарҳои худ «Назаре ба вожаҳои ҷуғрофӣ», «Таҳлили забоншиносии топонимҳо» ва «Топонимикаи Тоҷикистон» роҷеъ ба пайдоиши номҳои ҷуғрофию таърихии қисмати миёнаи водии Қаротегин таҳқиқот бурдааст. Ба муаллиф муяссар гардидааст, ки дидаву шунида ва мушоҳидаҳои худро дар иртибот ба номҳои мавзӯҳои фавқуззикр дар доираи пажӯҳиши илмӣ таҳлилу таҷзия карда, онҳоро ба истифода аз сарчашмаю маъхазҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, қомусҳои дар гузаштаю имрӯза таҳиягашта ва адабиёти фаровони илмӣ баррасӣ намояд [44-49].

Инчунин, рисолаи О. Маҳмадҷонов таҳти унвони «Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолӣ водии Ҳисор» соли 2010 нашр мегардад, ки дар илми номшиносии тоҷик равшанӣ навино мекушояд. Яке аз хусусиятҳои умдатарини ин рисола аз он иборат мебошад, ки О. Маҳмадҷонов баробари топонимика микротопонимикаи водии Ҳисор - Ромиту Варзоб ва Қаратоғро мавриди таҳлил қарор дода, вижагии решашиносӣ ва таърихии ҳар як номвожаи ҷуғрофиро баррасӣ намудааст. Дар ин рисола бори аввал маводди топонимияи минтақа гирд овардашуда, қонуниятҳои пайдоиш, рушду инкишоф ва ташаккули топонимия ва микротопонимияи ин минтақа мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин, дар монографияи мазкур шаклҳои вожагонӣ ва маъноӣ ва таъсирпазирии забонҳои бегона ба топонимҳо низ баррасӣ гардидааст. Ниҳоят монография маводди фаровонеро доро буда,

заҳмати сафарҳои сахрои муҳаққиқро низ дар бар гирифта, дар айни замон барои муайян намудани моҳият ва баромади этимологии топонимҳои сарчашмаи муфид ба шумор меравад [65, с. 11].

Монографияи дигаре, ки метавон хотиррасон намуд, «Ономастикаи Самаки айёр»-и Р. Шоев мебошад. Дар ин асар маводди зиёди ономастикии «Смаки айёр», ки маҷмуан ба 960 адад мерасад, ба пуррагӣ таҳқиқ шудааст. Муҳиммиати ин монография аз он иборат мебошад, ки бори нахуст, дар пояи маводди ономастикии асарҳои насри ривоятии форсу тоҷик дар Тоҷикистон пажӯҳиш ба анҷом расидааст [145, с. 164].

Ҳомидов Д. дар монографияи «Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзӯҳои таърихии тоҷикнишин» (2018) ташаккул ва таҳаввули илми топонимикаи тоҷикро ба се марҳила ҷудо намудааст, ки марҳилаи аввал ба давраи классикии рушди забони тоҷик рост меояд ва ба андешаи муаллиф дар ин замина осори ҷуғрофӣ, таърихӣ ва фарҳангу луғатҳои гуногун таълиф гардидааст. Марҳилаи дувум аз замони забт гардидани сарзамини Осиёи Миёна аз ҷониби Русияи подшоҳӣ то барқарор гардидани Ҳукумати Шуравӣ, яъне солҳои 1868-1920-ро фаро мегирад. Инчунин, микротопонимияи ноҳияҳои Ванҷу Дарвоз аз ҷониби Н. Офаридоев таҳқиқ гардидааст. Н. Офаридоев таҳқиқоти забоншиносии ойконимҳои гурӯҳи забонҳои помириро бо назардошти ташаккули заминаҳои таърихии забонҳои қадимаи эронӣ, савтиёт ва оҳангнокии гурӯҳи забонҳои помириро мавриди омӯзиш қарор додааст [136, с. 300].

Микротопонимияи хавзаи дарёи Сурхоб (худуди ноҳияҳои Ховалинг ва Темурмалики вилояти Хатлон)-ро муҳаққиқи топонимшинос Ҷумъахон Алимӣ пажӯҳиш намудааст. Ҷумъахон Алимӣ, асосан, ба масъалаи таҳлили забоншиносӣ тавачҷуҳ намуда, баромади этимологӣ ва қабатҳои забонии топонимҳои маҳали мавриди омӯзишро дақиқ намудааст [6, с. 17-19].

Ҳамзамон, топонимия ва микротопонимияи минтақаи Истаравшан ва атрофи онро А. Абдунабиев, топонимҳои водии Яғноб аз тарафи Б. Тураев, антропонимҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ аз ҷониби Майнусов Д., ономастикаи «Форснома»-и Ибн-ал-Балхӣ аз ҷониби С. Абдуллоева, ономастикаи «Таърихи Табарӣ» аз ҷониби Ф.М. Давлатова ва антропонимияи тоҷикони навоҳии Шаҳритусу Қубодиён аз ҷониби М. Аюбова дар чанд соли охир таҳқиқ гардидаанд.

Бо кушиши Масъуд Қосимӣ ва Азиз Мирбобоев соли 2000 бо номи «Фарҳанги номҳои тоҷикӣ» номнома дар ҳудуди 8000 номи тоҷикӣ таҳия мегардад, ки бо ду хат форсӣ ва кириллӣ ва бо ду савт – гуфторӣ ва навишторӣ мураттаб шудааст. Ин асар ҷиҳати шиносӣ ва огаҳӣ доштан аз таърихи номҳои эронӣ ва суннати номгузориву номшиносии мардуми тоҷик дорои арзиши баланд аст.

Ба ҷуз ин ҳама, ҷиҳатҳои ҷудоғонаи имлои номҳои тоҷикон дар «Луғати имлои забони адабии тоҷик» (1974) ва дар «Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ» (иборат аз ду ҷилд) (2016), мақолаҳои Ш. Рустамов (1969), М. Шукуров, Л.Я. Расулова, Д. Г. Резник, В.А. Капранов, С. Назарзода, З. Муллоҷонова, А. Турсунов, Ш. Раҳимов, А.А. Горбачевский, В.А. Суперанская, Январ Шукрии Самарқандӣ мавриди баҳсу андешаронӣ қарор гирифтааст.

Бо вучуди он, ҳама таҳқиқотҳо дар забоншиносии тоҷик то ҳанӯз рисолае оид ба топонимика ва антропонимикаи насри бадеии Аҳмади Дониш нашр нашудааст. Аз ин рӯ, мавзӯи таҳқиқоти мо, ки маҳз ба ономастикаи осори Аҳмади Дониш бахшида шудааст, мубрамии хосаеро, ҳам аз ҷиҳати илмӣ ва ҳам амалӣ доро мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот бо барномаҳои таълимӣ ва илмӣ самтҳои филологӣ робитаи зич дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқот ба муайян намудани ономастикаи осори Аҳмади Дониш аз нигоҳи забоншиносӣ бахшида шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсаду ҳадафҳои дар назди худ гузошташуда, ҳаллу фасли вазифаҳои зерин дар мадди назари мо қарор дорад:

- муайян кардани дараҷаи тасвири ҳудуди таърихӣ - ҷуғрофии Мовароуннаҳр ва ақсои олам, ки дар осори насрии Аҳмади Дониш зикр гардидаанд;

- нишон додани вижагиҳои мавзӯӣ ва вожагониву маъноии антропонимҳо дар осори Аҳмади Дониш;

- баррасии хусусиятҳои луғавии гидронимҳо, оронимҳо ва астронимҳои осори насрии Аҳмади Дониш;

- муайян намудани қабатҳои забонии антропонимҳо ва топонимҳо дар осори Аҳмади Дониш;

- пажӯҳиши номвожаҳои чирмҳои осмонӣ дар осори насрии Аҳмади Дониш;

- баррасии хусусиятҳои сохтории номшиносӣ дар осори насрии Аҳмади Дониш;

- муайян кардани нақши анҷомаҳои топонимсоз ва ҷанбаҳои забонии онҳо дар таркиби топонимҳо.

Объекти таҳқиқ. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот иборатанд аз:

- осори бадеӣ, фалсафӣ ва таърихӣ Аҳмади Дониш, аз ҷумла, «Наводир-ул-вақоеъ», «Меъёр-ут-тадаюн» ва «Рисолаи ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития».

- осори муҳаққиқони муосир роҷеъ ба соҳаи номшиносӣ;

- теъдоди зиёди фарҳангу луғатҳо, мақолаву асарҳо, сарчашмаву маъхазҳои таърихӣю ҷуғрофӣ дар қарнҳои гузашта таълифгардидаи классикӣ ва муосир.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот аз баррасии номҳои мустаъмали одамон, шаҳрҳо, кӯҳҳо, дарёҳо, тепҳо ва даштҳо дар охири асри XI дар заминаи осори Аҳмади Дониш иборат мебошад. Ҳамчунин, номҳои бурҷу ситораҳо, ки дар насри Аҳмади Дониш зиёд ҳастанд, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқро асару мақолаҳои ба номшиносӣ, аз ҷумла, ба антропонимҳо ва топонимҳо бахшидаи В.В. Бартолд, А.С.Андреев, Э.М.Мурзаев, В.В.Виноградов, О.С.Ахманова, Г.О.Винокур, Н.М. Шанский, Е.М. Галкина-Федорук, Д.Н.Шмелев, О.Б.Сиротина, С.Айнӣ, А.Л.Хромов, А.З. Розенфелд, Р.Х. Додихудоев, Д. Саймуддинов, С. Назарзода, Ш. Исмоилов, Н. Офаридоев, Ҷ. Алимӣ, О. Маҳмадҷонов, Д. Ҳомидов, Т. Нафасов, Р. Шоев, Гадоев Н. ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Барои таҳқиқи ҳамачонибаи номшиносӣ дар осори Дониш усули муқоисавии синхронӣ-диахронӣ, ки асоси онро таҳлили вожагонӣ ва сохторӣ тишкил медиҳад, истифода бурда шуд. Ин усул тайи солҳои охир дар таҳқиқоти номшиносӣ ба таври фаровон истифода мегардад. Дар ҳалли вазифаҳои асосӣ ва умуман, мавзӯ, ҳамчунин, усулҳои гуногуни забоншиносӣ: сохторӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, омӯри истифода шудаанд.

Сарчашмаи маълумот. Дар диссертатсияи мо ба сифати сарчашмаҳои асоси осори Аҳмади Дониш - «Наводир-ул-вақоеъ», «Манозир-ул-кавокиб», «Рисолаи ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития», «Меъёр-ут-тадайюн», «Ар-рисола фи аъмолу-л-кура», мавриди истифода қарор гирифтааст.

Навгонии таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст номшиносии насри Аҳмади Дониш пажӯҳиш гардида, асосан, дар он антропонимҳо ва топонимҳои осори фалсафӣ ва бадеии Аҳмади Дониш аз нигоҳи маъно, вижагиҳои луғавӣ ва сохтор дар доираи таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Нуктаҳои ба химоя пешниҳодшаванда:

- таҳқиқу таҳлили маводди ономастикий асарҳои насрии Аҳмади Дониш нахустин таҳқиқот дар вожашиносии тоҷик аст, ки минбаъд барои омӯзиши маводди ономастикий асарҳои бадеиву фалсафӣ ҳамчун раҳнамо хидмат хоҳад намуд;

- дар рисола таҳқиқи махсуси ономастикӣ ба анҷом расида, муайян карда шудааст, ки антропонимҳо ва топонимҳои осори Аҳмади Дониш таркиби асосии луғавии забони тоҷикиро дар бар мегирад;

- муайян шудааст, ки таркиби антропонимҳо ва топонимҳои осори Аҳмади Дониш ба ғайр аз вожагони асили забони тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, русӣ, аврупоӣ, ҷунонӣ ва дигар забонҳоро фарогир будааст;

- бори аввал ономастикаи осори Аҳмади Дониш аз лиҳози сохт (сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ) шарҳу эзоҳ дода шудааст;

- дар диссертатсия сарчашмаи решашинсии антропонимҳо мавриди таҳлил қарор гирифта, муайян карда шудааст, ки дар осори Аҳмади Дониш антропонимҳои хоси забони арабӣ бештар будааст;

- дақиқ карда шудааст, ки дар таркиби луғавии осори Аҳмади Дониш шумораи антропонимҳо 296–то ва топонимҳо 176–то мебошанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назариявии таҳқиқ дар он аст, ки бори нахуст дар боби номшиносии асарҳои насри фалсафӣ ва таърихии маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш таҳқиқ ба анҷом расидааст. Маводди ономастикии осори Аҳмади Дониш дар мавриди ҷаҳонбинӣ ва дараҷаи фаъолияти нависанда дар замони худ, аз ҷумла оид ба мавзӯҳои сафарнамудаи Аҳмади Дониш, ҳамсухбатон ва ашхоси воқеию тахайюлие, ки дар осори ӯ тасвир шудаанд, маълумот медиҳад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ, пеш аз ҳама, ин аст, ки он маводди топонимӣ ва антропонимии асарҳои адиб, ки дар натиҷаи таҳқиқу таҳлили илмӣ муайян шудаанд, барои истифода барои афроди ҷуғрофияшинос ва муҳаққиқони забоншиносии таърихӣ, таърихшиносон кумак хоҳад расонд. Инчунин истифода антропониму топонимҳои фаровони осори Аҳмади Дониш дар шарҳу маънидод, таҳлилу таҳқиқи масоили гуногуни решашиносӣ, калимасозӣ, овозшиносӣ, грамматика ва дигар қисматҳои забоншиносӣ метавонад мадади амалӣ расонад.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ аз он иборат аст, ки муаллифи диссертатсия дар чараёни пажӯҳиш, аз таҳрезии мавзуи рисола, ҷамъоварии маъод, гурӯҳбандии онҳо, ба бобу зербобҳо ҷудо карда навиштани диссертатсия ба таври мустақим саҳм дорад. Навиштани мақолаҳо оид ба мавзӯ ва суҳанрониҳо дар ҳамоишу конференсияҳо оид ба мавзуи диссертатсия фаъолияти амалии рисола навис доир ба кори диссертатсионӣ мебошад.

Тасвиби амалии натиҷаи таҳқиқ. Муҳтавои асосии диссертатсия ва масъалаҳои меҳварии таҳқиқ дар конференсияҳои ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ (2018-2022), конференсияҳои илмӣ-амалӣ ва илмӣ-назариявии ҳайати профессорону омӯзгорон ва донишҷӯёни Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Вобаста ба таҳқиқ унвонҷӯ 9 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва, инчунин, 3 мақола дар конферонсҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ (солҳои 2018-2022) ба нашр расондааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода таҳти №9\2 аз 27 апрели соли 2022 ва ҷаласаи васеи шурои олимони факултети филологияи тоҷики Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода таҳти №11\4-4 аз 22 июни соли 2022 муҳокима ва барои Ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб бо фарогирии фаслҳо, хулоса иборат мебошад, ки дар маҷмӯъ 172 саҳифаи ҷопи компютери ро ташкил менамояд.

Дар боби аввали диссертатсия, ки «Таҳлили назариявии номшиносии осори бадеӣ» ном дорад, асосан, суҳан аз бобати мулоҳизаҳо доир ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии номшиносӣ дар осори бадеӣ, баррасии масъалаҳои назариявӣ ва вижагиҳои номвожаҳои осори бадеӣ, гидронимия, оронимия, антропонимия ва астротопонимия меравад. Дар боби дуюми диссертатсия- «Қабатҳои забонии номвожаҳои осори Аҳмади Дониш» ҷиҳатҳои луғавӣ-маъноии номвожаҳои эронисос дар осори Аҳмади Дониш, масъалаҳои назариявии вожаҳои иқтибосӣ, номвожаҳои иқтибосии арабӣ, номвожаҳои туркӣ-муғулӣ, номвожаҳои русӣ-аврупоӣ мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст. Боби сеюм «Таҳлили сохтори ономастикаи осори Аҳмади Дониш» ном дошта, ба масъалаҳои назариявии таснифоти сохтори номвожаҳо, номвожаҳои сода, номвожаҳои сохта, номвожаҳои мураккаб, номвожаҳо-ибораҳои осори Аҳмади Дониш бахшида шудааст.

Дар хулоса натиҷаи таҳқиқи баррасӣ ба таври фишурда аз рӯи натиҷагирии падуҳиш оварда мешавад. Феҳристи адабиёт фарогири номгӯи адабиёти зарурии илмӣ ва сарчашмаҳо мебошад, ки теъдодашон ба 200 адад мерасад.

БОБИ I.

ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВИИ НОМШИНОСИИ ОСОРИ БАДЕӢ

1.1. Мулоҳизаҳо доир ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии номшиносӣ дар осори бадеӣ

Дар асарҳои алоҳидаи ономастикӣ то солҳои 60-уми асри XX истилоҳи «номшиносӣ» ба маънои «антропонимия» истифода гардидааст, яъне маҷмуи ҳамаи номҳое, ки исми хосро фаро мегирад. Дар баъзе асарҳои олимони рус дар миёнаи асри XX истилоҳи топономастика пайдо мешавад, ки илми номҳои ҷуғрофиро ифода мекунад. Яке аз шартҳои пайдоиш ва рушди ҳар як илм, махсусан, номшиносӣ, мавҷудияти он чизест, ки бояд омӯхта шавад ва ҳангоми омӯзиш объекти таҳқиқ бояд муайян карда шавад. Дар парадигмаи умумии модели фаннии илм объекти таҳқиқи илмӣ ҳамчун объектҳо, падидаҳо, равандҳои воқеият фаҳмида мешавад, ки бо онҳо субъектҳои илм дар фаъолияти маърифатӣ амал мекунанд. Бар асоси ин муқаррарот объекти номшиносӣ - номҳои хоси ҳам забони модарӣ ва ҳам аз забонҳои дигар гирифташуда буда, як навъ зернизомии таркиби умумии вожагонии забонро ташкил медиҳанд. Исми хос тамоми калимаҳо, ибораҳо ё ҷумлаҳоеро дар бар мегирад, ки барои равшан кардани объекти номбаршуда, дар байни дигар ашё, фардӣ ва мушаххас кардани он хидмат мекунад. Ҳамаи онҳо исм мебошанд; ки ҳангоми аз калимаҳои ҷузъи дигари предмет сохта шудани онҳо асоснокии ҳатмии воҳид ба амал меояд. Ҳар як миллат маҷмуи исмҳои хоси худро дорад, ки ҳаҷм ва мундариҷаи онҳо ба таркиби луғавии забон дохил мешавад. Вобаста ба объекти номбаршуда, онҳоро ба навъҳои гуногун тақсим мекунанд, ки дар навбати худ дар асоси муносибатҳои гипергонимӣ ба синфҳои (намудҳо) алоҳида ва зерсинфҳо (зернамудҳо) тақсим мешаванд. Масалан, антропоним як навъи онҳо мебошад, ки синфҳои номҳои ифодакунандаи шахс ё гурӯҳи одамон, аз ҷумла, номи шахс, номи падар, насаб, тахаллус, криптоним (номи махфӣ), андроним (номгузорӣ) -ро дар бар мегирад. Навъҳои гуногуни луғатҳои ономастикӣ (топонимикӣ, антропонимӣ, зоонимикӣ, истилоҳӣ ва ғайра) ҳамчун манбаи тадқиқот хизмат карда метавонанд.

Рушди ҳар як илм ҳамеша бо ташаккул ва такмили низоми истилоҳот така намуда, ташаккули илми нав метавонад силсилаи истилоҳотро ба вучуд орад. Агар ба луғати Н.В.Подолская така намоем, ин мафҳумҳои номшиносӣ «бахши забоншиносие, ки ҳама гуна номҳои хосро меомӯзад» (воқеан ба маънои «маҷмуи исмҳои хос» низ истифода мешаванд) ва номҳои хос «маҷмуи онимҳо» мебошанд. (оним = номи хос) [76, с. 96].

«Луғати истилоҳоти забоншиносӣ»-и О.С. Аҳманова бошад, номшиносиро ин гуна шарҳ додааст: «Ономастика (номшиносӣ)- 1. Як бахши забоншиносӣ, ки номҳои шахсро меомӯзад (ном, номи падар, насаб, номи одамон ва ҳайвонот). 2. Маҷмуи (низоми) исмҳои хос ҳамчун мавзӯи асосии омӯзиши забоншиносӣ. 3. Бахши забоншиносие, ки дар маҷмуъ номҳоро меомӯзад» [11,с.288]. Н.В. Подолская дар «Словарь русской ономастической терминологии» ин нуктаро чунин баррасӣ намудааст: «Номшиносӣ як соҳаи забоншиносӣ аст, ки ҳар гуна номҳои хосро меомӯзад. Дар муддати тулонӣ истилоҳи «номшиносӣ» ҳамчун а) омӯзиши антропонимҳо, яъне антропонимия; б) маҷмуи антропонимҳо, яъне антропонимия; в) маҷмуи антропонимҳо фаҳмида мешуд» [76, с.97]. Яъне, номшиносӣ як шоҳаи забоншиносист, ки номҳои хоси ҳар як забонро меомӯзад. Мақолаи алоҳида дар бораи истилоҳи «номҳои хос» («маҷмуи онимҳо») танҳо дар луғати Н.В. Подолская мавҷуд аст ва дар луғатҳои энциклопедӣ ба назар намерасад. Маълум мешавад, ки мафҳуми «номшиносӣ» ба маънои «маҷмуи номҳои хос» ҳоло ҳам дар қорбурд қарор дорад ва инро худ Н.В. Подолская эътироф кардааст.

Ҷанбаҳои омӯзиши номшиносӣ гуногунанд. Инҳо номшиносии тавсифӣ, ки заминаи объективии тадқиқоти ономастикиро ташкил дода, таҳлили умумии филологӣ ва тафсири забонии маводи гирдовардари медиҳад; номшиносии назариявӣ, ки қонуниятҳои умумии инкишоф ва фаъолияти низомҳои номшиносиро меомӯзад; номшиносии амалӣ, ки бо амалияи номгузорӣ, бо фаъолияти номҳо дар нутқи зинда ва мушкилоти номгузорӣ ва иваз кардани номҳо алоқаманд аст, ба хариташиносон, китобшиносон ва ҳуқуқшиносон тавсияҳои амалӣ медиҳад; номшиносии

осори бадеӣ, ки бахши насру назм мебошад; номшиносии таърихӣ, ки таърихи пайдоиши номҳо ва инъикоси онҳоро дар номҳои воқеии давраҳои гуногун меомӯзад; номшиносии этникӣ, ки пайдоиши номҳои қавмҳо ва қисмҳои онҳо дар робита бо таърихи халқиятҳо, таносуби этнонимҳо бо номҳои дигар навъҳо, таҳаввули этнонимҳо мавриди таҳқиқ қарор медиҳад, ки боиси эҷоди топонимҳо, антропонимҳо ва зоонимҳо гардидааст.

Таҳлили таърифҳои дар боло зикршуда имкон медиҳад, ки чунин хулоса намоем:

1. Истилоҳи номшиносӣ ба маънои «бахши забоншиносӣ (бахши вожашиносӣ), «омӯзиши исмҳои хос» ва ба маънои «маҷмуи номҳои исмҳои хос» доништа мешавад;

2. Сабабҳои низ вучуд доранд, ки номшиносиро ҳамчун як илми мустақили забоншиносӣ баррасӣ кардан лозим аст, на як бахши вожашиносӣ.

Подолская Н.В. барои ҷилавгирӣ аз норавшании номатлуб пешниҳод мекунад, ки маҷмуи номҳои хосро бо истилоҳи онимия, яъне номшиносӣ ва номҳои хос як ҷуфти истилоҳотии топонимика - топонимия, антропономика - антропономия ва ғайра қабул карда шавад[76, с.98]. Муҳим он аст, ки истилоҳи номшиносӣ - ономатология - ономатография - ономастикон ба луғат - вожашиносӣ - лексика комилан мувофиқ бошад.

Ба вучуд омадан ва инкишофи номшиносӣ дар забон ва маънои онҳо ҳанӯз дар замонҳои қадим диққатро ба худ ҷалб мекард. Мутафаккирони даврони қадим исмҳои умумӣ ва исмҳои хосро ҷудо карда, дар бораи дурустӣ ва мувофиқ будани номҳо, вобастагии зичи ном бо ашё, дар бораи маънои номҳо, фардияти онҳо ва ғайра таҳқиқот намуда, навъҳои алоҳидаи онро фарқ накарда, номҳои хос ва умумиро норавшан тақсим мекарданд ва ҳамчун навъи ягона ҳисоб менамуданд. Юнониёни қадим як санъати махсуси гузоштани ном-ὀνομαστική (τέχνη)-ро ҷудо карда буданд ва шахсеро, ки ин ҳунарро аз худ кардааст, ὀνοματογράφος- «нависандаи номҳо» меномиданд. Румиҳои прагматикӣ истилоҳоти номгӯй ё номгӯйи номҳоро

ворид карданд - ин номи ғуломе буд, ки вазифадор буд, ки «дар кӯча ё майдон номи шаҳрвандони вохӯрдаашро ба рафиқи худ бигӯяд». Хрисипп, Дионисий Фракия, Аполлоний Дикол, Диомед, Донат, Консентий, Демокрит, Афлотун, Арасту, Аммоний Диодору Кронус, Секст Эмпирик аз ҷумлаи онҳое буданд, ки ба масъалаи ном таваҷҷуҳи зиёд доштанд. Аммо дар таҳқиқи онҳо номвожаҳо ҳамчун вожаҳои ҷудогона, ки бо муносибатҳои системавӣ ба ҳам алоқаманд набуданд, ҳисоб мешуданд ва аз ҳамин сабаб ҳамчун маҷмуи мушаххаси вожаҳое, ки ҳамчун низом амал мекунанд, мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд. Бо ташаббуси шахсии муҳаққиқони алоҳида номвожаҳо интихобан ба луғатҳо дохил карда мешуданд ва ҳангоми омӯзиши забонҳо онҳо барои тасдиқи ин ё он бурҳони забонӣ гоҳ-гоҳ истинод карда мешуданд. Фақат дар асри XX дар Аврупо дар бораи хусусияти номвожаҳо ҳамчун аломат, нишонае, ки ба шахсони алоҳида дода мешавад, фикру ақидаҳо ҷвмъбаст мешаванд ва қабатҳои маъноии он ошкор карда мешаванд. Номшиносӣ асосан дар солҳои 30-юми асри XX мақоми илмӣ гирифт. Соли 1930 бо ташаббуси Алберт Дозе дар Фаронса Конгресси якуми байналхалқии ономастикӣ даъват карда шуд, ки минбаъд дар ҳар ду сол як маротиба дар мамолики гуногуни ҷаҳон баргузор мегардад. Соли 1949 дар Белгия Комитети байналхалқии номшиносӣ дар назди ЮНЕСКО ташкил карда шуда, журнали «Онома» ва аз соли 1950 инҷониб китобшиносиро оид ба номшиносӣ нашр мекунанд.

Дар робита ба ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суҳанронияшон дар Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид бар он намуданд, ки: *«Дар баробари ба танзим даровардани номҳои одамон танзими номҳои маҳаллу деҳот ва шаҳру ноҳияҳо низ аз ҷумлаи масоили бағоят ҳассос аст, зеро номҳои ҷуғрофӣ таърихи зиндаи ҳамаи забонҳо, аз ҷумла забони модарии мо мебошанд. Зарур аст, ки номҳои асили миллии*

чуғрофӣ ҳифз гардида, номи аслии маҳаллу мавеъҳое, ки ба сабабҳои гуногун тағйир ёфтааст, дубора барқарор карда шавад» [78].

Дар забоншиносии тоҷик омӯзиши номшиносӣ аз охири солҳои 60-ум оғоз мегардад. Дар ин солҳо доир ба ин масъала мақолаҳои алоҳида ва асарҳои илмӣ пайдо шудаанд. Таҳқиқи номшиносӣ дар забоншиносии тоҷик чунин инкишоф ёфт:

а) омӯзиши назарияи номшиносӣ;

б) омӯзиши номшиносии маҳаллӣ ва омӯзиши номшиносӣ дар асоси матни классикӣ.

Бояд гуфт, ки шарқшиносони хориҷӣ ва забоншиносони тоҷик дар омӯзиши номшиносии назариявӣ ҳиссаи калон гузоштаанд. Омӯзиши номшиносии асари бадеӣ ба масъалаҳои таҳқиқнашудаи номшиносии таърихи форсу тоҷик равшанӣ меандозад. Миқдори умумии номҳои антропонимӣ, номҳои топонимӣ ва истилоҳоти ономастикӣ аз рушди ном далолат карда, равобити фарҳангии мардуми тоҷикро бо халқҳои дигар ошкор месозад. Дар насри классикии форсу тоҷик дар баробари инъикоси таърихи халқҳои гуногун манзараи таърихию ҷуғрофии мардуми ғайриэронӣ низ тасвир шудааст. Тасвири ҷуғрофӣ, инъикоси воқеаҳои мухталифи таърихӣ дар ёдгориҳо барои муайян ва тавсифи он аҳамияти бузург дорад.

Таҳқиқоти этнолингвистии антропонимия ва топонимия на танҳо муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангии халқҳои Эрон, Арабистон, Туркия ва ғайраро инъикос мекунад, балки муносибат ва таъсири мутақобилаи забонҳои ин халқҳоро аз замонҳои қадим мавриди баррасӣ қарор додааст. Маҳз ҳамин ҳолат метавонад мавҷудияти антропонимҳо ва топонимҳоеро, ки таърихи чандинасраи миллати тоҷик ва дигар манотиқи ҷаҳонро инъикос мекунанд, дар насри классикӣ шарҳ диҳад. Муаллифи асар ҳангоми эҷоди он аз маъхазҳои таърихию ҷуғрофӣ ва аз маълумоти сершумор истифода бурда, ҳангоми тавсифи антропонимияи асотирӣ, таърихӣ ва динӣ ба маълумотҳои сарчашмаҳои гуногуни асотирӣ, таърихӣ ва бадеӣ такя менамояд. Антропонимияи

асарҳои бадеӣ номи қаҳрамонҳои асотирӣ, шоҳон, номи ашрофони дарбор, шахсиятҳои таърихӣ, саркардаҳои аскарон, шоирону муаррихонро дар бар мегирад, ки аз рӯйи асли этнолингвистӣ ба қабатҳои забонҳои *эронӣ, арабӣ, ибрӣ, юнонӣ, румӣ ва туркӣ* чудо мешаванд.

Вазифаи таснифкунандаи антропонимҳои бадеӣ имкон медиҳад, ки ҳамаи номҳо аз рӯйи хусусиятҳои этникӣ, минтақавӣ, иҷтимоӣ, динӣ, гендерӣ, синну сол тақсим карда шаванд. Дар соҳаи гурӯҳбандии ҷузъҳои номшиносӣ бояд вазифаи муқарраркунандаи тамос ё робита қайд карда шавад. Ҷузъи иҷтимоии он дар муносибати дигарон ба барандаи ном зоҳир мешавад, ҷузъи идеологӣ эътиқоди динии қаҳрамонҳои асарҳоро тавсиф мекунад.

Исмҳои ҳосе, ки дунёи ономастикӣ асари бадеӣ ва осори нависандаро ташкил медиҳанд, дар инкишофи ҳам синтагматика ва ҳам парадигматикаи он нақши муҳими матнсозиро мебозанд. Вазифаеро, ки бо такрори даврии ном тавсиф мешавад ва ба ин васила такрори матнро эҷод мекунад, вазифаи давравӣ номидан мумкин аст. Дар раванди муошират антропонимҳо бо дигар воҳидҳои номинативӣ робитаи хаттӣ ба вучуд оварда, пайвастагии матнӣ, яъне робитаи байни ҷумлаҳои алоҳидаро амалӣ мекунанд. Антропонимҳои бадеӣ аз ҷиҳати инфиродӣ ҳамеша бо матн дар маҷмӯъ ва бо ҷанбаҳои он, аз қабили композитсия ва сюжет робита доранд. Аз ин рӯ, дар сатҳи нахвӣ вазифаи таркибии исмро махсус қайд кардан лозим аст, ки ин дар сохти асари бадеӣ дар он аст, ки ном ба асоснок ва ба тартиб додани образҳо, робита ва муносибатҳои онҳо мусоидат мекунад. Азбаски калимаҳо дар матни ҷамбасти амал мекунанд, ки бо тамомияти маъноӣ хос аст, онҳо инчунин барои ба вучуд овардани баҳамоии матн хизмат мекунанд, яъне пайвандҳои намудии матнро дастгирӣ намуда, воҳидҳои алоҳидаро дар матни ҳамоҳанг муттаҳид намуда, ба мазмуни умумӣ тобеъ мекунанд. Дохил шудани вожаи муайяни ономастикӣ ба таркиби асари бадеӣ аз мансубияти иҷтимоӣ, замонӣ ва маҳаллии қаҳрамони асар иртибот дорад.

Дар матн антропонимҳо дар тавсифи аломатҳо иштирок намуда, рамзи иловагии услубӣ ба даст меоранд. Бар хилофи номҳои расмӣ, лақабҳо ҳамеша бо таҷрибаҳои образнок алоқаманданд ва хусусияти эҳсосиро баён мекунанд. Номи қаҳрамонҳои бадеӣ, асотирӣ ва динӣ метавонад дар матн вазифаи қиёсии маҷозӣ дошта бошад, ки шакли мантиқист ва объекти наву чудонашавандаро эҷод намекунад. Дар мубрамияти антропонимҳои бадеӣ аксар вақт омили овозшиносӣ низ нақши муҳим мебозад.

Дар осори бадеӣ исмҳои хос дар баробари дигар воситаҳои услубӣ дар офаридани «таркиби луғавӣ-маъноӣ»-и матни бадеӣ нақши пешбарандаро мебозанд. Сарфи назар аз он, ки онимҳои бадеӣ дар асоси исмҳои воқеӣ сохта шудаанд, аз салоҳияти нависанда дур рафта наметавонад. Дар наср номҳои ҷуғрофӣ ҳамчун яке аз воситаҳои тавлидкунандаи хусусияти маҳаллии асар аҳамият пайдо мекунанд. Номҳои хонаводагӣ, ки ба таркиби асари бадеӣ дохил мешавад, ҳамчун яке аз унсурҳои баёни бадеӣ бо мазмун алоқаи зич доранд. Антропоними бадеӣ дар заминаи осори бадеӣ ба вучуд омада, манбаи иттилооти иловагӣ ба шумор меравад. Бисёре аз олимони зарурати зерматро барои фаъл намудани антропонимҳо дар асари бадеӣ таъкид мекунанд. Масъалаи интиҳоби ном, насаб, таҳаллус дар адабиёти бадеӣ, хусусиятҳои сохти онҳо дар жанру услубҳои гуногун, вазифаҳои образнокӣ ва хarakterистикҳои онҳо мавзӯи хеле васеъ ва мураккаби услуби бадеӣ ба шумор мераванд. Номҳое, ки вазифаи бадеии онҳо бо зерматн ба амал меоянд, дар асар аввал ҳамчун номҳои оддитарин қабул карда мешаванд, вале «қобилияти» эстетикӣ онҳо хеле меафзояд. Дарки маъноӣ аслии ин гуна номҳои хос ихтиёрӣ. Номҳои хос дар донишҷӯи таърих, фарҳанг, забони мардуми ин ё он кишвар нақши муҳимро мебозанд. Антропонимияи воқеӣ ҳамчун асоси номшиносии бадеӣ хизмат мекунад, ки инкишофи он дар даҳсолаи охир дар робита бо самти умумии антропосентристии илми муосир пуршиддат буд. Дар баробари ин, дар маркази тавачҷуҳи муҳаққиқон на танҳо масъалаҳои решашиносӣ, балки маъноӣ, услубшиносӣ, овозшиносӣ, сарфу

наҳв, калимасозӣ, инчунин чанбаҳои робита ва таъсири мутақобилаи вожаи номшиносӣ низ қарор дорад. Зарурати инкишофи минбаъдаи омӯзиши номшиносии асарҳои бадеӣ, аҳамияти номҳои қаҳрамонҳо барои фаҳмидан ва шарҳ додани асари муосири бадеӣ ва вазифаи ба вучуд овардани назарияи номи қаҳрамонҳои бадеӣ арзиши бадеию эстетикӣ асарро пешакӣ муайян мекунад. Номҳои чуғрофӣ дар заминаи асари бадеӣ вазифаҳои умумиро барои ҳамаи топонимҳо нигоҳ доштаанд. Ҳам топонимҳои сохта ва ҳам воқеӣ, пеш аз ҳама, фазои бадеиро ифода намуда, як минтақаи муайяни тасвиргардидаро баён месозанд. Онҳо фазои матни бадеиро мушаххас ва маҳдуд мекунад. Нақши номвожаҳои чуғрофӣ метавонад назар ба таъйини ҷойи шартӣ амал муҳимтар бошад. Ба тӯфайли афзоиши маъноии матнӣ ҷиҳатҳои нави маъноӣ топонимҳо ва космонимҳо кушода шуда, онҳо мустақилият ва ифодаи бадеии худро нигоҳ медоранд. Топоними такрорӣ ба ғайр аз маъноӣ воқеии топонимикӣ маъноҳои иловагии матнӣ низ пайдо мекунад. Космонимҳо аз ҷумлаи воҳидҳои ихтиёрии ономастикӣ асари бадеии реалистӣ мебошанд. Дар матнҳои адабиёти бачагона онҳо хеле кам истифода мешаванд. Аммо образнокӣ аслии космонимҳо фаъолияти онҳоро асосан ҳамчун воситаи визуалӣ муайян менамояд.

Исмҳои хос, ки навъи муайянкунандаи калимаҳо дар низоми вожаи ҳар забон ба шумор мераванд, мавзуи таваҷҷуҳи вожашиносони номшинос, яъне соҳаи яке аз бахшҳои забоншиносӣ-номшиносӣ мебошанд. Номшиносӣ моҳияти номҳои хос, таърих, таҳаввул, хусусияти инфиродии онҳо, алоқа бо дигар сатҳҳои вожаи забон, аҳамияти назариявӣ амалии онро меомӯзад. Номшиносӣ аз он сабаб ҷолиб аст, ки маълумотҳои маъхазҳои хаттии қадимаро нигоҳ дошта, имкони омӯзиши гузаштаи таърихӣ, тарзи зиндагӣ, расму оин ва ҳолати имрӯзаи забони як халқи муайянро ба миён меорад.

Номи шахс, номи падар, насаб ва таҳаллуси одамон ба соҳаи вожагонии забон дохил шуда, дар доираи он амал мекунад, мувофиқи қонунҳои забон инкишоф меёбанд. Исмҳои хоси одамон ба ғайр аз таркиби

вожай дар мазмуни концептуалии худ маълумоти этнографӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро низ дар бар мегиранд. Номи хоси қаҳрамонҳои асари бадеӣ (антропонимҳои адабӣ) унсури таркибии шакли асари бадеӣ, чузби услуби нависанда, яке аз воситаҳои мебошанд, ки образи бадеиро ба вучуд меоранд. Интихоби ном барои қаҳрамонҳо, инчунин ташаккули фазои антропонимӣ дар маҷмӯъ як раванди мураккаб аст, ки омӯзиш дар бораи анъанаҳо, урфу одатҳо, тасаввуроти эҷодӣ ва тамаркуз ба прототипҳои воқеиро муттаҳид мекунад. Антропоними бадеӣ аз рӯйи тавоноии маъноии худ воситаи тавсифи мустақим ва бавосита мебошад, ки одатан дар контекст ва ё решашиносӣ ошкор мегардад. Дунёи антропонимие, ки нависанда офаридааст, ба таври органикӣ вориди «олами ботинии асари бадеӣ мегардад, ки аломатҳои он барои ба таври образнок инъикос намудани воқеият ва бо ҳам пайвастан дар як низоми муайян хизмат мекунанд, дар замону фазои бадеии худ зиндагӣ мекунанд. Моҳияти антропонимияи бадеӣ дар он аст, ки он ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои адабиётшиносӣ манфиати назариявӣ ва амалӣ дошта, аз он номгузории қаҳрамонҳо ва хаттсайри нависанда муқаррар карда мешавад.

Дар таркиби матн исмҳои хос ҷои алоҳидаро ишғол мекунанд. Дар айни замон масъалаи мафҳуми исмҳои хос ва мавқеи он дар таркиби вожа шавқовар аст. Моделҳои номгузорӣ бо ҳамон ном мавҷуданд (барои номгузорӣ танҳо номи шахсӣ истифода мешавад), ду ном (номи шахс + насаб, ном + лақаб ва ғайра), се ном (номи шахс + номи падар + насаб, номи шахс + насаб + насаб ва ғайра) ё моделҳои полиномӣ (номи шахс + чанд номи миёна + насаб ва ғайра) низ вучуд дорад. Чунин моделҳои номҳо дар муддати тулонӣ таҳаввул ёфтаанд ва ин як роҳест, ки бар асоси вижагиҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва забонӣ асос ёфтааст.

Яке аз масъалаҳои муҳими антропонимикаи муосир ин омӯзиши хусусияти сохторӣ ва забонии исми хос, ки онро ифода мекунад, ба шумор меравад. Антропоним як қатор фарқиятҳои назаррасро дар шакл ва истифода аз исми умумӣ баён менамояд. Азбаски исмҳои хос воҳидҳои номиналӣ мебошанд, аҳамияти аввалиндараҷа дар раванди ташаккули

онҳо дода мешавад. Бояд қайд кард, ки дар бисёр забонҳои ҳиндуаврупоӣ номҳои якрешагӣ ва дурешагӣ мавҷуданд, ки решашиносии онҳо куҳнашуда аст.

Дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ дар бораи мушкилиҳои маъноӣ исмҳои хос якҷанд нуктаи назар ифода ёфтаанд, ки мумкин аст ба ду ҷиҳати асосии он таваҷҷуҳ намуд: инкори маъноӣ номи хос, ё мафҳуми он. Номҳо як гурӯҳи махсуси калимаҳо мебошанд, ки ба онҳо нисбат ба исмҳои умумӣ бештар дар мафҳуми «аломат» татбиқ мешаванд. Ин аз он сабаб бармеояд, ки номи хос пеш аз ҳама бо мақсади фарқ кардани предметҳои худ ё объектҳо ва ба таносуби субъект асос ёфтааст, на ба маъно ё хосиятҳои чизе. Ва ҳар калима, дар он гардиш, аломати дар муҳити муайяни забонӣ қабулшуда мебошад.

Мувофиқи мафҳуми дуум номи хос маъноӣ луғавӣ дорад. Аммо ҳатто дар ин тафсир низ андешаҳои олимони аз ду ҷиҳат фарқ мекунанд. самтҳо: 1) Номи хос муҳим аст, аммо танҳо дар вазъияти нутқ (матн, дискурс). Ин фикрро Н.В. Подолская, А.В. Суперанская гуфтаанд. Истилоҳоти маълум аз осори антропологҳои асри XIX (ном, лақаб, насаб ва ғайра) ва истилоҳоте, ки дар солҳои охир таҳия гардида, дар осори антропологҳои муосир (антропология, криптография, поэтонимия) пайдо шудаанд. 2) тамоми истилоҳот бояд дар доираи номгӯӣ хеле махсусгардонидашудаи антропологӣ, ки дар асарҳои илмӣ ё фарҳангшиносӣ (антропология, модели антропонимӣ, формулаи номенклатураи антропологӣ ва ғайра) васеъ истифода мешаванд, баррасӣ карда шаванд. Истилоҳоти антропологиро метавон мувофиқи вақти интиқоли мафҳумҳои мухталифе, ки барои тавсифи шахсият заруранд, баррасӣ намуд.

Антропологияи бадеӣ, дар навбати худ, инъикоси исмҳои хоси дар ҳаёт истифодашуда мебошад, ки дурнамои онҳо аз доираи оинномаи эҷодиёти муаллиф берун рафтааст. Антропоними бадеӣ (поэтикӣ) одатан дар бораи ҷинс, синну сол, миллат, вазъи иҷтимоӣ ва хислатҳои ахлоқии қаҳрамон маълумот медиҳад. Маҷмуи антропонимҳое, ки аз матни асари бадеӣ гирифта шудаанд, антропологияи бадеӣ ё поэтикӣ номида мешаванд.

Дигар ин ки дар Юнони қадим заноне, ки издивоҷ мекардаанд, ба оилаи дигар мекуҷиданд ва номи собиқи худро аз даст медоданд. Ҳар як навзод аз қабилаи падараш номнавис мешуд. Пас аз инқилоби Клисфен (509 пеш аз милод), вақте ки боқимондаҳои охирини низоми қабилаҳо нест карда шуданд, номи қабила мавҷудияти худро қатъ кард. Инсонро бо номи шахсии худ ва пас аз он номи падар ва номи хонае, ки ба он тааллуқ дорад (Эскин писари Антромет, Кофикид), хонданд. Ҷолиб он аст, ки дар ин маврид аксар вақт тамоюли нигоҳ доштани заминаи антропонимии номи падар дар номи писар мушоҳида мешуд, ки ғояи ҳешутаборӣ низ таъкид мешуд (Сукрот ва Софрониск–падар ва писар, ё Ликургу Ликифрон). Оҳиста-оҳиста на мансубияти шахс ба ин ё он насл, балки ҷойи истиқомати доимии ӯ ва дар оянда намуди фаъолияти ӯ аҳаммияти ҳалқунанда пайдо мекунад. Ном дар замони қадим ҳамчун чизи моддӣ, ҳамчун алтер-эго (калимаи латинӣ-«мани дигар») қабул мегардид.

Чи тавре ки таҳқиқи номшиносӣ шаҳодат медиҳад, дар инкишофи номшиносии антропонимии халқҳои гуногун қонунҳои муайяни типологиро мушоҳида кардан мумкин аст. Аксари номҳои қадимаи ҳиндуаврупой бо ғояи чанг, шуҳрати низомӣ, шучоат алоқаманданд (ниг. решаҳои қадимии олмонӣ - «чанг» дар номҳои муосири Brunhilde, Klotilde; helm helmet in Wilhelm; -bald- «часур» дар Арчибалд, Болдуин, славянӣ - славӣ дар номҳои Ярослав, Мирослав, Владислав; юнонӣ - киёс бо ҳамон маъно: Периклес, Фемистокл, Софокл; -ник- «ғалаба» - Андроникос, Николай; дар номҳои мардуми Осиёи Миёна-Рустам, Таҳамтан, Баҳодур).

Донишмандони хориҷиву ватанӣ А. З. Розенфелд, Н. А. Белгородский, И. М. Оранский, В. И. Абаев, В. А. Лившиц, О. М. Смирнова, А. Л. Хромов, К. Е. Гагкаев, З. Г. Исаева, Г. П. В. А. Никонов, А. В. Суперанская, О. А. Сухарева, М. С. Андреев, О. Ғ. Ғафуров, Р. Р. Раҳимов, О. Маҳмадҷонов, Ҷ. Алимӣ, Н. Офаридоев, О. Қосимов, Ш. Ҳайдаров, Д. Ҳомидов, А. Ҳасанов, М. Аюбова, Р. Шоев, Ф. Абдулло, Д. К. Карамшоев, М. Қосимӣ, А. Мирбобоев, А. Қаландаров, Б. Тилавов ва дигарон дар омӯзиши омонимҳо хидмати шоёне ба анҷом расонидаанд. Баробари

Истиқлоли кишвар Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номҳои мавзеҳо ва минтақаҳо таваҷҷуҳ намуда, баргаштан ба шакли насабсозии ниёгонро пешниҳод низ намуданд, ки аз ҷониби мардуми гуногунтабақои кишвар истиқболи хуб гирифт.

1.2. Баррасии назариявӣ ва вежагиҳои номвожаҳои осори бадеӣ

Номҳои ҷуғрофӣ шоҳиди шароит ва рӯйдодҳои гуногуни таърихӣ мебошанд, ки дар марҳилаҳои мухталиф ба вучуд омадаанд ва ё аз байн рафтаанд. Пайдоиши номҳои ҷуғрофӣ як раванди тасодуфӣ нест, балки натиҷаи таҷрибаи чандинасраи зиндагии наслҳои гузашта аст. Топонимика ба омӯзиши пайдоиши номҳои ҷуғрофӣ, муайян кардани моҳият ва асолаи таърихи ташаккул ва тағйирёбии онҳо машғул аст. Он бо илмҳои забоншиносӣ, таърих ва ҷуғрофети таърихӣ робитаи зич дорад. Маводди топонимикӣ ҳамчунин барои омӯзиши таърихи ин ё он минтақа, маҳал, рушди намудҳои иқтисодиёти он, хусусияти маҳалли аҳолинишин ва хусусиятҳои таърихию ҷуғрофӣ сарчашмаи ҳатмист, чунки топонимҳо дар худ мазмунҳои мухталифи этимологиро дарҷ менамоянд.

Инъикоси ин ё он баҳши ономастика ё омӯзиши ин ё он категорияи онимҳо, чун қоида, ба таҳияи назарияи умумии номҳои хос асос ёфтааст. Ба ин муносибат ҳангоми таҳлили ономастика дар осори бадеӣ бояд тадқиқотҳоеро ба назар гирифт, ки масъалаҳои асоси номҳои хосро дар забони тоҷикӣ матраҳ мекунад. Дар як қатор асарҳо ҷиҳатҳои вожагонии номҳо, ки моро ба худ ҷалб мекунанд, то андозае инъикос ёфтаанд.

Ономастикаи бадеӣ (поэтикӣ) дар доираи забони умумӣ ҳамчун як самти алоҳида фарқ мекунад. Объекти тадқиқоти ономастикаи насри бадеии Аҳмади Дониш, чунон ки маълум аст, онимҳои ба матни асари бадеӣ дохилшуда - номҳои воқеӣ ва таҳаюлӣ ба шумор мераванд.

Аслан объектҳои тадқиқоти ономастикаи умумизабонӣ ва бадеӣ ба ҳам мувофиқанд: дар ҳар ду маврид ин луғатҳои онимикӣ мебошад. Луғати онимӣ ё худӣ ҷузъи муҳими вожагонии асари бадеӣ буда, ҷузъи ҷудонашавандаи мақсади нависандаро ифода мекунад. Ономастика дар

маҷмуъ як бахши забоншиносӣ буда, ҳар гуна номҳои хосро меомӯзад. Он бо вожашиносӣ, ки захираи луғавии забонро меомӯзад, зич алоқаманд аст. Аз тарафи дигар, ономастика, чунон ки муайян аст, аз соҳаҳои забоншиносии умумист. Барои хубтар дарк намудани мавқеъ ва маънои луғати онимикӣ, дарки нақши он дар адабиёти бадеӣ бояд номҳои хосро ҳамчун поэтоним муайян намуда, баъдан масъалаи маънии онимро дар матни бадеӣ мавриди баррасӣ қарор дод.

Дар матни бадеӣ онимҳо дар фаҳмиши хонанда дар бораи нияти муаллиф ва дарки осори бадеӣ нақши муҳим доранд, ки дар робита ба ин суҳан дар бораи номҳои шоирона (адабӣ) меравад, ки дар байни номи ашъи воқеӣ мавқеи миёнаро ишғол мекунанд.

Нависандагон дарк мекунанд, ки барои қаҳрамон дуруст интихоб кардани ном чи қадар муҳим аст. Арзиши исми хос дар асари бадеӣ, албатта, бузург аст. Аз ин рӯ, поэтонимҳо дар дасти нависанда ҳамчун «асбоби таркибӣ» амал мекунанд, ки барои дарки идея ва мазмуни асар кумак мерасонад. Поэтонимҳо ҳамчун номи шоирона маълуманд. Н.В. Подолская, дар «Словарь русской ономастической терминологии» дар ин маврид пешниҳод кардааст: «Номи поэтикӣ (поэтоним) дар адабиёти бадеӣ номест, ки дар забони осор ба ҷуз аз вазифаҳои номинативӣ, характеристикӣ, услубӣ ва идеологӣ низ дорад» [76, с.108].

Барҷастатарин вижагиҳои поэтони инҷо ҳастанд:

1) поэтоним нисбат ба онимияи воқеӣ дуҷумдараҷа аст (мақсад - нақши бадеии олами махсус дар эҷодиёти муаллиф);

2) поэтоним сохти семантикии динамикӣ дорад: номҳо худ дар заминаи маводи матнӣ кодиранд, ки тобишҳои маъниро иваз намоянд;

3) поэтоним беохирии тафсириро дар назар дорад, зеро модели ҷаҳонбинии муаллиф ва инъикоси хонанда муайян шудааст;

4) поэтоним дар худ вазъияти мушаххаси коммуникативиро мутамарказ мекунад ва таҷрибаи бадеии ҷаҳонӣ (номи адабӣ «шартномаҳо» тамоми замина дониши ҳам муаллиф ва ҳам хонанда, ҳамчун калимаи калидӣ дар майдони семантикии матн).

Албатта, дар ономастикаи бадеӣ ҳамон навъҳои онимҳо, ки дар забони умумӣ вучуд доранд, антропонимҳо, топонимҳо, зоонимҳо, теонимҳо ва ғайра низ ба назар мерасанд. Дар матни бадеӣ мақсаду вазифаҳои асар дар мадди аввал меояд. Ҳар як муаллиф тарзи интиҳоби номро барои қаҳрамонони худро дорад. Образи муаллиф дар онимиконии эҷодиёти ӯ равшан зоҳир мегардад. Ном дар адабиёти бадеӣ ҳатто рамз не, балки аломати образи муайяни бадеӣ буда, аксар вақт шартӣ мебошад. Одатан, тасвири марбут ба номи мушаххас танҳо ҳамчун роҳи ифодаи худшиносии нависанда истифода мешавад.

Ономастикаи бадеӣ номҳои хосро меомӯзад, Дар асарҳои бадеӣ амал мекунанд ва онҳоро ба ин навъ чудо намудаанд: 1. антропонимҳо – номи одамон, насаб, номи падари онҳо (Аҳмади Дониш, Шарифҷон Маҳдуми Зиё); 2. артионимҳо - номи асарҳои бадеӣ («Наводир-ул-вақоеъ», «Бурҳони қотеъ»); 3. астронимҳо - номҳои ситораҳо, бурҷҳо, ҷисмҳои осмонӣ, галактикаҳо (Зуҳра, Миррих); 4. Библикализм - номҳои қаҳрамонҳои матнҳои Китоби Муқаддас (Нух, Яҳё); 5. зоонимҳо - лақаби ҳайвонот (Рахш); 6. идеонимҳо - (маҷмуи исмҳои хоси инсон) а) библионимҳо - номҳои матнҳо, китобҳои гуногун («Қуръон», «Таврот»); б) гемеронимҳо - номи матбуоти даврӣ («Чумҳурият»); в) геортонимҳо - номҳои идҳо (иди Қурбон, чашни Наврӯз); 7. хрононимҳо - номҳои давраҳо; давраҳои таърихӣ (асри тиллоӣ,) б. мифонимҳо - номҳо мифологӣ (Аҳриман, Ҳурмузд); 7. криптонимҳо - номҳои хусусие, ки аз ҷониби нависанда рамзгузорӣ шудааст (Холи девзӯр); 8. Пореонимҳо - номи воситаҳои нақлиёт («Жигули»); 9. топонимҳо - номи объектҳои ҷуғрофӣ, ки ба онҳо дохил мешаванд: а) гидронимҳо - номҳои дарёҳо, кӯлҳо, баҳрҳо, уқёнусҳо б) дримонизм - номи ҷангал в) оиконимҳо - номҳои шаҳрҳо, қишлоқҳо, г) оронимҳо – номи водиҳо, дараҳо, кӯҳҳо ғ) урбанонимҳо - номи объектҳои шаҳр (Ҳавзи Девонбегӣ); д) хронимҳо - номи объектҳои бузурги ҷуғрофӣ (Англия, Русия); ж) эkkлезионизмҳо - номи калисоҳо, масҷидҳо (мадрасаи Кукалтош); 10. фиктонимҳо - номҳои сохтаи одамон (образҳои таҳайюлӣ).

Маҳмадҷонов О. муҳаққиқи топонимикаи водии Ҳисор дар ин маврид меорад, ки «Топоним ва микротопонимҳо вобаста ба раванди инкишофи ҷомеа, дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба вучуд меоянд ва бахшҳои муҳимтарини ҳаёту фаъолияти рӯзмарраи мардумро дар бар мегиранд. Аз ин рӯ, дар симои топоним ва микротопонимҳо нақши соҳаҳои гуногуни илмҳои ҳозиразамон - забоншиносӣ, таъриху бостоншиносӣ, ҷуғрофия ва ғайраро ҷустуҷӯ намудан мумкин аст» [65, с.3]. Ба андешаи Маҳмадҷонов О. «Топоним ва микротопонимҳо қисми таркибии вожаҳои забони мардуми ин ё он минтақа буда, ифодагари хусусиятҳои махсуси мавзӯҳои ҷуғрофии он мебошанд. Баробари истилоҳи топонимия дар забоншиносии муосир истилоҳи микро (макро) топонимия низ роиҷ аст. Микротопонимҳо бештар ба исмҳои хос мансуб буда, онҳо ҳамчун номи мавзӯҳои нисбатан хурди табиӣ дорои хусусияти аз дигар топонимҳо фарқкунанда мебошанд» [65, с.4].

Олимон ду намуди исмҳои хосро дар матни бадеӣ ҷудо мекунанд: намунавӣ ва ғайримоделий. Меъёри асосӣ дар интихоби ин тасниф ба усули табдили шакли исмҳои хос табдил ёфтааст. Дар асоси системаи эстетикӣ ташиқшуда навиҳои зерини тағйироти матни бадеиро фарқ мекунанд:

1. Антропонимҳое, ки аз номи ашхоси воқеӣ гирифта шудаанд. Онҳо тамоми маъноҳои иҷтимоӣ ва нутқи асосиро нигоҳ медоранд. Чунин номҳо ва унвонҳо хоси асарҳои таърихӣ, ёддоштӣ, публицистӣ ва сафарномаҳо ҳастанд.

2. Исмҳо ва унвонҳое, ки тахайюлий ҳастанд ва нақшаҳои нави бадеӣ доништа мешаванд.

1.3. Гидронимия

Гидронимҳо ҳам мисли дигар навиҳои топонимҳо ҷузъи таркибии луғавии ҳар як забон мебошанд. Аз ин рӯ, дар хусусияти таркибӣ ва ҳосилшавии гидронимҳо қонунҳои калимасозии забонеро, ки топоним ба он ишора мекунад, риоя кардан лозим аст. Гидроним вожаи мустақил ва ё таркиби калимаҳо буда, аз ҷиҳати ҳудудӣ пайваст шуда, дар байни гӯяндагони гӯишҳо фаъолият мекунад. Ин вазъият ба баъзе номувофиқатӣ

оварда мерасонад: аз нуқтаи назари чуғрофӣ дарёҳо сарҳад надоранд. Номҳои зиёди гидрографӣ ҳамчун ёдгориҳои табиӣ хизмат мекунанд. Маълум аст, ки ҳар як минтақа хусусиятҳо ва хосиятҳои хоси худро дорад. Аз ин рӯ, номҳои объектҳои гидрографии дар осори бадеии Аҳмади Дониш қисми таркибии системаи ягонаи топонимии Осиёи Миёна буда, барои илми ономастика маводди пурқимат мебошанд.

Дар замони муосир таҳқиқоти забоншинос Ҳомидов Д. гидронимҳои Тоҷикистон ва қисман Осиёи Миёнаро аз лиҳози забоншиносӣ ва этимологӣ таҳқиқ намуда, чунин зикр мекунад, ки: «гидронимҳо дорои хусусиятҳои зиёди забонӣ, таърихӣ ва чуғрофианд. Шумораи умумии номҳои ба об алоқаманд ва ё гидронимҳо тавассути мавҷудияти шакли муродифоти зиёд аз худи шумораи мавзёҳои обӣ зиёдтаранд. Як дарё ва ё баҳр тули таърих метавонад чандин маротиба номи худро табдилу тағйир диҳад. Аз ин рӯ, гидронимҳои Мовароуннаҳр ё мавзёҳои таърихии тоҷикнишин низ дорои хусусиятҳои вожаҳои зиёде мебошанд, ки дар ин фасл таснифоти гидронимҳо аз нигоҳи мансубияти маконии онҳо мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Мафҳуми гидроним номи мавзеи чуғрофии ба об алоқаманд - баҳр, дарё, ҳавз, кӯл, чашма, нигоҳи мансубияти маконии онҳо мавриди баррасӣ қарор мегиранд» [136, с.210].

Гидронимия устувортарин қабат ва пуарарзиштарин далели забоншиносӣ доништа машавад, зеро тавассути номи дарёҳо вазъи таърихӣ этникии минтақа таҳқиқ карда мешавад. Омӯзиши гидронимияи осори Аҳмади Дониш метавонад бисёре аз мушкилоти ҳалношудаи таъсири мутақобилаи забонҳо ва фарҳангҳои миллату қабилаҳои Мовароуннаҳрро муайян созад.

Яке аз вазифаҳои муҳими гидронимия муайян кардани роҳҳои асосии пешбарии объектҳои об ва омӯзиши гидронимҳо аз ҷиҳати маъноӣ онҳо мебошад. Сарфи назар аз шумораи зиёди тадқиқотҳо, дар гидронимия таснифоти лексико-семантикии ба таври умум қабулшуда вуҷуд надорад. Яъне дар ономастика мафҳуми гурӯҳи лексикӣ-маъноӣ ба таври махсус баррасӣ карда нашудааст, вале дар асоси нишон додани хусусиятҳои чунин

гурӯҳ таснифоти лексикӣ-семантикии категорияҳои асосии лексикаи ономастикӣ сурат мегирад.

Гидронимия ҷузъи таркибии системаи забон буда, мувофиқи қолабҳои забони худ ташаккул меёбанд, вале таъсири омилҳои ҷуғрофӣ ва иҷтимоию фарҳангӣ ба раванди боқӣ мондани номҳои ҷуғрофӣ ҳалал ворид месозад. Фаъолияти иқтисодии мардуми бумӣ ба пайдоиши гидронимҳои марбут ба шикор, моҳидорӣ, деҳқонӣ ва чорводорӣ, азхуд кардан ва истихроҷи маъданҳои ғоиданок мусоидат кардааст. Ба ғайр аз ин, гидронимҳои маданияти маънавӣ, расму оинҳои халқро инъикос мекунанд.

Омӯзиши гидронимияҳои осори Аҳмади Дониш имкон медиҳад, ки на танҳо мансубияти забони гидронимҳо: мансубияти тоҷикӣ, туркӣ муғулӣ, славянӣ, балкӣ қисман муайян кардани таърихи онҳоро низ муайян кунем.

Дар осори Аҳмади Дониш таваҷҷуҳ ба дарё ва рӯдҳои Мовароуннаҳр зиёд аст. Масъалаи асосие, ки Аморати Бухороро ба ташвиш оварда буд, масъалаи норасоии об дар шаҳри Бухоро буд. Ин масъала дар асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» хеле хуб матраҳ гардидааст. Аз ҷумла: *«Боре, расуле аз Ҳинд ба Бухоро омад. Барои тафарруҷу тамошо ба ҷаҳорбоғи султони бурданд. Дар сафои иморат ва назоҳати об ва ҳавояш ақл ба бод дода, пурсид, ки «Бухоро фи-нафсиҳи баҳру чашма ва об дорад?» - Гуфтанд: «На». - Гуфт: «Пас оби ӯ аз кучост?» - Гуфтанд: «Аз Самарқанд» - Гуфт: «Самарқанд аз кист?» - Гуфтанд: - Аз мо». - Гуфт: «Фаразан, Самарқанд аз шумо набошад». - Гуфтанд: «Ин маънӣ мутасаввир нест, ки Самарқанду Бухоро, гӯӣ, як шаҳранд: «Ҳузифато маъан ва зукирато маъан». Ва ин ду шаҳр аз ҳамдигар мунфақ нестанд» [158, 132].*

Оби Омӯя /Амударё - Аму // Ому [Аму // Āму], [лотин. Āхи -Āхсус], арабӣ. Ҳомидов Д. Дар мавриди дарёи Омӯ чунин андеша пешниҳод намудааст: «Ҷайхун ба ривояте Ому аз номи шаҳри Омул омадасст, ки он дар ҷойи Чорҷӯйи ҳозира воқеъ будааст, калонтарин дарёи Мовароуннаҳр ё Осиёи Миёна мебошад. Ин номвожаи ҷуғрофӣ мансуби забони тоҷикӣ

буда, аз нигоҳи сохт сода аст. Мувофиқи навиштаҳои муаллифони қадим аз номи деҳае гирифта шудааст, ки деҳаи мазкур дар канори ҳамин рӯди бузург воқеъ будааст. Маънои луғавии вожаи Аму // Ому деҳаест, ки дар канори ҳамин рӯди бузург воқеъ будааст. Маънои луғавии вожаи Аму // Ому деҳаест, ки дар канори дарёи лаболаб, ки далел аз бисёр доштани оби дарё мебошад. Номи қадимаи юнонии ин вожа дар сарчашмаҳои таърихӣ дар шакли Окс шакли арабиаш Чайхун мебошад. Ому тоҷикӣ ва Аму шакли ифодаи туркӣ Ому // Омуй // омули тоҷикӣ аст» [172,с. 13-14].

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» чунин ишора аст: *Ва ин ду шахр аз ҳамдигар мунфақ нестанд*. - *Гуфт: «Агар ин чунин аст, ин сухан дуруст аст. Ва илло, ин шахр дар канори Омӯя боист, ё аз Омӯя об бояд кашид, то ин иморату зироотро эътимоде бошад»* [158, 132].

Сирдарё –Дар ин маврид сарчашмаи муосир номи яке аз дарёҳои калонтарин Осиёи Миёнаро таъкид менамоянд ва аз чузъҳои сир // сер – пур ва ва дарё иборат мебошад.

Аз рӯйи таҳқиқи Ҳомидов Д. «номи дарёи Сир дар сарчашмаҳои куҳан ва муосир бо чандин унвон зикр гардидаанд: Силис, Яхартес, Яксарт, Танаис, Дану, Хшарт, Хасарт, Хучандрӯд, Чахшарат, Арангрӯд, Сайхун, Оби Фарғона, Узган, Оби Хучанд, Наҳрғушшош, дарёи Банокат. Ин номҳоро дар баъзе сарчашмаҳо чун гунаи бостонӣ ё гунаи арабӣ ё гунаи юнонӣ ном мебаранд, ки мо ҳамаи инҳоро чун муродифоти дарёи Сир хондаем» [136, с.218].

Зарафшон [Zarafshon] низ яке аз дарёҳои калонтарини Мовароуннаҳр мебошад, ки болооби ин дарёро Мастчоҳ низ меноманд. Дарозии дарё 781 км ва ҳавзааш 41860 км, аз ҷумла, қисми кӯҳиаш 17710 км мебошад. Дар Шимол аз пириҳои Зарафшон сар шуда, дар ғарб то регзори Сандукли (биёбони Қизилқум) мерасад. Аз ҳудуди Тоҷикистони муосир Зарафшон бештар аз 100 адад шоҳоб дорад. [172,с.37].

Дачла - Дар «Ҳудуд-ул-олам» омадааст: «дигар рӯди Дачла аст. Аз кӯҳҳои Имад бигшоёд бар Балад ва Мусил ва Тикрит ва Сомира бигзарад,

миёнаи Бағдод бибурад ва миёнаи Восит бибурад, то ба Мадор ва Убула ва худуди Басра расад. Он гаҳ андар дарёи Аъзам уфтад» [173, с.31].

Дарёи Самарқанд - манзур дарёи Зарафшон. Аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Самарқанд ба беҳиммати аҳли ислом ба давлати Русия мулҳақ шуд ва оби Самарқанд ба тасарруфи вай даромад, ки алявм сеяк дар Бухоро меояд ва Бухоро аз ҷиҳати камобӣ рӯ ба таҳриб ниҳода, ҳосили иртифоташ ба аҳолии он вофӣ нест» [158, с.292].

Муҳити Аъзам - Укёнуси Ором. **Укёнуси Ором** укёнуси бузурғтарину паҳнотарини рӯи Замин ба шумор меравад. Он аз Арктикаи шимолӣ то ба Антарктикаи ҷанубӣ тул кашида, аз ғарб бо Осиёву Австралия ва аз шарқ бо қитъаи Амрико маҳдуд аст. Масоҳати он бо дарёҳо ба 178,6 млн км², ҳаҷмаш ба 710 млн км³ ва умқи миёнааш ба 3980 метр баробар аст. Умқи чуқурии Марианна буда, ба 11 034 метр баробар аст. Номи ин укёнусро баҳрнаварди шинохтаи Португалӣ Фернандо Магеллан гузоштааст. Ӯ ҳангоми сафари худ дар ин укёнус, ки бе ягон офат анҷом пазируфтааст, ба он «Pacífico», яъне «Ором» ном мегузорад. Дарёҳои Беринг, Охотское, Жопун, Шарқи Хитой, Зард, Хитойи Ҷанубӣ, Чава, Сулавеси, Сулу, Филиппин, Коралловое, Фии, Тасманово ва дигар дарёҳои Амундсен, Беллинсгаузен, Русия, ки замони пеш ба Укёнуси Ором вобаста буданд, акнун ба Укёнуси Ғарбӣ мерезанд. Аз рӯи миқдор (тақрибан 10 ҳазор) ва масоҳати умумии ҷазираҳо (тақрибан 3,6 млн. км²) укёнуси Ором дар байни укёнусҳо ҷои якумро мегирад. Дар қисми шимолӣ ҷазираҳо Алеут; дар қисми ҷануби - Курил, Сахалин, Жопун, Филиппин, Калон ва майдаҳои ҷазираи Зонд, Гвинеяи нав, Тасмания; дар маркази он ва ғарбаш боз шумораи бисёр ҷазираҳои майда мавҷуданд. Релефи даруни об гуногун мебошанд [192].

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» сафари як нафар сайёҳи эрониро, ки аз ҳамсухбатонаш шунида буд, дар ин ҷо ҷой медиҳад: «Ва дар қурби ӯ кӯҳест, ки аз Муҳит ҷаста ва ҳамчу манора рост дар ҳаво рафта ва ба Манораи Искандар ва Гирдоби Искандар мавсум шуда» [157,с.196].

Баҳри Ҳинд - манзур укёнуси Ҳинд, ки савумин укёнуси ҷаҳон буда, фисади асосии оби дунёро дорост ва миқёси он 76, 174 миллён км. кубӣ мебошад. Дар бархе аз минтақаҳои укёнус аҳоли сукунат доранд. Масалан, дар Мумбай, Коломбо, Перт, Дурбан ва ғайра.

Лимноним як ҷузъи гидронимия мебошад, номи кул ва ҳавзро мефаҳмонад ва лимнонимия номҳои кулу ҳавзҳоро шарҳ медиҳад. Дар настри бадеии Аҳмади Дониш фақат номи як кул ба назар мерасад:

Сассиққул [Sassiққul] – номи кул дар Ҷумҳурии Қазоқистон, ки шарқтар аз кули Балхаш воқеъ аст. Сассиққул дар ҳамии Балхашу Алокул дар баландии 347 м воқеъ аст. Масоҳаташ 736 км чуқуриаш то 4,7 м аст. Паистиҳои соҳили кул қамишзор аст. Сатҳи оби кул дар давоми сол то 3 м тағйир меёбад. Аз мохи ноябр х баста, аввали апрел яхаш об мешавад. Ба Сассиққул дарёҳои Тентак ва Қарокул мерезанд. Оби Сассиққул ба воситаи шохобҳо ба кули Уялӣ ҷорӣ мешавад.

Омӯзиши хусусияти маъноӣ-вожаи гидронимҳои осори настри Аҳмади Дониш аҳаммияти махсуси илмиро доро буда, тавассути он муайян кардан мумкин аст, ки то чи андоза роҷеъ ба мавзёҳои ҷуғрофӣ маорифпарварони ин қарн огоҳӣ доштаанд. Аксари ин гидронимҳо хоси Осиёи Миёна мебошанд.

1.4. Оронимия

Истилоҳи оронимика соҳаҳои омӯзиши номи кӯҳҳо, теппаҳо куллаҳо, сахроҳо, водихо, ғорҳо, чоҳҳо, вартаҳоро фаро мегирад. Ҳама гуна мавзёҳои ҷуғрофӣ (дарё, кӯҳ, шаҳр, деҳа) асмоъи худро доранд, ки баёнгари маъноҳои мухталифанд. Бояд гуфт, ки ин номвожаҳо, нишонаҳо ва хусусиятҳои хоси забонӣ, таърихӣ, этникӣ ва фарҳангии маҳал ва мардумони бумии он боқӣ мемонанд. Чунки ин сарзамини таърихӣ ва фарҳангӣ аз замони қадим то имрӯз макони рафтуомад ва кӯчишу резиши қавму қаболи мухталиф будааст ва ин гуногунрангии худро то замони мо нигоҳ доштааст.

Оронимҳо дорои як қатор маълумотҳои мебошанд, ки ба омӯзиши хусусиятҳои гуногуни воқеияти ҷуғрофӣ; мансубият ба ин ё он забон; ба маъноӣ ва решаиносӣ; ба диалектология; ба як қатор илмҳо: география, таърих, мардумшиносӣ, геология ва ғайра заминаи хуб мегузорад. Дар луғатҳои топонимикӣ, тафсири, этимологӣ ва дигар вожаҳо ҳанӯз аксар оронимҳо ифода наёфтаанд. Омӯзиши гурӯҳҳои вожагонӣ-маъноии оронимия дар насри Аҳмади Дониш барои таҳқиқи қабатҳои вожаҳои забони тоҷикӣ, ки муносибатҳои таърихӣ онро тавсиф мекунад, имконият фароҳам меорад. Дар осори насрии Аҳмади Дониш чунин оронимҳо ба назар мерасанд:

Дашти Қипчоқ - сарзамини имрӯзаи даштҳои Қазоқистон, Сибири ҷанубӣ ва дашту доманакӯҳҳои Олтой дар назар дошта шудааст. Маҳмадҷонов О. топонимикаи мазкурро дар заминаи омӯзиши топонимикаи Ҳисор таҳқиқи муфассал намуда, меорад: «ин номвожа дар низоми топонимии маҳалҳои гуногуни водии Ҳисор ба мушоҳида расид. Дар маводи гирдовардаи мо дар шакли сода (қипчоқ) ва ҳамчунин дар таркиби топоним - ибораҳо сабт гардидааст. Доир ба сарнавишти ин вожаи иқтибосӣ фикру мулоҳизаҳои зиёде ба назар мерасанд ва аксаран ин топонимро мансуб ба унвони яке аз қабилҳои туркзабони бодиянишин медонанд, ки дар Дашти Қипчоқи назди баҳри Хазар (Каспий) зиндагӣ мекардаанд. Аз ин нуқтаи назар чунин бармеояд, ки вожаи «қипчоқ» ва гунаҳои савтии он қипчоқ // хифчоқ номи қавми бодиянишинҳои Дашти Қипчоқ будааст, ки забоне ҳамроҳи лашкари Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (солҳои 1207) ба Мовароуннаҳр омада бошанд» [65,с.88]. Ин оронимия аз ду вожа –«дашт» ва «қипчоқ» таркиб ёфта, мафҳуми ҷойи сукунати қабилҳои туркӣ- қипчоқро далолат мекунад.

Дашти Қазок – дар айни замон дашти Қазок / Қазок // бо вожаи Қазоқистон ҳамреша аст. Қазоқистон дар ҷануби ғарбии Осиёи Марказӣ воқеъ буда, то Ҷумҳуриҳои Чин, Узбекистон, Қирғизистон, Федератсияи Русия ҳамсарҳад мебошад. Масоҳати умумии Қазоқистон 2717,3 ҳазор км,

аҳолиаш тақрибан 18 млн, нафар буда, пойтахташ шаҳри Остона мебошад. Дар ҳудуди ин ҷумҳурӣ 19 вилоят, 221 ноҳия, 84 шаҳр ва 204 шаҳрак мавҷуд аст. Қисми ғарбии ҷумҳариро пастиҳои Назди Каспий ва Турон марказиро Талистони Қазоқистон, шимолиро канори чанубии ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, қисмҳои шарқӣ ва чануби шарқиро силсилаи қаторкӯҳҳои Олтой, Тарбағатой, Алатови Чунгар ва Тиёншон ишғол кардаанд.

Кӯҳи Тур-кӯҳе, ки дар он Мӯсо(а.) ҷилои Худовандро дида буд. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» омадааст: «шабаҳе дар Тур фитод ва кӯҳ пора-пора шуд» [158, с.264].

Кӯҳи Қоф - мутобиқи ривоятҳо ин кӯҳ дар миёни об буда, панҷсад фарсанг баландӣ дорад. Нури офтоб дар Кӯҳи Қоф сабзранг мебошад ва бениҳоят азим асту макони ғайриинсонҳо мебошад.

Кӯҳистони Фон - дар қаторкӯҳҳои Зарафшони вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой дорад. Маънои Фон паҳно мебошад. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи кӯҳистони Фон зикр гардидааст: *«Яке аз мутараддидони арсаи гетӣ гуфт: «Дар ҷиболи Фалгар ва кӯҳистони Фон дарафтадам аз тарафи шарқии он. Ва ин кӯҳистон аз ҷиболи азимаи рубъи маскун аст, ки сараш дар Хито аст»* [158, с.214].

Боғи Ирам - боғе, ки гӯё Шаддод барпо карда бошад. Аҳмади Дониш дар тавсифи базмгоҳи тӯйи арӯсии маликаи рус онро истифода намудааст: *«Замини он боғи ҷаннатнишон аз касрати шукуфа ва лола бар сатҳи фалак лофи тафаввуқ мезад ва ҳаво аз гояти латофат ва зиё ва мушкбезӣ бар фазои Ирам ҳамсарӣ менамуд»* [157, с.140].

Кавказ - муаррихи римӣ Плиний ин номро маъхуз аз забони скифӣ доништа, маънояшро барф барин сафед маънидод кардааст [36, с.54]. Дар насри бадеии Аҳмади Дониш шакли Қафқоз омадааст.

Кӯҳистони Бадахшон – дар кишвари Тоҷикистону Афғонистон ва қисмати шимоли Ҳинду Покистон ва Чин ҷой дошта, номи ин кӯҳҳо бо топоними Помир ёд мегардад. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи кӯҳистони Бадахшон зикр гардидааст: «Бадахшон мулкест, ки манзари назари

офтобии рахшон аст (ва маъдани чавҳари дурахшон) ва дар он чаҳор маъдан аст аз (табдил ва таъсири аркон) тилло ва лочувард ва лаълу ёкут» [157, с.149].

Чӯпонота - номи теппа дар ҷануби шарқии Вилояти Самарқанди Осиёи марказӣ.

Арафа - номи кӯҳ дар **Макка**, ки рӯзи нухуми моҳи зулҳиҷча, ки хоҷиён он рӯзро дар кӯҳи Арафот мегузaronанд.

Ҷазоири Мухит - Мухит манзур ба укёнус мебошад. Дар қисми шимолӣ ҷазираҳо Алеут; дар қисми ҷанубӣ - Курилс, Сахалин, Жопун, Филиппин, Ҷазираҳои майда ва хурди Зонд, Гвинеяи нав, Тасмания; дар маркази он ва ғарбаш боз шумораи бисёр ҷазираҳои майда мавҷуданд [188].

1.5. Антропонимия

Топонимҳо дорои таърихи гуногун буда, дар вақти пажӯҳиши баромади этимологии он заминаи пайдоиши минтақаҳо, даштҳо, кӯҳҳо, баҳру рӯдҳо ва амсоли он маълум мегарданд. Дар бисёр маврид топонимҳо баёнғари мансубият ба ашхоси алоҳида, қавм, қабила ва ё таърихи таъсисёбии он муайян мегардад.

Ба ҳамин мазмун метавон топонимҳои мансуб ба номҳои ашхоси таърихи мисол овард:

Фетербурх // - Санкт - Петербург - шаҳри азим дар Русия ва собиқ пойтахти ин кишвар, ки имрӯз чун пойтахти дувумини Русия дар баробари Маскав шинохта мешавад. Номи ин шаҳр ба хоҷири Петри 1 бунёдгузор ва асосгузори Русияи нав гузошта шудааст. Петри 1 дар замини ботлоқ дар байни дарёи Нева шаҳри Санкт Петербургро асос гузошт. Ҷузъи «бург» иқтибос аз забони олмонӣ буда, маънояш «шаҳр» мебошад. Аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Ва дар вақте ки аз Фетербурх ба Маскав меомадем, ба тақозои мутарҷим дар арзи роҳ, ки наваду ду фарсанг буд, ба чаҳордаҳ соат қатъ кардем, сурати базми тӯйи импиротур дар риштаи назм даромад ва онро ба лафзи русӣ тарҷума намуда, ба ҳамаи Фарангистон дар рӯзномаҳо бурданд» [157,184].

Искандария - боиси тазаккур аст, ки дар ҷаҳон зиёда аз 60 шаҳр дар нуқтаҳои мухталифи дунё ба номи Искандари Мақдунӣ, сарлашқари бомаҳорати Юнони Қадим буда, сарзамини Эрон, қисман мамлакатҳои араб, аз қабилҳои Миср, Сурия, Байналнаҳрайро забт намуда, ба сӯйи Ҳиндустон лашқар мекашад, гузошта шудааст.

Дар боби «Дар ҳикояти гирдобҳои Искандар ва ғанои марди аҷамӣ» дар уқёнус ду нуқтаи баҳр, ки шадидтарин гирдоб ба вуқӯъ меояд, инъикос гардидааст ва аҳамияти хеле баланди иттилоотӣ дорад: *«Ва дар қурби ӯ кӯҳест, ки аз Муҳит ҷаста ва ҳамчу манора рост дар ҳаво рафта ва ба Манораи Искандар ва Гирдоби Искандар мавсум шуда, чунки ғайри Сикандар касе бадон ҷо нарасида ва агар расида, солим барнаёмада»* [157,с.196].

Аз матни боло маълум кардан мукин аст, ки ҳатто гирдобҳои баҳрӣ низ ба номи Сикандар гузошта шудааст.

Қустантания // Константинопол - ин шаҳр ба номи Константин яке аз императорони Византия гузошта шудааст. Муҳаммад Ғиёсуддин дар шарҳи ин ном меорад: «Номи шаҳрест, ки он дорулмулки Рум аст (аз «Лубоб-ул-албоб» ва «Муайид» ва «Қомус» ва «Бурҳон»)» [167,с.135].

Ҳамин тариқ, антропонимҳои осори Аҳмади Дониш бисёр набуда, инҳо номи шаҳрҳои мебошанд, ки дар Русия ва Аврупо ҷойгир буда, ба номи волиҳои он сарзамин гузошта шудаанд, яъне мансубияти антропонимҳо маълум аст. Ташаккули ин антропонимҳо дар заминаи нақши ашхос дар таърихи бунёди давлат ва ӯ шаҳр ба вуҷуд омада, дар асоси ҷузъҳои маъмули топонимсоз сохта шудаанд.

1.6. Астротопонимия

Мавзуи нучумшиносӣ дар фарҳанги миллати мо таърихи хеле қадим дорад. Анъанаҳои астрономияи Бобулӣ дар Эрон мавқеи бартаридоштаро ишғол менамуданд - масалан, тақвими замони Ҳахоманишиҳо, ки дар катибаҳо сабт шуда буд, бо бобулӣ ҳамохангӣ карда мешуд. Бо фармони аввалин ҳокимони сулолаи Сосониён осори юнонӣ ва ҳиндӣ оид ба астрономия ва ситорашиносӣ ба форсии миёна тарҷума шуданд. Дар

асрҳои X-XII нучумшиносӣ рушди худро идома дод. Абурайҳони Берунӣ оид ба ҷанбаҳои мухталифи ситорашиносӣ як қатор асарҳо боқӣ гузоштааст ва саҳми аслии Умари Хайём дар таҳияи тақвими дақиқтар ба ҷамагон маълум аст.

Дар аксари осори бадеии классикӣ онҳо мазмуни ирфонӣ мегиранд. Ҳатто онҳоро дар гузаштаи дур парастииш низ кардаанд ва ойнҳои бостонии Меҳрӣ ва Зарвонӣ дар гузашта далели ин иддао ҳастанд. Ин эътиқодҳо то ҳол дар миллату қабилаҳое, ки аз тамаддун дуранд, каму беш дида мешаванд. Аз як сӯ, медонем, ки адабиёти ҳар ҷомеа аз нигоҳи он, ки решааш дар фарҳангу эътиқоди он ҷомеа дорад, табиатан оинаи тамоми дидгоҳи афкор ва эътиқод ва ба ибораи дигар аст. Эътиқоди он ҷомеа. Адабиёти форсӣ аз ин ҷоида истисно нест ва осори ин эътиқодҳо дар он ба таври равшан мушоҳида мешавад.

Дар гузашта дар бархе аз фарҳангҳои кишварҳои мухталиф барои гурӯҳе аз ситораҳои равшан ва намоён, номҳои вижа истифода мешуданд. Дар забони форсии миёна вожаҳои вижае барои ситораҳо ва донишҳои астрономӣ мавҷуд аст, ки бархе аз онҳо дар осори бозмондаи мутафаккирон ва адибон то ба мо расидаанд. Дарсади хеле зиёди номҳои арабии ситораҳо тавассути тарҷумаи навиштаҳо аз як сӯ ба форсӣ ва аз сӯи дигар ба лотинӣ ба тамоми забонҳои аврупоӣ роҳ ёфтанд. Шоирони форсизабон, ки мувофиқи замони худ маълумоти нучумшиносӣ доранд, ин эътиқод ва дostonҳоро дар эътиқоди ҳар кас баён ва тавсиф кардаанд.

Маҳз, дар бахши астрономика мафумҳои номҳои ҷурмҳои осмониро аз лиҳози луғат, баромади этимологӣ ва сохти грамматикӣ меомӯзанд. Астрономика (аз калимаи юнонии ἀστὴρ «ситора» + ὄνομα «ном») гирифта шуда, як қисмати номшиносӣ маҳсуб мегардад ва номҳои ҷисмҳои осмониро меомӯзад. Баробари астрономика соҳаҳои нучумшиносӣ, мардумшиносӣ ва фолклор дар омӯзиши номвожаҳои ҳоси ҷисмҳои осмонӣ саҳм мегузоранд. Дар номшиносӣ аз солҳои 70-уми асри гузашта, тавачҷуҳ ба номвожаҳои ҳоси ҷисмҳои осмонӣ оғоз мегардад. Баробари

омӯзиши номҳои хос ба омӯзиши номҳои ҷурмҳои осмонӣ низ дар забоншиносӣ рӯ овардаанд.

Номвожаҳои хоси ҷисмҳои осмониро аз лиҳози вожа метавон ба ду гурӯҳ тақсим намуд: куҳна (то пайдоиши расадхонаҳо) ва нав (дар замони ташаккулёбии расадхонаҳо). Аммо мантиқан агар андеша намоем, истилоҳоти нучумшиносӣ аз қарнҳои қадим арзи вуҷуд дорад, зеро инсон номвожаҳои хоси коинот офтоб, ситораҳо ва моҳро ҳамеша истифода мебард. Ҳатто дар байни мардум чунин ривоят низ буд, ки гӯё офтоб бародар асту моҳтоб хоҳари ӯст. Дар мавриди ситораҳо, офтоб ва моҳтоб дар тамаддуни башарӣ ривояту афсонаҳои зиёде мавҷуд аст.

Астротопонимика - қисмати астронимика буда, номҳои муайяни ситораю сайёраҳоро меомӯзад, ки дар навбати худ дар ҷанд асри охир як қисмати муайяни ҷисмҳои болои сайёраҳо хусусияти ёддошти дошта, ба номи ашхоси бузург, кишварҳо ва шаҳрҳо гузошта шудаанд ва дар коинот як сайёраи хурд номи Тоҷикистонро дорад.

Аммо барои илми номшиносӣ астронимика муайянтар аст, чунки тавассути он номҳои ситораҳо амиқан мавриди таҳқиқ қарор хоҳад гирифт ва аз як тараф, таърихи пайдоиши номҳо маълум хоҳад гардид. Дигар хусусияти астронимика дар он аст, ки номҳои ҷисмҳои осмонӣ дар забонҳои мухталифи дунё ҳар гуна истеъмол мегардад. Барои номшиносӣ муҳим аст, ки баромади этимологии онро маълум созанд. Ин ҳам мусаллам аст, ки нучумшиносӣ дар байни мардуми эронинаҷод таърихи куҳан дорад ва дар таркиби матнҳои адабиёти форсу тоҷик истилоҳоти хоси нучумшиносиро дарёфттан мумкин аст.

Асарҳои илмӣ-адабии Аҳмади Дониш, ки бо унвонҳои «Наводир-ул-вақоеъ», «Манозир-ул-кавокиб», «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития», «Меъёр-ут-тадайн», «Аррисола фи аъмол-ул-кура», инчунин дар ҷандин дафтарҳои мусаввада ва хотироти ӯ, ки ба мо расидаанд, аз ҷиҳати доираи мавзӯот ва тарзу усули нави ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ фалсафӣ қиммат ва аҳамияти ниҳоят бузурге

доранд, инчунин дар мавриди аҷсоми осмонӣ низ таҳқиқоту баррасихо ба чашм мерасанд.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» Аҳмади Дониш оид ба гардиши ситораҳо, мавқеъ, ва аз тарафи дигар, дар осори бадеӣ-фалсафӣ ситораҳо ва сайёраҳо бо хусусияти хоси худ тасвир шудаанд. Масалан, ду ситорае, ки ҳамчун истилоҳ дар адабиёти мо бештар ба назар мерасад, Саъд-ситораи нек ва Наҳс-ситораи бад мебошанд.

Дар насри Аҳмади Дониш баробари таҳқиқи илмии ҷирмҳои осмонӣ ҳамчунин хосияти онҳо низ шарҳ дода шудаанд. Масалан, ду ҷиҳати Зухра, ки ҳам сайёраи саодат ва ҳам шодӣ аст. Дар баробари ин ситораи мазкур ба андешаи Дониш ситораи дини мубини ислом низ мебошад. Ва дигар, Миррих ҳам сайёраи ҷасорат ва ҳам ҷанг доништа мешавад.

«Ар-рисола фи аъмол-ул-кура» аз зумраи осори Дониш мебошад, ки мавзӯи баҳси асосии он дар мавриди гардиши сайёра ва ситораҳо аст. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» низ Дониш оид ба гардиши ситораҳо, мавқеъ ва нақши гардиши онҳо ба ҳаёти инсонҳо тасвир ёфтааст. Дониш тавассути ситораҳо ва ҳаракати онҳо тақдирӣ кишварҳо ва инсонҳоро муайян менамуд. Аҳмади Дониш чун мунаҷҷим аз рӯйи гардиши ситораҳо ояндаро пешгӯӣ кардааст, ки ғолибан рост баромаданд. Дар боби «Дар (таъбири) руъёи ҳоила, ки далолат бар ҳудуси воқеа мекард, имтиҳонро тақрир афтод» масъалаи фолкушоии Аҳмади Дониш тавассути гардиши ситораҳо ба назар мерасад. Дар ин фасл сайёраҳо мансуб ба маҳалҳои гуногуни дунё зикр гардидаанд, амсоли Зухра – сайёраи Мовароуннаҳр, Зухал - сайёраи Ҳинд, Миррих - сайёраи Туркистон, ё ин ки вақти муайян намудани мазмуни хоби дигар нишон медиҳад, ки дар хобаш оташеро мебинад «аз тарафи ҷанубӣ бархост ва ба самти шимоли бигузашт, ки фарқи сарам гармии онро эҳсос мекард [157,с.246].

Бояд гуфт, ки тавассути омӯзиши гардиши ситораҳо дар бораи оянда, рӯйдод ва сарнавишти одамон маълумот ба даст меоранд. Азбаскӣ ин усул бар пояи асосҳои илмӣ набуд, дар асри XVII аз илмҳои ҷаҳон астрономия

чудо шуда буд. Вале имрӯз дар баъзе матнҳо ситорашиносӣ зери маҷмуи астрономия баррасӣ мешавад, ки аз ҷониби ҷомеаҳои илмӣ тасдиқ нашудааст. Дар ситорашиносӣ шахс бар асоси омӯзиши ситораҳо ва ҷирмҳои осмонӣ бо санаи таваллуди шахс маълумоте аз қабилӣ шахсият, кайфият, завқ, гузашта, ҳозир ва ояндаро таҳқиқ ва пешгӯӣ мекунанд.

Аҳмади Дониш ба ҳайси як донишманди хамадон дар насри бадеӣ-фалсафияш аз номҳои ситораҳо истифода бурдааст.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» ҷисмҳои осмонӣ ба гурӯҳҳо тақсим гардидаанд: «5. Фалаки атлас, ки «ариш» аст. 6. Курсӣ, ки «фалаки Савобит» аст. 7. Фалаки Зуҳал, 8. Фалаки Муштарӣ. 9. Фалаки Миррих. 10. Фалаки Шамс. 11. Фалаки Зуҳра. 12. Фалаки Аторуд. 13. Фалаки Қамар 14. Аз кавокиб - Кайвон. 15. Бирҷис. 16. Баҳром, 17. Офтоб. 18. Ноҳид. 19. Тур. 20. Моҳ 21. Аз буруҷ - Ҳамал. 22. Савр. 23. Ҷавзо. 24. Саратон. 25. Асад 26. Сунбула. 27. Мизон. 28. Ақраб. 29. Қавс. 30. Ҷаддӣ. 31. Далв. 32. Ҳут» [158,с.33].

Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» номҳои бурҷҳои дувоздаҳгонаро Аҳмади Дониш овардааст: «*Ҷулуси ӯ бар тахти подшоҳӣ дар явми якшанбе, чаҳордахуми рачаби санаи 1215, баъд аз се соат аз тулуи шамс, ба толеи бист дараҷаи Ҷадӣ иттифоқ афтод. Миррих дар он шакл ба тарбеи Зуҳал афтод ва рочеъ буд Зуҳалу Муштарӣ дар Асад, раъс дар сеюм, ки бурҷи Ҳут буд, воқеъ шуд. Ва ин шакл тақозо дошт, ки аскар дар айёми ӯ орамида набошад ва мизоҷи умаро ба мизоҷи подшоҳ мувофиқ набошад ва майли султон ба тоату афъоли хайр беитар бошад*» [162,с.30].

Дар мавриди ба тахт нишастани амир Ҳайдар чунин ишора дорад: «*Ҷулуси ӯ бар тахти подшоҳӣ дар явми якшанбе, чаҳордахуми рачаби санаи 1215, баъд аз се соат аз тулуи шамс, ба толеи бист дараҷаи Ҷадӣ иттифоқ афтод. Миррих дар он шакл ба тарбеи Зуҳал афтод ва рочеъ буд Зуҳалу Муштарӣ дар Асад, раъс дар сеюм, ки бурҷи Ҳут буд, воқеъ шуда. Ва ин шакл тақозо дошт, ки аскар дар айёми ӯ орамида набошад ва*

мизочи умаро ба мизочи подшоҳ мувофиқ набошад ва майли султон ба тоату афъоли хайр бештар бошад» [162, с.30].

Боиси тазаккур аст, ки доираи андешаҳои Дониш фақат дар дарёфти хатти тааллуқ доштани сайёраҳо ба ин ё он хусусияти заминӣ нигаронида нашудааст. Аҳмади Дониш дар асари худ «Манозир-ул-кавокиб» ва «Наводир-ул-вақоеъ» ҳодисаҳои табиии онро низ таҳқиқ менамояд ва ҳамон тавре ки маълум аст, дар болои мадрасаи Мири Араби шаҳри Бухоро баромада, шабҳо гардиши ситораҳоро таҳқиқ менамуд. Аз ҷумла, дар «Наводир-ул-вақоеъ» ин гуна ишора дорад: «Ва агар ба худус ҷозим бошад, мебинад оламе фароҳу васеъ аст, солу моҳу шабу рӯз ба як наҳчи воқеъ мегузарад ва ҳалқе мутаоқиб меоянду мераванд ва ҳамин Офтоб аст, ки солҳо аз матлаи Ҳамал берун меояд ва ҳамин Моҳ аст, ки моҳҳо аз мағриби Мизон фурӯ меравад ва ҳеҷ афсурдагӣ ва мондагӣ дар даврони сипеҳр ва кавокиби он боздид намегардад» [157, с. 70].

Дар ин ҷо баъзе аз номвожаҳои ҷирмҳои осмоние, ки дар «Наводир-ул-вақоеъ» оварда шудаанд, шарҳ медиҳем:

Офтоб – номи сайёра. Баромади этимологии вожаи офтоб ба забони тоҷикӣ тааллуқ дорад. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» хуршед низ истифода гардидааст.

Бирчис - вожаи арабӣ буда, сайёраи Муштарӣ (вожаи арабӣ), Ҳурмуз ва Юпитер низ меноманд. Ин сайёраро ситораи Саъд, муборак ва қозии фалак ҳисобидаанд.

Моҳ - вожаи ҳоси забони тоҷикӣ аст ва номи сайёра аст, ки дар забони арабӣ қамар гӯянд. Ин сайёра ҳамрадифи замин аст ва дар гирди он давр мезанад.

Кайвон- вожаи ҳоси забони тоҷикӣ. Сайёраи Зухал, Сатурн, ки мутобиқи андешаҳои мунаҷҷимон дар осмони ҳафтум ҳаракат мекунад ва ситораи наҳс номида шуда, ранги сиёҳ дорад.

Баҳром - вожаи тоҷикӣ аст ва дар адабиёти форсу тоҷик ба маънои шамшер низ истеъмол мегардад. Ситораи Миррих (Марс) мебошад. Аз

рӯйи ақидаи нучумшиносон ин сайёраи фитнаю чанг мебошад. Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» онро махсуси мардуми турк медонад.

Ноҳид - вожаи хоси забони тоҷикист. Номи дигари сайёраи Зухра аст. Зухра дар «Наводир-ул-вақоеъ» ситораи дини ислом мебошад.

Мизон - вожаи арабист ва номи бурчи дувоздаҳгона мебошад. Маънояш тарозу аст.

Савр - вожаи арабист ва номи бурчи дувоздаҳгона мебошад. Маънояш гов аст.

Парвин - вожаи хоси забони тоҷикист. Номи маҷмуаи шаш ситораи баҳамро меноманд. Ин ситораҳо дар фасли зимистон аз аввали шаб намоён мегарданд.

Аторуд - Уторид, ситораи маъруф, ки дар фалаки дуввум тобад ва онро дабири фалак гӯянд: илму ақл ба ӯ таллуқ дорад. Ба форсӣ Тир меноманд.

Ҷамал - номи бурчи аввал аз афлок, вожаи арабист ва маънои барраро дошта, шаклаш ба сурати меши нар аст ва рӯзе ки Офтоб ба ин бурҷ ояд, он рӯзро рӯзи Наврӯз гӯянд.

Саратон – номи бурчи чаҳорум ва бурчи осмон, зеро ки он бурҷ дар шакли саратон аст ва дар хонаи Қамар.

Чадӣ - вожаи арабист ва маънои бузғоларо дошта, номи бурчи осмонист, ки наздики Қутби Шимол аст. Номи дигари ин ситора Қутб мебошад.

Чавзо - номи бурчи осмонист, ки маънои гӯспанди сиёҳ, ки миёни он сафед аст ва ё ин ки гӯспанди миёни галаи гӯспанди сиёхро меноманд. Ин бурҷ дар миёни дигар бурҷҳо равшантар аст ва сураташ ба мисли марди дар курсӣ нишаста ва шамшердор мебошад.

Асад - вожаи арабӣ буда, маънои шери дарандаро дорад. Номи бурчи дувоздаҳгона аст.

Сунбула - маънои як хӯша гандумро дошта, номи бурчи шашум аст ва монанд ба духтар мебошад, ки як дасти овехта ва як дасти сӯйи боло дорад.

Ақраб - бурчи ҳаштум аст ва маънои каждумро дорад ва маҷозан маънии манхусро низ дорад.

Қавс - камоншакл мебошад ва бурҷест, ки дар ҳавои абр зоҳир мешавад.

Далв - маъноии зарф аст ва номи бурчи фалак, ки Офтоб бар он таъсир гузорад.

Хут – номи бурчи дувоздахум аз фалак, ки ба сурати моҳист ва он хонаи Муштарист.

Яъне, номвожаҳои асоири дар осори Аҳмади Дониш, махсусан рисолаи «Мунозир-ул-кавокиб» муфассал ба назар мерасад, ки таҳқиқоти алоҳидаро тақозо мекунад.

Дар диаграммаи №1 шумораи умумии номҳо аз рӯи навъ нишон дода шудааст, ки нисбат ба топонимҳо шумораи антропонимҳо дар осори таҳқиқшаванда бамаротиб серистеъмоланд.

Диаграммаи №1

Хулосаи боби якум:

Дар боби аввал муайян намудани проблемаҳои назари ономастикаи тоҷик ҳам дар умум ва ҳам аз вазифаҳои асосии кори таҳқиқотии мо мебошад. Дар ин боб мо кӯшиш намудем, ки фарқияти маъноӣ ва хусусиятҳои луғавии антропонимҳо, топонимҳо, гидронимҳо, оронимҳо ва астронимҳои осори бадеии Аҳмади Донишро мавриди омӯзиш қарор диҳем. Мусаллам аст, проблемаҳои ономастикаро олимони тоҷик бо ҷиддият аз солҳои 60-уми асри XX мавриди омӯзиш қарор доданд. Ба шарофати кори онҳо бисёр ҷиҳатҳои ономастикашиносӣ равшан гардид ва

дар ин замина ба омӯзиши ономастикаи осори насрӣ низ роҳи наवे кушода шуд.

Маводи топонимӣ ва антропонимии осори бадеии Аҳмади Дониш, ки дар натиҷаи таҳқиқу таҳлили илмӣ муайян карда мешавад, барои афроди ҷуғрофияшинос ва муҳаққиқони таърих кумаки амалӣ мерасонад. Антропониму топонимҳои фаровони осори бадеии Аҳмади Дониш дар шарҳу маънидод, таҳлилу таҳқиқи масоили гуногуни решашиносӣ, вожашиносӣ, овозшиносӣ, грамматика ва дигар қисматҳои забоншиносӣ мадад мерасонанд. Шумораи антропонимҳои содаи осори Аҳмади Дониш зиёд нестанд.

Аҳмади Дониш ба манбаи об - дарё ва рӯдҳои Мовароуннаҳр таваҷҷуҳи хосса намудааст. Дар насри Аҳмади Дониш номи дарёҳои азими Мовароуннаҳр, мисли Амударё, Сирдарё, Зарафшон зикр гардидааст.

Дар осори Аҳмади Дониш ҳарчанд маводи оронимия кам бошад ҳам, аммо баъзе аз оронимҳои Осиёи Миёна, аз ҷумлаи Дашти Қипчоқ, Дашти Қазоқ, кӯҳистони Фон, Кавказ, Бадахшон, Чӯпон-ото зикр гардидаанд. Дар асар автоантроминимҳои Фетербурх, Искандария, Кустантия ба назар мерасад, ки ба номи ашхоси таърихӣ гузошта шудааст.

Аҳмади Дониш чун мунаҷҷим дар осори фалсафиаш номҳои ҷирмҳои осмониро низ истифода намудааст ва мансубияти кишварҳоро мутобиқи сайёраҳояшон зикр намудааст: Зухра - сайёраи Мовароуннаҳр, Зухал - сайёраи Ҳинд, Миррих - сайёраи Туркистон.

Мо дарёфтем, ки номҳо дар фазои осори бадеии осори Аҳмади Дониш асосан маъмулӣ ва дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ то имрӯз маҳфузанд.

БОБИ II.

ҚАБАТҲОИ ЗАБОНИИ НОМВОЖАҲОИ ОСОРИ АҲМАДИ ДОНИШ

2.1. Номвожаҳои эронисос аз осори Аҳмади Дониш

Антропонимия. Таҳқиқи «антропонимия» («anthropos» – «инсон» ва «опита»- «ном», яъне номи одам) дар забонишиносии тоҷик ҳанӯз аз солҳои 60-уми асри XX ибтидо ёфта, дар ин муддат осори зиёде роҷеъ ба ин масъала ба анҷом расидааст. Ном дорои мафҳуми хосса буда, дар забони форсӣ-тоҷикӣ бо дарназардошти таъсири воқеаҳои замони мухталиф, аз зумраи нуфузи дини ислом ба тағйирот дучор гардидааст. Аз ҳамин хотир, дар адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ таъсирпазирии номҳои арабӣ хеле зиёданд. Агар ба навъи наср мутаваҷҷеҳ гардем, пас дарк намудан мумкин аст, ки ин таъсирпазирӣ дар насри воқеӣ ва фалсафӣ нисбат ба насри ривоятӣ бештар дида мешавад. «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш аз зумраи ҳамин гуна асарҳост, ки муҳтавои асар баҳсҳои мухталифи фалсафиро оид ба қазо ва қадар дар бар мегирад ва дар маҷмӯъ аз зумраи насри реалистии адабиёти маорифпарварии тоҷик ба ҳисоб меравад. Омӯзиши ному лақаби қаҳрамонҳои адабиёти бадеӣ ба хотири дарёфти мавқеъпазирии исм дар адабиёти бадеӣ муҳим аст.

Таҳлили муқоисавии забон, расму оин, оини қадимии эронӣ аз ягонагӣ ва наздикии онҳо гувоҳӣ медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои нишон медиҳанд, ки гурӯҳи забонҳои эронӣ аз ибтидои пайдоиши худ ва аз нигоҳи вожаҳои дастурӣ муштаракоти кофӣ доранд. Тағйироте, ки дар гурӯҳи забонҳои эронӣ дар тури рушди ҳазорсолаи худ, бахусус дар овозшиносӣ ва грамматика ба вуқӯъ пайваست, бо омилҳои гуногун ва падидаҳои фарҳангӣ ва таърихӣ тавсиф шудааст.

Номшиносӣ яке аз бахшҳои забоншиносӣ буда, ҷанбаҳои шаклӣ ва маъноии номҳои мушаххасро таҳлил ва баррасӣ мекунад. Истифодаи

номҳои мушаххас дар илмҳои гуногун, ҳамчун дониши байнисоҳавӣ дар соҳаҳои гуногун, аз қабилӣ фалсафа, ҳуқуқ, ҷомеашиносӣ, психология, антропология, таърих, археология ва ғайра истифода мешавад. Номи ҳар як қаҳрамони асар метавонад якчанд маъно дошта бошад ва қисми муҳими эҷоди характерро дар бар гирад. Аз ин хотир, адибони хирфай номи қаҳрамонҳои бадеии худро ҳадафмандона интиҳоб мекунанд ва барои ҳар интиҳоб далелу далел доранд. Ба ҳама маълум аст, ки ҳангоми интиҳоби номи персонажҳо нависанда ба таркиби фонемикӣ ва морфемикӣ онҳо, ки қодиранд, диққатро ҷалб намоянд, тобишҳои иловагии эмотсионалӣ ворид менамоянд.

Аз нуқтаи назари морфология ва семантика онимҳо вазифаи худро доранд ва ҳамчун як қабати беназире, ки дар васеъ намудани захираи луғат нақши ҳалкунанда мебозанд. Пас, номҳо худ афзалиятҳои муаллифро ҳангоми эҷод ба таври равшан инъикос менамоянд. Воридгардии номҳои хоси форсии қадим дар осори бадеии Аҳмади Дониш пеш аз ҳама тавассути «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ба амал омадааст ва онҳо зиёд нест.

Кова - қаҳрамони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Маънои он дар фарҳангҳои «Ғиёс-ул-луғот» «шучоъ» омадааст [167, с.158]. Дар забони паҳлавӣ Кова шакли *Kavagh*-ро дорад. Дар «Авесто» таркиби *Kavagh drafgha* (дурафши ковиён) вучуд дорад ва баъзе шарқшиносон аз ҳамин таркиб калимаи «кова»-ро ёфтани шудаанд, ки дуруст набошад, зеро «ковиён» марбут ба калимаи авестикии «*kavi*» («шоҳ», «кай») мебошад. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» омадааст: «Чунон ки Кова ва Яъқуби Саффор аз табақаи ҳаддодон ба пешаю хирфаи худ қаноат нанамуда, ба тақарруби мулк ва ҷамъияти аҷомир ба қаҳру бағӣ ва ғалаба соҳиби амру ҳукм гаштанд» [157, с.122].

Коваи Оҳангар як шахсияти афсонавӣ аст, ки бар зидди Заҳҳок шӯриши мардумӣ таъсис додааст. Рамзи ҳаракати ӯ дирафши ковиёнӣ, пешдомани чарминаш, ки дар сари найза овезон буд, ба шумор меравад.

Исфандиёр < ав. Spantaiāta, Spandyāt > Spandyād > ф.м. Esfandiyār, ф.н. Esfandiyor «офаридои муқаддас». Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Исфандиёр зикр гардидааст: «*Ва Рустам бо ҳама зӯру қувват дар чоҳи шағот афтод ва Исфандиёр бо ҳама сатвату шавкат ду дида ба хоки мазаллат ниҳод*» [158,с.237]

Кисро كسرى (шакли арабишудаи **Хусрав (Хисрав)**), лақаби Хусрави Анӯшервон, лақаби подшоҳони сулолаи Сосониён баъд аз Анӯшервон.

Қандаҳор - яке аз вилоятҳои Афғонистон ва дар ҷануби ин кишвар шаҳри Қандаҳор. Қандаҳор ба қавли О. Ғафуров ба ҳудуди мулки Гандҳра мавқеъ дошта, баъди истилои араб Қандаҳор шудааст [36,131].

Нӯшервон -// Нушервон // Анушер // **Шервон** < ф.м. Anu šakrvān // Anuširvān // Noširvān // Nuširvān, ф.н. Anuširvān // Nušervon // Anušer // Šervon «равони ҷовидон», «руҳи ҷовидон». Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Нӯшервон зикр гардидааст: «Нӯшервони Одил, ки дар куфр мурд, дидандаш дар ҷойгоҳи сабзу хуррам. Пурсидандаш, ки «ин мақом ба чӣ ёфтӣ?» Гуфт: «Бар мучримон шафқат набурдам (мушфиқ будам) ва бегуноҳро наёзурдам» [158,с.177].

Рустам < ав. Raostaxma, ф.м. ва ф.н. Rustam (аз raoi «болидан», «рустан», ва taxma «қавӣ», «пахлавон»), маънои «қавиҷуссаи баланд»

Симнон - номи мавзеъ, ки дар сарчашмаҳо мутазаққир ёфтааст. Масалан, бино бар тавзеҳи «Ғиёс-ул-луғот»: «шаҳрест миёни Домғон ва Хоруррай (аз «Лубоб-ул-албоб»-и Шайх Алоуддавлаи Симнонӣ, ки аз он ҷост)» [166,с.437].

Уш - шаҳре дар Қирғизистон ва қирғизҳо онро Ош мегӯянд. Дар қадим тобеи Фарғона будааст. Дувумин шаҳре, ки аз лиҳози нуфус дар Қирғизистон буда, илова бар ин, дар ин кишвар чун пойтахти ҷанубӣ муаррифӣ мегардад. Аҳолии он беш аз 270 ҳазор нафар буда, 300 км дуртар аз шаҳри Бишкек воқеъ аст. Номи ин шаҳр дар Авесто зикр шудааст.

Фаридун // Фрайдун < ав. Fraētaona, ф.м. ва ф.н. Faridun // Fraydun (аз avr(i) «се» ва aētaona «айдун», «чунин») «се айдун».

Фарғона. Аввал онро маъхуз аз калимаи скифҳо (парикан) медонанд. В.В. Бартолд бар он андешааст, ки Фарғона таҳрифи калимаи тоҷикӣ парғар-«доманаи кӯҳ» мебошад. Маънои дигарро Андреев С. пешниҳод кардааст, ки «водиҳои кӯҳи сарбаста» мебошад. Э. Грантовский онро аз калимаи «парак»- канораи забони пахлави дониста, Пракан - кишвари канорӣ меномад [36,с.117].

Чағониён (Чағониён) - номи яке аз давлатҳои қадим дар Хуросону Вароруд, ки Шумон низ номида шуда, бархе аз муосирин бархато онро Шодмон гуфтаанд, ки иштибоҳ асту бас. Дар моварои Суғду Бохтар ва баъдтар дар аҳди вусто аз мавзеҳои Тухористон будааст. Феълан, водиҳои Ҳисор ва шаҳри Душанбе дар марзи Чағониён бунёд шудааст. Дар аксар манобеъ чи таърихӣ ва чи адабӣ ва соири маводи хаттии ин вожа баррасӣ ёфтааст. Масалан, дар «Худуд-ул-олам» гуфта мешаванд, ки: «ноҳиятест вайрон ва ноҳияте бузург аст ва бисёркишту барз. Ва барзигароне кохил ва ҷои дарвешон, валекин бо неъматии бисёр аст. Ва мардумоне ҷангӣ ва диловар. Ва ин ноҳият ҳавои хуш дорад ва заминест дуруст ва обе гуворада. Ва аз вай асб хезад андак ва ҷомаи пашмин ва палос ва заъфарони бисёр хезад» [173, с.63].

Чағониён чун номи чуғрофӣ аз нигоҳи сохт сохта буда, аз чузъҳои чағон - номи мардуми чағониён ва ҷамъбандии он -ён таркиб ёфта маънояш ҷойи зисти мардуми чағон аст. Дарёе, ки аз худуди давлати Чағониён мегузарад, ба ҳамин ном буда, дар асоси этноним ва гидроним шакл гирифтааст.

Қошғар - шаҳре дар Синзьян ва дар вилояти мухтори Уйғури Ҷумҳурии мардумии Чин. Қошғар ё Каршӣ - шаҳр дар ноҳияи мухтори Уйғуристони Чин-ғар [Қош+ғар] Ба қавли Ҳомидов Д.: «чузъҳои қош//қаш оғӯш ва ғар тоҷикии қадима таркиб ёфта, ба маънои кӯҳ меояд ва маънои луғавии ин гидроним аз дара ё оғӯши кӯҳдомани дарё аст. Ба таври дигар, дарёи кӯҳӣ ва сарзамини кӯҳистон Қашғар, Қошғар, Қожғар, Қошӣ шаҳрест дар қисми

гарбии Чин дар ноҳияи Мухтори Уйғурҳои Синтсзян, дар соҳили дарёи Қашқар дар маркази воҳаи калони назди доманаи ҷанубии куҳҳои Тиёншон ҷойгир шудааст» [134,с.75].

Чамшед- Чамшед < ав. Yima xšaēta, ф.қ. Yama xša, ф.м. ва ф.н. Jamšēd (аз Yima «ҳамзод», «ҷамъ» ва xšaēta «нур») айн. «ҳамзоди нур», «ҷамъи нур». **Бузурҷмеҳр//Абузарҷмеҳр//Бузурғмеҳр** - аз ҷузъҳои мустақили «бузурғ» ва меҳр» сохта шудааст.

Зардӯшт|| Зартушт\| Зардуҳушт \|- аз решаҳои зард ва ушт (уштур), яъне дорандаи ушури зард сохта шудааст.

Кайқубод - аз ҷузъи «Кай» (ба маънои фарзанд) ва Қубод - исми хос иборат мебошад. Кайхусрав аз ҷузъи «Кай» (ба маънои фарзанд) ва Хусрав-исми хос иборат мебошад. Дар умум аз авлоди Каёнро мефаҳмонад.

Ҳамзамон, дар насри Аҳмади Дониш ду номи дигари хоси забони тоҷикӣ Бедил ва Шодмон низ ба назар мерасанд. Номҳои тоҷикӣ бо гирифтани ҷузъҳои арабӣ ва туркӣ низ вучуд доранд: Шералихон.

Ҳангоми муайян кардани ҷузъҳои антропонимҳои осори Аҳмади Дониш маълум гардид, ки вобаста ба вазъ ва муҳити нависанда номҳои хоси забони тоҷикӣ камтар дар истеъмол будааст.

Топонимия. Осори Аҳмади Дониш ифодагари воқеоти таърихӣ ва иҷтимоӣ буда, дар он топонимҳои хоси забони тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, юнонӣ ва русӣ ба ҷашм мерасанд.

Аз давраҳои хеле қадим номи мавзеъҳо бо номи қавмҳо, халқиятҳо, кӯҳҳо ва дарёҳо гузошта мешаванд. Топонимҳои хоси забони тоҷикӣ низ баёнгарии таърихи ташаккулёбӣ ва ҷойгиршавии мавзеъҳои тоҷикнишин мебошанд. Ин шаҳрҳо ва минтақаҳо дар тури таърих дар тамаддуни ҷаҳонӣ маъруф гардидааст. Қариб ҳамаи ин топонимҳо дар сарчашмаҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, адабӣ ва фарҳангҳо бинобар таърихи куҳан доштан омадааст, аз ҷумла:

Бадахшон - номи вилоят дар Хуросон ва феълан вилояти мухтор дар ҳайати Тоҷикистон.

Аллома Аҳмади Дониш ин мавзеъро бо як нигоҳи нек назар намуда, дар «Наводир-ул-вақоеъ» чунин зикр менамояд: *«Ва дар таворихи мо набшистааст, ки дар солиф замон лаъле аз кони Бадахшон ёфтанд панҷ ваҷаб андар панҷ ваҷаб ва он дар хизонаи волии он ҷо буд»* [157,с.149].

Бағдод - машхуртарин шаҳр дар аҳди бостон ва ҳоли ҳозир пойтахти кишвари Ироқи Араб аст. Таърихнависон Бағдодро нишастгоҳи Нӯшинравони Одил гуфтаанд. Дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин Бағдод чунин шарҳ ёфтааст: «номи шаҳр дар Ироқи Араб, ки дар асл Бағдод буд. Аз он ки пеш аз ин боғе буд, ки ҳар ҳафта Нушеровони Одил дар он боғ ба доди мазлумон мерасид. Алҳол алифро соқит карда Бағдод мегӯянд (аз «Кашф» ва «Бурҳон» ва «Хиёбон»): ва дар «Мусталаҳот» ба маънии кӯҳна ва хароб ва киноя аз пиёлаи шароб, ки пур ва молломол бошад. Ва Бағдод ба истилоҳи лутиён шикамро гӯянд (аз «Шарҳи Гулкуштӣ»)» [166, с.137].

Балх - дар «Ғиёс-ул-луғот» номвожаи мазкур чунин шарҳ гардидааст: *«номи шаҳр аз Хуросон (аз «Бурҳон» ва «Мунтахаб»); ва ба фатҳатайн (яъне Балах) хондан хатост»* [166,с.140].

Дар «Худуд-ул-олам» дар мавриди мавқеи ҷуғрофии Балх маълумоти зерин ба назар мерасад: «шаҳре бузург аст ва хуррам ва мустақари хусравон будааст андар қадим ва андар вай биноҳои хусравон аст бо нақшҳо ва коркардҳои аҷаб ва вайронгашта. Онро «Навбаҳор» хонанд. Ҷойи бозаргонон аст. Ва ҷое бисёр неъмат аст ва ободон ва боркадаи Ҳиндустон аст. Ва ўро рӯдест бузург, аз худуди Бомиён биравад ва ба наздики Балх ба дувоздаҳ қисм гардад ва ба шаҳр фуруд ояд» [171,58].

Бохтар – номи давлат, ки дар «Авасто» зикр шудааст. Ба қавли «Ғиёс-ул-луғот»: «ба маънии машриқ аксар аст ва гоҳе ба маънии мағриб низ меояд. Ва лафзи бохтар мухаффафи боахтар аст. Ва ахтар офтобро гӯянд ва мохро низ ахтар мегӯянд; ва ба маънии мулки Хуросон ва навоҳии Қандаҳор (аз «Рашидӣ» ва «Бурҳон» ва «Муайид» ва «Мадор» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Кашф» ва «Шарҳи Хоқонӣ»)» [167,179]. Бохтарро арабҳо «умул - Булдон» -

«модари шаҳрҳо» номидаанд. Ба қавле маънои Бохтар аз ахтар гирифта шудааст [36,30].

Бухоро - номи шаҳр дар Суғди қадим ва имрӯз яке аз вилоятҳои калони Осиёи Марказӣ. Аҳмади Дониш худ зодаи ин шаҳри бостонӣ буда, яке аз таҳаллуҷҳои худро бо номи «Ал - Бухорӣ» низ ёд менамояд. Дар «Ғиёс-ул-луғот» номвожаи мазкур чунин шарҳ гардидааст: *«номи шаҳр аз Турон: муштақ аз бухор, ки ба маънии илм аст»* [166,с.119].

Аз «Наводир-ул-вақоъ»: «Он гоҳ суҳан ба харҷу даҳли Бухоро оварда пурсид, ки «мулки Бухоро чӣ миқдор замини обод ва солеҳи заръ дорад?» – Гуфтам: «Шарқан ва ғарбан тақрибан понздаҳ фарсах, шимолан ва чанубан ҳашт фарсах». – Гуфт: «Самарқанд?» – Гуфтам: «Сулсони он». - Гуфт: «Насаф?» – Гуфтам: «Нисфи он» [157,с. 148].

Гелон - Гелон ноҳиятест чудо миёни Дайламон ва Ҷибол ва Озарбодогон ва дарёи Хазарон. Ва ин ноҳиятест бар саҳро ниҳода Сапедрӯд хонанд, миёни Гелон бибурад ва ба дарёи Хазарон уфтад. Ва ин Гелон ду гурӯҳанд: як гурӯҳ миёни дарё ва ин рӯданд ва эшонро «ин сӯй рӯдӣ» хонанд ва дигар гурӯҳ миёни рӯд ва кӯҳанд, эшонро «он сӯй рӯдӣ» хонанд [173, с. 83].

Ғиждувон - номи ноҳия дар Бухоро мебошад.

Дамованд (форсӣ: دماوند) - шаҳри таърихӣ, маркази шаҳристони Дамованди устони Техрон (аз 1936); Дар доманаи каторкӯҳҳои Албурз қарор дошта, номаш аз кӯҳи Дамованд бархостааст. Аҳолиаш 56315 нафар (2012), бо лаҳҷаи тотии забони форсӣ гуфтугӯ мекунанд.

Дизах//Дизак – Номи ин шаҳр дар «Худуд-ул-олам» чунин баррасӣ гардидааст: *« шаҳракет, андар вай оби равон аст. Ва ба наздикии ӯ ҷоест Марсманда хонанд ва он ҷо дар ҳар сола як рӯз бозор бувад, ки гӯянд, он рӯз дар он бозор афзун аз сад ҳазор динор бозаргонӣ кунанд»* [173, с.64].

Дайлам - дар «Ғиёс-ул-луғот» дар мавриди номвожаи мазкур шарҳ омадааст, ки «тоифаи маъруф; ва саҳтӣ ва бало ва душманон ва гурӯҳ ва дурроҷи нар (аз «Мунтахаб»); ва ба маънии касе, ки модараш аз Ҷабаш ва падараш аз турк бошад ё баръакс бувад (аз «Муайид» ва «Канз»); ва дар «Сироҷ-ул-луғот» навишта, ки делама (ба ё маҷхул ва ломи мафтуҳ) номи

мулкест, ки мӯйи мардуми он чо мучаъад бошад» [166,с.352]. Маънои луғавии калимаи «Дайлам» дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «ғулом», «банда», «хизматгор» маънидод шудааст [171,с.314].

Даҳбед - яке аз маҳалҳои бузурги Самарқанд.

Зобулистон – Сиистон.

Истаҳр - шаҳри номовар дар Эрон ва тибқи маълумоти «Ғиёс-ул-луғот»: «*номи шаҳр, ки қалъаи Форс аст, муарраби истаҳр, ки собиқ гузашт (аз «Лубоб-ул-албоб» ва «Бурҳон»)*» [166, с.66].

Исфаҳон - тибқи шаҳодати «Ғиёс-ул-луғот»: «шаҳри машҳур аз Эрон ва номи пардае аз мусиқӣ (аз «Лубоб-ул-албоб» ва «Баҳори Аҷам»)» [166,с.67].

Кармина. «Худуд-ул-олам» дар бораи Кармина ин гуна маълумот меорад: «*Кармина, Дабусӣ, Рабанҷан шаҳракҳоеанд андар Сугд ба роҳи Самарқанд. Ободон ва бонемат ва обҳои равон ва дарахтон* [173,с. 62].

Қаҳистон// Кӯҳистон - шаҳр дар Эрон.

Кеш-// Нахшаб - шаҳр дар Узбекистон, Шаҳрисабзи имрӯза.

Кирмон - номи шаҳри маъруфи Эрон «Ғиёс-ул-луғот» дар ин маврид зикр мекунад: «номи шаҳрест аз Порс (аз «Латоиф»); ва дар «Музил» навишта, ки ба фатҳи аввал (яъне Кирмон) аст ва гоҳе билкасп (яъне Кирмон) ояд. Фарши он чо бағоят нафис бошад ва зираи сиёҳ аз навоҳии он хуб ба ҳам расад» [167,с.166].

Кобул – дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин ишора ба назар мерасад: «*номи шаҳре аз билоди шимолии Ҳиндустон муттасили мулки Турон (то лафзи шаҳре аз «Бурҳон» аст) аст*» [167, с.156]. «Худуд-ул-олам» низ дар бораи Кобул чунин овардааст, ки ўро ҳисорест муҳкам ва маъруф ба устуворӣ. Ва андар вай мусалмононанд ва ҳиндувонанд ва андар вай бутхонаҳост. Ва ройи Қиннавҷро мулк тамом нагардад, то зиёрати ин бутхона накунад. Ва ливои мулкашин чо банданд» [173, с.61]. Аҳмади Дониш хангоми шарҳи сиёсии вази Афғонистон таҳаккур менамояд: «*Ва аз осору иморати ин воқеа буд, инқилоби давлати Шералихони Кобулӣ ва истилои*

фарангӣ дар Кобул. Ва то ҳол гӯбори фитна аз диёри Ҳинд бардошта нашудааст» [158, с.249].

Қазвин - номи шаҳрест аз Эрон дар Ироқи Аҷам [167, с.134].

Марв - номи шаҳри қадим дар Хуросон. Дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин маълумот дида мешавад: «бар вазни савр; номи шаҳрест аз Хуросон; ва номи гиёҳест хушбӯдор (аз «Бурҳон») [167, с.254]. Марбут ба калимаи «марғ» - алафзор мешуморанд.

Мочин - он тарафи кишварҳои Чин, яъне мо - ба маънии он тараф омадааст. Аҳмад Дониш бинобар зиёд будани ҳамсухбатонаш дар маҳфилҳо оид ба вазъи ҷаҳон иттилоот дошт ва дар ин маврид дар «Наводир-ул-вақоеъ» дидан мумкин аст: *«Ва адади халоқи Осӣ, ки Эрону Турон, Чину Мочин, Ҳиндустону Арабистон ва Шом ва баъзе билоди Рус ва Туркистон аз ин ҳисса аст, шашсад миллион ба тахмин пайваст» [157, с.194].*

Нишопур – номи шаҳри маъруф дар Хуросони Эрон.

Нахшаб - номи шаҳр дар Бухоро. Аҳмади Дониш роҷеъ ба Нахшаб дар «Наводир-ул-вақоеъ» хотироти сафарашро овардааст: *«Ва ман дар ҳине, ки тасаввури имороти импиротури Рус кунам, ҳам дар он ҳол он имороти Бухоро ва Самарқанд ва Кеш ва Нахшаб маа фаршу палос ва асбобу адавати ҳар кадом ҷо ба ҷо дар назарам ҳувайдо будааст, ба шакле, ки офтоб ҳамчунин, дар нимрӯз бар иморат афтад ва сояҳо бар замин афтада, агарчи ин иморатро дар рӯзи абр дида бошам» [157, с.72].*

Омул - номи шаҳр дар Эрон. Ба қавли муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Омул: «номи шаҳре аз Мозандарон (аз «Бурҳон» ва «Мадор» ва «Сироч-ул-луғот» [166, с.28].

Порс - номи ҳудуд, ки арабҳо Форс номанд. «Ғиёс-ул-луғот»: «ба маънии мулки Форс, ки мавсум аст ба номи Порс ибни Паҳлав ибни Сом ибни Нуҳ алайҳиссалом, зеро ки дар тасарруфи ӯ буд. Ва дар қадим тамоми Эронро Порс мегуфтанд. Ва ҳоло чанд шаҳр аст? Шероз ва Язд ва Кирмон ва Байзо ва Истаҳр ва Фирӯзобод ва Гозарун (аз «Кашф» ва

«Бурхон» ва «Рашидӣ» ва «Хиёбон» ва ғайри онҳо); ва Порс дар туркӣ паланги дарандаро гӯянд (аз «Фирдавс-ул-луғот»)» [166,с.158].

Рай - номи шаҳр дар Эрон. Таърихи Рай ба замони қабилаҳои ориёӣ рост меояд ва Рай аз ҳама шаҳрҳои Эрон бузургтар буд. Рай ба маънои аслии он шаҳри шоҳона аст. Сокинон ва мардуми Райро Розӣ меноманд Рай дар бахше аз даврони Зиёиён ва Салҷуқиён пойтахти Эрон буд. Дар тӯли таърих ин шаҳр бо номҳои гуногун, Ракс, Рагс, Рага, Раге, Аршакия, Рам Ардашир, Умм-эл-Балад, Рай-Шаҳр, Шайх Ал-Балад ва Муҳаммадия ном бурда шудааст, ки Рай бо яке аз ин шаҳрҳо алоқаманд буд Таърихи сукунат дар ин шаҳр ба соли 8000 пеш аз мелод рост меояд. Ҳарчанд Рай ҳамеша яке аз шаҳрҳои муҳими Эрони бостонӣ махсуб мешуд, аммо ҳеҷ гоҳ пойтахти Эрони бостонӣ нашудааст.

Самарқанд - номи шаҳри қадим дар Суғд, ки пештар Мароқанд ва аз он ҳам қадимтар Афросиёб ном дошта ва макони маъмурияти Афросиёб будааст. Муҳаммад Ғёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин ишора дорад, ки: «муарраби Самарқанд; соҳиби «Муайид» ва «Кашф» навиштаанд, ки дар «Таворихи Табарӣ» марқум аст, ки Самар номи подшоҳе ба забони туркон шаҳрро гӯянд; ва маънии таркибии он шаҳри Самар аст, тамма каломухумо. Ва Ибни Халликон дар «Таворих»-и худ ва Шарешӣ дар «Шарҳи Мақомоти Ҳарирӣ» навиштаанд, ки ганд (ба кофи ачамӣ) ба маънии хароб ва Самар номи подшоҳ шаҳрро хароб карда буд, лиҳозо он шаҳрро Самарганд гуфтандӣ» [166,с.435].

Суғд – номи яке аз чаҳор давлати аҳди бостони сарзамини тоҷикон, ки дар Авасто сабт шудааст. Дар «Худуд-ул-олам» маълумоти ғавқ ба назар мерасад: «ноҳиятест, ки андар навоҳии машриқ ҷое нест, аз он хуррамтар, бо обҳои равон ва дарахтони бисёр ва ҳавое дуруст ва мардумоне меҳмондор ва оmezанда ва неъмате фаррох ва ободон ва мардумони нарми диндор бисёранд» [173, с. 62].

Сиистон//Сичистон/ //Сагистон //Созистон – шаҳре, ки Баҳром сохта буд. Номи вилоятест аз Хуросон, ки дар ҳоли ҳозир ба Афғонистон шомил аст.

Субах - Топоними Субах дар «Худуд-ул-олам» дар шакли Сунах оварда шудааст: «Сунах Сунаҷ (Субах, Сунах) шаҳракест аз Нахшаб» [173, с.19].

Чаҳорҷӯй - минтақае дар Туркистон бо номи Туркманобод. Дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ чунин андеша ба чашм мерасад: «Ва Абумуслим, раҳматуллоҳ, аз Марв берун омад ва аз роҳи Омӯй ба як манзил ба Қашмиз лашкаргоҳ зад» [71, с.55].

Табаристон - номи асримиёнагии минтақа (IX-XII), воқеъ дар соҳилҳои баҳри Каспий ва ҳоло марзи Ҷумҳурии исломии Эрон. Аз асри XIII инҷониб чун Мозандарон машҳур мебошад. Дар аҳди силсилаи Сомониён минтақаро ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд. Дар ахири садаи XVI силсилаи маҳаллӣ бинобар ба ҳокимият расидани шоҳ Аббоси аввал аз ҳукумат барканор шуда, минтақа ба ҳайати Сафавиҳо шомил мегардад.

Табрез - номи шаҳр дар Озарбодгон, ки вилояте дар Эрони бостон буд. «Ғиёс-ул-луғот»: «номи шаҳрест дар Озарбайҷон, дар иқлими панҷум; Ва мардумони он ҷо аксар оҳангаранд. Ва Ҷалолуддини Суютӣ дар «Лубоб-ул-албоб» навишта, ки Тибрез (билкаср) шаҳрест қариби Озарбойҷон ва ин муарраби он аст» [167, с.179].

Тирмиз - номи шаҳр дар худуди Таҳористон ва феълан вилояте дар Осиёи марказӣ. Дар «Худуд-ул-олам» оид ба Тирмиз чунин маълумот дода шудааст, ки: «шаҳрест хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун уфтода ва ўро қухандизест бар лаби рӯд. Ва ин шаҳр борғаҳи Хатлон ва Чағониён аст. Ва аз вай собуни нек ва бўрӯи сабз ва бодбизан хезад» [173, с. 63].

Тӯс – номи шаҳр дар Хуросон ва мутобиқи ахбори Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот»: «шаҳрест дар Хуросон ва номи шахсе (аз «Рисолаи муарработ»)» [167, с.30].

Муаллифи «Худуд-ул-олам» чунин маълумот додааст, ки «Тӯс ноҳиятест ва андар вай шахракхост чун Турон ва Навқон, Баждеғур (Баруғун), Ройгон, Банвода. Ва андар миёни кӯххост. Ва андар кӯхҳои вай маъдани пирӯза аст ва маъдани мис аст ва сурб ва сурма ва шаба ва деги сангин ва санги фасон ва шалворбанд ва чӯраб хезад. Ва ба Навқон марқади мубораки Алӣ ибни Мӯсон ар-Ризо аст. Ва он ҷо мардумон ба зиёрат шаванд ва ҳам он ҷо гӯри Ҳорунааррашид аст. Ва аз вай деги сангин хезад» [173, с.54].

Фалғар - ноҳия дар вилояти Суғди Тоҷикистон. Он дар ҳуҷҷатҳои суғдӣ ба номи Парғар дучор мешавад, ки маънояш кӯхистон аст. Тақрибан аз асри XVII Парғар бо номи Фалғар ёд мешавад. Мувофиқи маълумотҳо сарҳади ғарбии Фалғар то Дашти Қозӣ тул мекашид. Дар шимолу шарқ деҳаҳои Шамтич ва Дарғ Фалғарро аз Мастҷоҳ ҷудо мекарданд. Ҳудуди он дар шимол то ағбаи Шахристон, дар ҷануб то ағбаи Анзоб кашол меёфт.

Фаранг - номи қораи Аврупо ва дар осори хаттии ба форсӣ-тоҷикӣ маҳфузмонда номи қитъаи Аврупо ва аҳёнан номи Фаронса. Дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин маълумот ба назар мерасад: «номи мулки маъруф; ва киноя ба маънии сабеҳ ва сифед ва пурнур (аз «Шарҳи Гулкуштӣ»)» [167, с.102].

Аҳмадмахдум пас аз базми пурраи туйи Мария дар васфи ин туйи шеъре месарояд ва меорад, ки «Ва дар вақте ки аз Фетербурх ба Маскав меомадем, ба тақозои мутарҷим дар арзи роҳ, ки наваду ду фарсанг буд, ба ҷаҳордаҳ соат қатъ кардем сурати базми туйи импиротур дар риштаи назм даромад ва онро ба лафзи русӣ тарҷума намуда, ба ҳамаи Фарангистон дар рӯзномаҳо бурданд» [157, с.184].

Фарғона - Дар «Худуд-ул-олам» зимнан роҷеъ ба Фарғона омадааст: «Фарғона ноҳиятест ободон ва бузург ва (бо) неъматҳои бисёр ва андар вай кӯҳ бисёр ва дашт ва шаҳрҳои обҳои равон ва дари Туркистон аст. Ва он ҷо бардаи бисёр уфтад турк. Ва андар кӯҳҳои вай маъдани зару сим аст бисёр ва маъдани мису сурб ва навшодиру симоб

ва чароғсангу санги пойзаҳр ва санги миғнотису доруҳои бисёр аст. Ва мулуки Фарғона андар қадим аз мулуки атроф будандӣ ва эшонро «деҳқон» хондандӣ» [173, с.65].

Фороб – Муҳаммад Ғиёсуддин ингуна шарҳ овардааст: «шаҳрест дар навоҳии Туркистон, он тарафи оби Сайхун, мавлиди муаллими сонӣ, Шайх Абунастри Форобӣ ва ин фороб шаҳрест дигар сивои Форёб (аз «Сироч» ва «Мунтахаб» ва «Лубоб-ул-албоб» ва «Бурҳон»)» [167, с.95].

Форс//Фурс- номи миллат, минтақаи калон, к метавон муродифи онро Эрон гуфт. Форс қаблан порс буда, дар зери таъсири забони арабӣ форс гардид. Сарчашмаҳои замони тоисломӣ порсро ишора намудаанд.

Хазар – номи минтақа дар шимоли Туркистон ва номи баҳр дар Осиёи Миёна, ки айни замон адади асосии он зушкида аст.

Хатлон//Хуталон - номи минтақаи азим дар Хуросони бузург аст. Имрӯз номи вилоят дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» ин вожа чунин баррасӣ ёфтааст: «вилоятест аз Бадахшон ва баъзе аҳли вожа навиштаанд, ки вилоятест ба Туркистон қариби Балх (аз «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Рашидӣ» ва «Муайид» ва ғайра), шаҳри дигар аст ба Мовароуннаҳр («Мунтахаб» ва «Лубоб-ул-албоб») ва ба маънии фиребанда ва мансуб ба Хуталон ба маънии аспӣ хуб меояд» [166,с. 295].

Ховар –«нур», «офтоб», номи Худои неъмат ва фаровонии ориёни қадим ва маънои машрикҳам ифода мекунад.

Хоразм – номи давлати бостонӣ ва номи музофот дар замони муосир.

Хоразм як воҳаи бузургест, ки дар ғарби Осиёи Миёна ҷойгир буда, дар шимол бо баҳри Арал, дар шарқ бо биёбони Қизил, дар ҷануб бо биёбони Қарақум ва дар шарқ бо Эстҷурт ҳамсарҳад аст. Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» роҷеъ ба Хоразм иттилооти муфассал дода, онро аз аҳди бостон медонад. Чун номи давлат дар аҳди бостон, ки дар китоби «Апастак» матраҳ шуда, маънии луғавии он «замини боровар» мебошад.

Алҳол вилояти Хоразм яке аз минтақаҳои маъмурии Осиёи марказӣ мебошад. Маркази маъмурии ин вилоят шаҳри Урганҷ аст. Истилоҳи Хоразм бори аввал дар китоби зартуштиёни қадим «Абасто» во мехӯрад. Вожаи Хоразм дар тарчима аз забони хоразмӣ ба маънии «Заминҳои қорам» далалат менамояд» [70, с.12].

Хуросон -исми манотиқи қалонро гӯянд, ки дар он тамаддун дар қиёс бо дигар минтақаҳо бештар рушд кардааст. Ҳоло дар ҳудуди Хуросон Ҷумҳуриҳои исломии Эрон ва Афғонистон ва қисмати ҷанубии Тоҷикистон ташкил ёфтааст. Дар «Ғиёс-ул-луғот» дар шарҳи Хуросон омадааст, ки: «номи мулкест дар Эрон ва дар асл ба маънии машриқ. Ҷун вилояти Хуросон аз Форсу Ироқ ба тарафи машриқ воқеъ аст, лиҳоз ба ин исм мавсум шуд (аз «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Бурҳон» ва «Сироч»); ва номи пардаест аз мусиқӣ» [166, с.301].

Аз «Наводир-ул-вақоъ»: «Ман дар бадви ҳол аз Хуросон барои тиҷорат ва таҳсили мол ва таламмузи забони фаранг ва немиса ба Порис рафтаам ва дар он ҷо як-ду сол иқомат варзида, баъд аз фироғ аз тақоӣи раста ва бозор соате ба дабиристон рафта ба истилоҳи забони фаранг ва тариқи савдо ва муомалот вуқуфи қуллӣ ҳосил кардам, чи тиҷорат дар Фарангистон муҳлатат ба он қавм бе забондонӣ мӯҷиби зиёну зарар ва офат аст» [157, с. 147].

Хутан - номи шаҳре аз Чин ва дар сарчашмаҳо бештар тарғиб шудааст. Ба шаҳодати муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»: «номи шаҳр дар ҳудуди Чин (аз «Мунтахаб» ва «Латоиф» ва «Сурурӣ»)» [166, с.294].

Мусаннифи «Ҳудуд-ул-олам» низ дар васфи Хутан нигошта аст: «Хутан миёни ду рӯд аст. Андар ҳудуди вай мардумонанд ваҳшӣ ва мардумхор. Ва бештарини хостаи эшон қаз аст. Ва малики Хутанро ҳайате бузург аст, ҳештанро «азим-ут-Турк ва-т-Таббат» хонад ва бар ҳадде аст, ки миёни Чин ва Таббат аст. Ва ин малики Хутанро ҳасиёнанд бар ҳама аъмоли ӯ муваққал. Ва аз ин шаҳр ҳафтад ҳазор марди ҷангӣ берун ояд. Ва санги яшм аз рӯдҳои Хутан хезад» [173, с.39-40].

Хирот - номи шаҳр ва манотиқи азим дар Хуросон маҳсуб мешавад. Феълан дар ҳайати Ҷумҳурии исломии Афғонистон шомил аст. Ин шаҳр пас аз Кобул дуввумин шаҳри сераҳоли дар Афғонистон маҳсуб мешавад. Аз ин шаҳр дарёи машҳури Ҳарируд мегузарад. Ва ба далели он ки дар тӯли таърихи ин шаҳр ҳамеша бахше аз Шоҳигарии Хуросон маҳсуб мешуд ва зери таъсири фарҳангиву таърихии Хуросон қарор дошт, имрӯз ин шаҳр бо номи гавҳари Хуросон маъруф аст. Сокинони аслии ин шаҳр мардуми тоҷиканд. Ин шаҳр бо манораҳои бошукуҳ ва меъмории худ машҳур аст. Хирот яке аз марказҳои бузурги таълимӣ маҳсуб мешуд.

Челон - шакли арабишудаи Гелон ва номи шаҳрест дар Порс ва тибқи маълумоти «Ғиёс-ул-луғот» Челон: «номи мулкест ва деҳест наздики Бағдод ва онро Ҷил низ гӯянд» [166, с.254].

Чин/Хито/Хитой - номи давлати маъруф, ки бағоят машҳур будааст. Ҳоло мансуб ба Ҷумҳурии халқии Чин аст. Дар сарчашмаҳои порсӣ Чин ба маънии манотикест, ки он ҷо ақвоми гуногун раҳли иқомат гузидаанд. Масалан, дар осори бузургони илму адаби тоҷику форс Чин дар маънии ҳамсои сарзамини мо баррасӣ шуда ва аммо имрӯз Чин васеътар дарк карда мешавад. Мусаннифи гумноме, ки китоби «Худуд-ул-олам» – ро боқӣ гузоштааст, дар тасвиру тавсифи вожаи Чин хато накардааст, чунки ӯ он мавзӯро тасвир сохтааст, ки воқеан марзи имрӯзаи Чинро дар бар кардааст: «Чинистон ноҳиятест, ки машриқи ӯ дарёи укёнуси Машрикист ва ҷануби вай ҳудуди Воквоқ ва кӯҳи Сарандеб ва дарёи Аъзам ва мағриби вай Ҳиндустон ва Таббат аст ва шимоли вай ҳудуди Таббат ва Туғузғуз ва Хирхиз. Ва ин ноҳиятест бисёрнеъмат, бо оби равон» [173, с.38].

Дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш Чин ҳамчун як кишвари азиме ёд шудааст: «Ва адади халоиқи Осиё, ки Эрону Турон, Чину Мочин, Ҳиндустону Арабистон ва Шом ва баъзе билоди Рус ва Туркистон аз ин ҳисса аст, шашсад миллион ба тахмин пайваста» [157, с.194].

Чурчон//Гургон- номи шаҳри қадим ва шакли арабигардидаи Гургон аст. Шаҳрест дар шарқи шимоли Эрон ва маркази Гулистон .Ба арабӣ онро Чупчон гуфтаанд.

Эрон – шакли тағйирхӯрдаи Ориён, ки дар «Апастак» омада ва масоили буду боши ақвоми ориёиро баррасӣ менамудааст. Дар сарчашмаҳои юнонӣ ин давлат Порс номида шудаанд. Фақат дар садаи гузашта Порс бо Эрон табдил меёбад.

Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангит» номи Эрон бо овардани ҳаводиси таърихӣ зикр гардидааст: *«Тафсили ин аҷмол он ки баъд аз ҷулуси Носируддин (шоҳ) ба тахти Эрон Шохрух ном писари амми ӯ аз Техрон ҷалло шуда, ба Бухоро омад»* [162, с.45].

Топоними Эрон аз ҷиҳати сохт сода мебошад ва шакли тағйирёфтаи «ориён» ва «Эронзамин» дар сарчашмаҳои хаттии қадим ба хусус «дар Авасто «Aryanam vaūjah» (пахнои Ориёно-Эронзамин) дар матнҳои ҳахоманишии форсии қадим «ariya», дар навиштаҳои юнониён, аз ҷумла Ҳеродот-«Apizantoi» (arya+zanti-қабоири ориёӣ), Птоломей «Araikai» (arya+ka-ориён), дар Страбон «Ariavns» (ariyan-ориёиён) сабт гардида, ин калима ба мардуми таърихиву покнажодӣ шаҳрнишини эронитабор далолат мекунад ва онро бештари олимон сарзамини озодагон, порсоён, мутамаддин ва кишвари озод гуфтаанд.

Эрон [Īrān] дар сангнавиштаҳои хати мехии аҳди ҳахоманишӣ ба тариқи зайл шарҳ ёфтааст: Дар форсии бостон Ariya-«ориёӣ», дар санскрит aryā-«начиб, шариф», ав.ariya ҳамчунин, ariya-«ба ориёӣ, ба забони ориёӣ». Ин вожа дар таркиби чанде аз номҳои форсии бостон низ ба кор рафтааст [91.с.160]. Ҳамчунин, истилоҳи «эронӣ», «Эрон», «ориён», «Ориён» аз «ariya» гирифта шуда, ба маънои «озод», «озода», «асилзода» ва «порсо»-ву «шариф» аст ва ба ақвоми соҳибфарҳанг ва созанда далолат мекунад. Мафҳуми «Эрон» (Ориён) таърихан фарогири сарзамини бузургу паҳновари мардуми эронитабор будааст, ки маъмулан қисмати асосии Осиёи Марказӣ ба он шомил будааст [69, с.14].

Шероз – шахре қадим ва фарҳанговар дар қуруни вусто, ки аз он чо мутафаккирону донишмандон бархостаанд. Дар Эрон шомил буда, аз дерзамон машҳуру маъруф будааст. Номи Шероз дар китобҳо ва асноди таърихӣ бо номҳои мухталифе чун «Тироziён», «Шерозиҳо» ва «Широз» сабт шудааст. Шероз дар даврони Умавиён ба макони кунунии худ қўчонида шуд ва бар ивази таҳриби Истахор - пойтахти қадимии Форс обод шуд. Ин шахр дар даврони Сафариён, Бойиён ва Зандиён пойтахти Эрон буд. Шероз аз сабаби маркази нисбатан мутамарказ будани худ дар минтақаи ҷануби Загрос ва дар минтақаи нисбатан ҳосилхез ҷойгир буданаш, муддати тўлонӣ як макони табиӣ табудули молҳои маҳаллӣ байни деҳқонон, қabilaҳо ва бодиянишинҳо буд. Аксари мардуми Шероз форсизабонанд ва бо лаҳҷаи шерозӣ ҳарф мезананд. Аввалин зикри номи Шероз дар лавҳаҳои гили эламі ба соли 2000 пеш аз милод рост меояд. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» омадааст: «Дар ин боб яке аз ошноӣни ман ҳикоят кард, ки яке аз маорифи Шероз шахсе бо ман сари улфат ва мувофақат дошт» [157,с.220].

Юнон - номи давлат дар Аврупо, ки таърихи қадима дорад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» чиҳати шарҳи Юнон чунин тафсилот мавҷуд мебошад: “мулкест дар иқлими панҷум, доҳили Рум, ки ба номи Явнон ибни Ёфис ибни Нуҳ обод шуд» [167,с.416]. Юнон шахре буд аз ин Асинос (Отин) андар қадим ва ҳама ҳақимон ва файласуфон аз ин ноҳияти Асинос хостаанд. Юнон - кишвари эллинҳо ном дорад [36,с.129].

Аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Ва гўянд саканаи ин шахр ба ҳасби ҷамъият ва ашҳос аз тамоми мардуми Рум ба ду мартаба бештар аст ва аз Порис ду сулс ҷамъияташ зиёдатӣ дорад ва аз тамоми мардуми Хито ба як рубъ бешӣ дорад ва ба се баробар зиёдат аз тамоми мамлақати Юнон аст» [157,с. 133].

Сарзамини Юнон дар ҷануб ва шарқ бо баҳри Миёназамин ихота шудааст ва дар ғарб бо баҳри Юнон ва баҳри Критан маҳдуд аст. Пойтахт ва бузургтарин шаҳри ин кишвар Афина буда, забони расмӣ

он юнонӣ аст. Юнон дар арсаи чaxon таърихи хеле дуру дароз ва дурахшон дорад. Ин кишвар гахвораи фарҳанги Ғарб махсуб мешавад. Юнон дорои таърихи вижа ва пурбор ва мероси фарҳангие мебошад, ки ба Африқои Шимолӣ ва минтақаи Ховари Миёна ба таври назаррас таъсир мерасонад ва сохтори бунёдии фарҳанги Аврупо ва он чизе, ки имрӯз Ғарб номида мешавад, ҳисобида мешавад. Дар мачмуъ, фарҳанги юнонӣ дар фарҳанги Аврупои имрӯза хеле муассир ҳисобида мешавад .

Чоч – номи қадимии шаҳри Тошканд, ки феълан пойтахти Узбекистон аст.

Ҳамчунин, дар китоби Наршахӣ низ омадааст: *«Ва ҳар соле бад ин бозор даҳ ҳазор кас беи ҳозир омадӣ аз бозургонон ва асҳоби ҳавоич чунон ки аз Фарғона ва Чоч ва ҷойҳои дигар биёмадандӣ ва бо манфиати бисёр боз гашиандӣ. Ва бадин сабаб аҳли ин деҳа тавонгар будаанд ва сабаби тавонгариӣ эшон кашоварзӣ набудааст»* [70,с.15].

2.2. Масъалаҳои назарии вожаҳои иқтибосӣ

Раванди ворид шудани унсурҳои луғавӣ аз забонҳои дигар иқтибос гирифтани низ меноманд, бо ду роҳ сурат мегирад: 1. мустақим; 2. ғайримустақим. Дар иқтибосоти мустақим калимае айнан ва бевосита аз забони сарчашма гирифта мешавад, монанди реактив, бомба, принтер, ки бевосита аз забони англисӣ гирифта шудааст. Ё адмирал ва машрубот, ки ба забони инглисӣ аз забони арабӣ омадааст. Ҳангоми иқтибосшавии ғайримустақим калимаи иқтибос аз забони дигар (ё забонҳои) ғайр аз забони аслии гирифта мешавад. Масалан, вожаи спирт аз забони арабӣ дар асри XIII вориди забони лотинӣ шуда, аз ин забон ба забони инглисӣ ворид шудааст ё вожаи «файласуф», ки аз забони юнонӣ ба забони форсӣ ворид шуд. Ворид шудани вожаҳои хориҷӣ дар ҳама гуна забон маъмулан бо ҷорӣ намудани воситаҳои техникӣ ва технологияҳои нав, аз қабилӣ: телефон, интернет, чат, вебсайт, лифт, семент, бомба, компютер ва ғайра ҳамроҳ мешавад. Бояд гуфт, ки ба

захираи луғавии забони тоҷикӣ аз забонҳои туркӣ, муғулӣ, юнонӣ, хиндӣ, русию интернационалӣ ва ғайра низ калимаю вожаҳо ворид гардидаанд, ки дар маҷмуъ ҳамаи онҳо аз ҷониби соҳибзабонон барои ифода намудани афкор мавриди истифода қарор мегиранд.

Агар масъалаи ба забони тоҷикӣ ворид гардидани калимаю вожаҳои туркию муғулиро дида бароем, маълум мегардад, ки ин миқдор калимаҳо чандон зиёд набошанд ҳам, вале мавриди истеъмоли қарор гардиданд.

Дар ин бахш ҷанбаи забонӣ ва фазои ономастикии номвожаҳо дар насли бадеии Аҳмади Дониш баррасӣ гардида, масъалаҳои таносуби номҳои хос ва исмҳои умумӣ аз ҷиҳати хусусияти онҳо хусусиятҳои маъноӣ, грамматикӣ, функционалӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

2.3. Номвожаҳои иқтибоси арабӣ

Аз муҳаққиқон пӯшида нест, ки забони тоҷикӣ дар ҷараёни таърих тағйироти зиёдеро паси сар қарда, зери таъсири забонҳои ҳамсоя ва дар навбати аввал забони арабӣ қарор гирифтааст ва дар навбати худ дар забонҳои ҳамсоя осори худро гузоштааст. Омадани арабҳо ва чанд қарн баъд аз ҷониби туркҳо боис шуд, ки забони тоҷикӣ ба ҳуҷуми ҳазорон вожаҳои ғариби семитӣ ва туркӣ дучор шавад. Теъдоди қобили мулоҳизаи вожаҳои тоҷикӣ, бахусус истилоҳоти давлатӣ, фарҳангӣ ва ҳатто динӣ аз забони арабӣ ворид гардидаанд.

Антропонимия. Вожаҳои иқтибоси арабӣ дар зери таъсири сабабҳои муайян ба забони тоҷикӣ дохил гардида, дар марҳилаҳои гуногун дар забон мавқеъ гирифтаанд. Таҳаввулоти васеъ дар ганҷинаи луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани вожаҳо ва ибораҳои хоси забони арабӣ мебошад, ки ҷараёни ворид гардидани унсурҳои забони арабӣ тадричан дар замонҳои мухталиф идома ёфтааст. Анҷом додани ҷунин таҳқиқотҳо заминаро барои дуруст муайян кардани бисёр масъалаҳои мубрами забоншиносӣ фароҳам оварда, гоҷе дар пешрафти илми

забоншиносии тоҷик ба шумор меравад. Ба қавли Маликушшуаро Баҳор таъсирпазирии вожаҳо аз лиҳози эҳтиёҷ ва ё сирф ба сабаби ихтилот ва имтизоҷ бо қавми дигар ворид гарданд ҳам: «онро мутеи таркибу сарфу наҳви луғати худ созанд ва монанди луғати миллӣ бо онҳо рафтор кунанд, чунон ки дар қуруни аввалияи ислом нависандагони эронӣ бо луғоти арабӣ бештар чунин карданд ва камтар сурати он луғотро тағйир доданд» [54, 130].

Аз ин хотир, баробари ташаккули дини ислом дар байни мардуми форсизабон гузоштани номҳои хоси забони арабӣ мустаъмал гардид. Дар осори Аҳмади Дониш номвожаҳои хоси забони арабӣ нисбат ба забонҳои дигар бештар ба назар мерасанд. Чунки асоси номвожаҳои хоси забони тоҷикиро номҳои арабӣ ташкил менамоянд, ки ин аз вазъи таърихӣ ва эътиқоди мардум ба дини мубини ислом дарак медиҳад:

Абуҳанифа – Нуъмон ибни Собит, ки яке аз пешвоёни сегона буда, дар соли 767 даргузаштааст. Аз «Наводир-удвақоеъ»: «Аз ин ҷиҳат Абуҳанифа разиоллоҳу анҳу гуфт: «Агар қавли маро муҳолиф ба ҳадис ёбед, ба девор занед». Дигар, боре гуфт: «Ҷоиз нест амал намудан касеро, то он ки надонад, ки ин суҳан яз кучо гуфтаам» [157, с. 28].

Абулбашар – Кунияи Одам аст, ки оид ба он чандин ривоятҳо вучуд дорад. Аз «Наодир-ул-вақоеъ»: «пеш аз вучуди Абулбашар одамиён омада бошанд, билфарз ҳам барои тасфия ва ташвияи тинати ӯ будааст ва барои ӯ то доварони сипехру тоби кавокиб ҷавҳари ӯро ба эътидори ҳақиқат оваранд» [157, с.95].

Абулмаъонӣ – Мирзо Абулқодир ибни Абдулҳолиқ шоир ва мутафаккири барҷастаи тоҷику форс буда, соли 1720 вафот кардааст. Аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Ва азбаски дар иёли падар будам ва маҷбур ба таламмузи қавоиди арабия, тариқи иқтисоби зарро дар китобат маҳсур дида, алалфавр ба китобати девони Абулмаъонӣ Бедил иштиғол намудам, чунки хатти ман дар ин овон ба худии худ камол гирифта, аз ғайри машқ ва таълими устод» [157, с. 68].

Ҳорунаррашид – машхуртарин халифаи Аббосӣ, ки дар соли 765 таваллуд ёфта, соли 808 вафот кардааст. Вай соли 786 соҳиби хилофат шудааст.

Мавриди назар қарор додани номҳои арабӣ бесабаб нест, зеро мавзӯ ва муҳтавои асар арзишҳои исломиро доро буда, дар он номҳои зиёди арабӣ истеъмол гардидаанд.

Дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш калимаву ибора, ҷумлаҳои байтҳо ва аҳодиси набавиро вохӯрдан мумкин аст. Махсусан, Аҳмади Дониш исми паёмбари Худованд Муҳаммад (с.)-ро дар осораш бо сифатҳои гуногун ёд мекунад.

Аз зумраи номҳои арабӣ:

Алӣ - халифаи чаҳорум мебошад.

Билол بلال об ва чизе, ки бо он гулуро тар мекунанд, таъри. номи муаззини ҳабашӣ, ки дар замони Муҳаммад (с) мезист.

Бухлул- بهلول марди хандарӯ, марди хандонрӯ, некурӯй, бисёрханда, пешвои қавм, меҳтар.

Форук- лақаби Умар мебошад, ки ӯ дувумин халифа буда, солҳои 634-644 хилофат доштааст.

Қобил قبايل (дар ривояти Таврот номи яке аз писарони Одам ба ифодаи қабулкунанда, пазиранда, лоиқ, сазовор, писандида).

Қорун قارون (номи як пулдори ҳасис, ки ба ғазаби Худо гирифтोर шуда, бо тамоми сарваташ ба замин фурӯ рафтааст: маҷозан ба маънои пулдор, давлатманд меояд).

Қурайш قريش (яке аз қабилаҳои араб, ки паёмбар Муҳаммад ба он мансуб буд).

Лайлӣ ليلي (мансуб ба лайл; шаб, шабона, номи маъшуқай Маҷнун дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун»).

Мункар منكر (инкоршаванда, шинохташаванда, бад, зишт, қабех, ношоиста; номуборак мувофиқи ақидаи ислом номи яке аз ду фариштаест, ки гӯё пас аз мурдан ҳар киро онҳо пурсучӯ мекунанд).

Сиддик صديق марди бисёр ростгӯй, садоқатманд, лақаби Юсуф – писари Яъқуб, лақаби Абубакр – халифаи якуми Муҳаммади пайғамбар (с).

Соиб صايب расанда ба хадаф; дуруст ба мақсад расанда; дуруст, саҳеҳ, рост. Тахалуси шоири Соиби Табрезӣ

Хайём خيام устои хаймадӯз, хаймасоз, чодирдӯз, тахаллуси шоир ва риёзидони машҳури форсу тоҷик Умари Хайём (соли вафоташ 1123).

Хизр خضر сабзор, чои серсабза, мувофиқи ривоёти динӣ номи пайғамбарест, ки оби ҳаёт нӯшида, умри абадӣ ёфтааст.

Ҳотам حاتم (номи шахсе аз араб, ки дар саховат ва некӯкорӣ машҳур гардидааст ва ўро бештар Ҳотами Той ва Ҳотами Тай гӯянд; накӯкор, сахӣ, чавонмард).

Ҳусейн – Ибни Алӣ сеюмин имоми шиӣён буда, соли 625 ба қатл расонда шудааст.

Ҳачҷоч – сарлашқари Абдулмалик ибни Марвон буда, солҳои 661-713 ҳаёт ба сар бурдааст.

Умар امر Умар ибни Абдулазиз ибни Марвон халифаи Уммавӣ буда, солҳои 717-720 хилофат доштааст.

Чаъфарӣ - جعفرى номи як гиёҳи хӯрданӣ, ки монанди шибит аст ва онро ба хӯрок меандозанд.

Шаддод شداد номи як подшоҳи ситамгари афсонавӣ, ки гӯё даъвои худой кардааст, маҷозан золим, бераҳм мебошад.

Аз «Наводир-ул-вақоъ»: *«Камоли салтанати ин ҷаҳон Фиръавну Шаддодро ба ғзаби эзадӣ гирифтор гардонид ва расои ду ҷаҳон гардонид. Ва тавқӣ лаънати хавоссу авомро бар гардани эшон ниҳод. Афзуниш мол Қоруни малъунро ба зери замин кашид» [158,с.81].*

Ҳорут هاروت фариштае, ки ҳамроҳи Морут ном фариштаи дигаре ба зане аз чинси инсон ошиқ шуда ва ба ғзаби Худо гирифтор гардида, дар чоҳи Бобул овехта шудаанд ва агар касе ба талаби ҷоду ба сари он чоҳ равад, ба вай ҷоду таълим медиҳанд.

Топонимия. Дар байни вожаҳои арабӣ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ бештар исмҳои хос маъмул мебошанд. Яке аз омилҳои афзун будани топонимҳои хоси забони арабӣ дар андешаҳои фалсафӣ-диниӣ Аҳмади Дониш бармеояд, ки он бинобар тавачҷуҳи хосса ба мутафаккирони барҷастаи Шарқ ишора ба ин минтақаҳо бештар дида мешавад:

Андалус - мулкест дар мағриб (аз «Луб -ул-албоб») [166,с.94]. Дар бораи маънои Андалус андешаҳо мухталифанд, аз ҷумла:

1. Вандалҳо пас аз каме истодан дар қаламрави ҳозираи Андалусия, соҳили Марокашро тасарруф намуда, ба Африқои Шимолӣ рафтанд. Сокинони маҳаллӣ заминҳои он тарафи тангро замини вайронкорон меномиданд. Дар забоне, ки сокинони қаламравҳои забтшуда (Бербер) гуфтугӯ мекунанд, бо илова кардани морфемаи «у» дар аввали калима сохта мешавад. Калимаи «вандал» -ро «вандал» талаффуз карданд, ки боиси иштибоҳ шуд. Сарзамини Вандалҳо дар забони маҳаллӣ «таморт уандалос» ном дошт, ки боиси нодуруст фаҳмидани ин ибора бо номи «таморт у-андалос» (замини андалҳо) гардид. Арабҳо, ки заминҳои Бербер ва нимҷазираи Иберияро тасарруф карданд, заминҳои забтшударо дар тангнои гулугоҳ Ал-Андалус доданд ва ҳиссаи ал-ро ба номи Бербер илова карданд.

2. Калимаи Ал-Андалус маҳсули эволютсияи «Атлас - Анталас - Андалас – Андалус» мебошад, ки пайдоиши номро бо афсонаи машҳури Атлантида мепайвандад, ки шояд аз тамаддуни Тартес илҳом гирифта бошад.

3. «Ал-Андалес» аз Ландахлаутс (бо номи «ландалос») омадааст, номи германии вестготҳо дар ҷануби Испания. Ландахлаутҳо аз «Ланда» («замин») ва «хлаутс» («таксим кунед») омада, маънои «замини тақсимшуда» -ро доранд.

4. «Ал-Андалес» аз Андалаус (бо номи «андалос») омадааст, номи германии вестготҳо дар ҷануби Испания. Андалаус аз «Anda» («Edge») ва – «laus» («бидуни») сарчашма мегирад ва маънои «беохир» -ро дорад.

Арабистон - Иёлоти Арабистон. Худи арабҳо диёрашонро «Билод-ул-араб меноманд, ки маънои он кишвари даштӣ мебошад» [36,11].

Ардабил – Дар ин маврид дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин оварда шудааст: «номи шахрест (аз «Лубоб-ул-албоб») ва дар «Кашф» ба доли мавкуф (яъне Ардбел)» [166,с.47].

Аҳвоз - номи шахре аз Хузистон, ки ҳавои бад дорад ва кайдуми захрнок дар он чо бисёр бошад (аз «Бурҳон» ва «Чаҳонгирӣ») [166,с.102].

Африқо – арабишудаи Африқо қораи аз ҷиҳати бузургӣ дуюмини кураи Замин (баъди Авруосиё) ба ҳисоб меравад. Дар нимкураи шарқӣ воқеъ буда, аз (хатти) истиво ба Шимол ва Ҷануб то арзҳои субтропикии ҳар ду нимкура тул кашидааст. Масоҳати Африқо 29,2 млн км² (якчо бо ҷазираҳо 30,3 млн км²). Маънои он ном мафҳум аст ва мутобиқи баъзе аз сарчашмаҳо аз калимаи *afri* - номи қабилა гирифта шудааст. Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» чунин ишора дорад: *«адади халоиқи билоди Африқо, ки Судону Ҷабаш ва Картаҷ ва Нуба ва Тароблис ва Мисру соири билоди мағриб аз он ҳисса аст»* [157,с.194].

Байтулмақаддас - номи арабишудаи Иерусалим, ки чои зиёрати яҳудиён ва масеҳиҳо мебошад. Ба қавле аз ҷониби Мусо бунёд ёфта, дар замони Куруши кабир таҷдид шудааст.

Барбар - мавсум аз «варвар» ва ба маънии беҳабар аз тамаддун ва мавзее аз Ҷабаша ва Мағриб, ки дар марзи Миср шомил аст, вожаи арабӣ буда, маънои «ҳарзагӯ» ва «пургӯй»-ро дорад. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар шарҳи вожа гуфтааст: «ба фатҳи ҳар ду бои муваҳҳада (яъне Барбар) мулкест ба ҷониби Ҷабаша, ки мардуми он чо сабзаранг бошанд» [166, с.124].

Басра - номи шаҳри маъруф ва сернуфуз дар қадим ва аз тавобеи Бобулистон. Маркази фарҳанги аҳди бостон маҳсуб мешавад. Тибқи тавзеҳоти «Ғиёс-ул-луғот»: «номи шахре аз Ироқи Араб; ва ба фатҳатайн (яъне басара) ҷамъи босир» [166,с.135].

Мусаннифи гумноми «Худуд-ул-олам» дар васфи Басра чунин овардааст: «Басра шаҳри азим аст ва ўро дувоздаҳ маҳаллат аст, ҳар яке

чандин шаҳре аз якдигар гусаста. Ва гӯянд, ки ўро сад ҳазору бисту чаҳор ҳазор рӯд аст. Ва бинои вай Умар ибн ал-Хаттоб кардааст, разияллоҳу анҳу. Ва андар Ироқ ҳеҷ ноҳият нест ушрӣ магар Басра. Ва Алавии Бурақай аз он ҷо хуруҷ кард. Ва гӯри Талҳа ва Анас ибни Молик ва Шайх Ҳасани Басрӣ ва писари Сиррин он ҷост. Ва аз вай наълайн хезад ва футоҳони нек ва чомаҳои катон ва хайши муртафеъ» [173, с.85].

Баҳрайн - ҳар ду дарёи Рум ва Форс; ва номи шаҳрест дар иқлими дувум ба ҷониби мағриб [166,с.96]. Маънои ду баҳрро дорад.

Бобул – номи шаҳри қариби Куфа: ва ба замми бо (яъне Бобул) ғайри фасеҳ (аз «Муайид» ва «Бурҳон» ва «Мунтахаб»): ва дар «Мусталаҳот» навишта, ки номи шаҳрест аз Ироқ ва дар он ҷо хоҳест, ки Ҳоруту Морут дар он муаззабанд: қолу изза ва ҷалла бибобила Ҳорута ва Морута. Ва баъзе аҳли луғат ба замми севум (яъне Бобул) низ навиштаанд. Бобил қадимтарин шаҳрест андар Ироқ ва мустақарри мулуки Канъониён будӣ [173, с.86].

Бобулабвоб - сарҳадест ба мулки Хазар ва он аз маҳалли инқитоъи ҷибол аз Каён то дарёи Хазар садде аз сангу чуна ва оҳан ва арзиз кашидаанд ва дар миёни садд ба ҷихати омадшуди қавофил, ки аз Эрон ба Туркистон ё аз Туркистон ба Эрон бошад дарвозаи калон аз оҳан насб намудаанд. Ба вақти ҳоҷати мурури қавофил ниғаҳбонони подшоҳи Эрон он дарвозаро мекушоянд ва боз муқаффал намоянд; ва инро дарбанди Хазар ҳам мегӯянд (аз таворих ва ғайра) [166,с.108].

Димишқ – Дар «Ғиёс-уд-луғот» дар бораи ин шарҳри қадим чунин маълумот оварда шудааст: «шаҳрест пойтахти мулки Шом, бинокардаи Димшоқ ибни Намруд (аз «Мунтахаб» ва «Канз»); ва дар «Сихоҳ» ба касри аввал ва фатҳи мим (яъне Димашқ) фақат; ва дар «Муайид» ва «Мадор» ва «Кашф» ба касратайн (яъне Димишқ) навиштаанд; ва Хони Орзу дар «Хиёбон» навишта, ки лафзи Димашқ аз «Қомус» ба касри аввал ва фатҳи мим маълум мешавад ва қиёс низ ҳамин меҳоҳад. Дар ин сурат он чи Фозили Чалабӣ дар ҳавошии мутааввал ба касри мим гуфта ва он чи шуҳрат дорад ва он ки бо ишқ қофия кардаанд, ҳама ашколе

дорад, магар он ки гӯем лафзи ачамист. Зеро ки Димишқ ном ғуломи Намрудӣ онро бино карда бар ин тақдир саҳеҳ метавонад шуд, ҳарчанд барои форсиён зарур нест, чаро ки инҳо дар баъзе алфози арабия тасарруфи гуна доранд. Ва шорехи фозил навишта, ки Димишқ (ба касри мим) низ баъзе ҷоиз доштаанд» [164,с.342].

Ироқ// Ироқайн - номи кишваре дар Шарқи Наздик аст ва манзур аз Ироқайн Ироқи Араб ва Ироқи Аҷамро гӯянд. Дар айни замон яке аз кишварҳои араб дар Шарқи Наздик мебошад, ки дар нимаи дувуми садаи гузашта қудрати асосии минтақа маҳсуб меёбад. Масоҳати Ироқ 437,072 километри мураббаъ (58-ум) аст. Аксари заминҳои Ироқ пастиву ҳамвор ва тропикӣ мебошанд. Ғарби Ироқ биёбон ва шарқӣ даштҳои ҳосилхез аст. Аммо як қисми Курдистони Ироқ (шимоли шарқ) кӯҳсор ва хунук аст. Ҳамчунин, Ироқ яке аз бузургтарин кишварҳои дорои захираҳои нафт аст. Ин минтақа ба ҳайати империяҳои Ҳахоманишиҳо, Селевкиҳо, Парфия, Сосониён ва Рум дохил мешуд.

Аз вожаи арабии عراق гирифта шудааст. Баъзеҳо онро аз номи шаҳри Урук медонанд ва баъзеҳо аз калимаи форсии eḡāq «замини паст» ва ахиран аз калимаи арабии عرق - реша ҳисобидаанд.

Ироқи Аҷам - қисмате аз Ироқро гӯянд, ки бо Эрон ҳамсарҳад буда, ориёӣ маҳсуб мешаванд ва аз нигоҳи генетикӣ низ бо эронӣ монанданд. Мусаннифи «Ғиёс-ул-луғот» дар ин маврид васеътар маълумот пешниҳод намудааст: «бидон ки Ироқ ду ҳастанд: яке Ироқи Аҷам, ки Хуросон ва Исфаҳон дохили он аст; Ва Ироқ дар луғат ба маънии канораи дарёст. Чун ҳар ду мулки мазкур бар канораи дарё воқеъ шудааст, лиҳозо Ироқ гӯянд. Ироқи Аҷам бар канораи рӯди Чайхун аст» [167,с.83].

Куфа - шаҳри машҳур ҳанӯз дар замони пешазисломӣ буда, бештар дар сарчашмаҳои румӣ, чинӣ ва порсӣ ёд мешавад. Ба андешаи мусаннифи гумноми «Ҳудуд-ул-олам»: «шаҳр дар маркази Ироқ ва яке аз шаҳрҳои маъруф дар Баҳраннаҳрайн. 170 км дуртар аз шаҳри Бағдод

чойгир шуда, аз зумраи шаҳрҳои нахустин дар Бобулистон махсуб мешавад. Шаҳри мазкур дар таърихи ислом ва паҳншавии ин дин мавқеи муҳимро бозидаст. Аҳолияш 110 ҳазор нафарро ташкил мекунад. Куфа шаҳракет бар лаби рӯди Фурот ниҳода ва бинои вай Саъд ибни Абиваққос кардааст. Ва равзаи амиралмуъминин Алӣ ибни Абитолиб, карама-л-лоҳи вачҳа он ҷост» [173, 86]. Наршаҳӣ низ аз ин вожа бештар истифода бинмудааст: «*Хоҷа имом Абуҳафс омадандӣ ва аз ӯ масъалае пурсидандӣ, ӯ гуфтӣ: «Аз Ироқ меоӣ, чаро аз уламои Ироқ напурсидӣ?»*» [70,с.49].

Қибрис - давлати мустақили Кипр, ки дар ҷазираи Кипр воқеъ буда, қаблан ба ҳайати Туркия шомил буд. Аз соли 1975 то соли 1983 дар Кипр маорифи туркӣ роҳандозӣ мешуд.

Лубнон - номи кишвар дар Шарқи наздик аст. Лубнон як кишвари арабист, ки дар Ховари Миёна дар ғарби қитъаи Осиё чойгир аст. Аксарияти аҳолии он мусулмонони араб ва насронӣ мебошанд. Аз замони қадим Лубнон аз сабаби чойгиршавии марказии худ дар байни шимоли Аврупо, ҷануби Араб, Шарқи Осиё ва Ғарби Африқо бо тамаддунҳои сершуморе рӯ ба рӯ шудааст, ки сарзамини онро забт кардаанд ё ишғол кардаанд. Ва қадимтарин далели суқунати одамон дар Лубнон ва пайдоиши тамаддун дар рӯи замин ба беш аз 7000 сол тааллуқ дорад. Дар Лубнон чанд тамаддун ва мардуме, ки аз замони финикиён, аз қабилҳои мисриёни бостон, ашуриён, форсҳо, юнониҳо, румиён, византияҳо, арабҳо, салибчиён, туркҳои усмонӣ ва фаронсавӣ чойгир шудаанд.

Лот - аз номи паёмбар Лот гирифта шудааст. Мутобиқи андешаи динӣ Лот ва қавми ӯ аз фармудаи Худованд мебарояд ва тамоми шаҳр дар ғзаби Худованд гирифта шуда, сангсор ва оташ зада мешавад.

Мавсил (Мусил) - номи шаҳри асримиёнагӣ ва маъруф дар манобеъ, аммо маънии луғавии онро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» чунин баён кардааст, ки: «номи шаҳрест дар Ироқ; ва номи ҷазира; ва чойи

васл; ва ба замми мим ва соди муҳмалаи максур (яъне мусил) ба маънии расонанда; ва ба замми мим ва фатҳи вов ва соди муҳмалаи мушаддади мафтӯҳ (яъне мувассал) васл кардашуда ва пайванд кардашуда (аз «Муайид» ва «Кашф» ва «Мадор» ва «Музил» ва «Лубоб-ул-албоб») [167,с.316].

Мағриб // Мағрибзамин – ғарб, мурод офтобнишин аст ва Мағриб шимоли Африқост. Дар «Ғиёс-ул-луғот» вожаи мазкур ин гуна шарҳ ёфтааст: «ашрафӣ ва дурустзар; баъзе навишта, ки дар мулки Мағриб кони тиллоост, ки тиллои он сурх ва беҳтар мебошад. Ашрафӣ, ки аз тиллои он кон сохта меоранд, онро мағрибӣ гӯянд. Дар асл дурусти мағрибӣ буд. Чун чизе ба сабаби хубӣ ба чое хусусият дорад, ба чихати тахфиф номи он чиз ҳазф карда, ё нисбат ба номи он чо лоҳиқ карда, исми он чиз қарор диҳанд, чунончи дабиқӣ, навъе аз чомаи абрешимӣ бошад, дар асл мансуб аст ба Дабиқ, ки номи шаҳр аст» [167,с.287]. Номи арабии ноҳияҳои шимоли ғарбии Африка (Тунис, Алҷазоир, Марокаш) маънои ғуруби офтобро дорад [36,70] ва дар ҳамин замина Аҳмади Дониш низ меорад: *«адади халоқи билоди Африқо, ки Судону Ҳабаши ва Картаҷ ва Нуба ва Тароблис ва Мисру соири билоди Мағриб аз он ҳисса аст»* [157,с.194].

Мадина - номи шаҳр, маркази фарҳангу тамаддун, аммо Мадина яке аз ду шаҳри номдортарин дар аҳди ислом доништа шудааст. Ин шаҳр дар минтақаи Ҳиҷоз дар нимҷазираи Арабистон аст. Ин шаҳр дар ғарби Риёз ва дар миёнаи Начд ҷойгир буда, иқлими хушқу биёбонӣ бо тобистони гарм ва зимистонҳои сард дорад. Номи дигари он Ясриб мебошад. Пас аз ҳиҷрати Муҳаммад ин шаҳр бо номи Мадинаи Набӣ (шаҳри паёмбар) маъруф шуд, дар шаби аввали моҳи Рабиулавл дар соли 14-уми ҳазрати Муҳаммад ба «Ясриб» ҳиҷрат кард ва оғози таърихи мусалмонон (ҳиҷрӣ) таърих) аз ҳамон сол аст. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» дар мавриди Мадина ин тафсил баён гардидааст: *«Ва дар хабар ворид*

аст, ки он сарвар аз сафар расид ва дар ҳавли Мадина нузули баҳҷат фармуда ва мунодӣ кард» [157,с.84].

Макка - машхуртарини шаҳрҳост ва Каъбатуллоҳ дар он ҷойгир шудааст. Ҳамчунин, иқоматгоҳи нахустин муслимини садри ислом ва макони паҳншавии ислом ба ҳайси дини воҳид Ба далели ҷойгиршавии Каъба, қиблаи мусалмонон, муқаддастарин шаҳри Ислом махсуб мешавад. Макка зодгоҳи Муҳаммад(с.) пайғамбари ислом аст. Ба ҷуз аз номи Макка, ин шаҳр низ номҳое чун «Бака», «Уммул-Қорӣ» ва «Бадалул-ҳаром» дошт, ки дар Куръон зикр шудааст. Тибқи баъзе ривоятҳои динӣ, пас аз ташнагии Исмоил дар достони ҳичрати модараш ва модараш ба сарзамини Макка, бо иҷозати Худо, чашмаи Замзам дар зери пой Исмоил ҷӯшида, дар он мавзеъ об пайдо шуда, мардум дар он ҷо маскан мегиранд ва шаҳри Макка ба дунё омад ва Иброҳим низ бо амри Худои худ Каъбаро бино кард.

Мадоин - пойтахти шоҳаншоҳи Эронро бо забони арабӣ Мадоин гӯянд ва ба маънии шаҳри шаҳрҳост чунон ки дар юнонӣ низ Персеполис ба маънии шаҳри порсҳост, аммо дар забони тоҷикии қадим Мадоинро Тайсуфун номидаанд, ки пойтахт ва ҷойгоҳи шоҳи шоҳон дар аҳди Ҳахоманишиниён будааст. Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин тавзеҳ додааст: «чамъи мадина; ва он ҳафт шаҳр буданд ободон дар ҳаволии Бобул. Акнун ҳамаҳо харобанд (аз «Бурҳон» ва ғайри он); ва дар «Шарҳи девони Хоқонӣ» ва «Мунтахаб» навишта, ки шаҳрест дар Ироқи Араб тахтгоҳи Нӯшервон» [167,с.245]. «Худуд-ул-олам» бошад инро муайян менамояд: «Мадоин шаҳракест бар машриқи Далча ва мустақари хусравон будааст. Ва андар вай яке айвон аст, ки «Айвони Кисро» хонанд ва гӯянд, ки ҳеҷ айвон аз он баландтар нест андар ҷаҳон. Ва ин шаҳре бузург буда ва бо ободонӣ ва ободонии вай ба Бағдод бурданд» [173, с.84].

Машриқ - минтақаи офтоббароро бо арабӣ Машриқ мегӯянд. Шарҳи ин вожа дар «Ғиёс-ул-луғот»: «иборат аз машриқ ва мағриб;

бидон ки машриқу мағрибро ду машриқ гуфтан бинобар тағлиб аст; ва тағлиб онро гӯянд, ки як шайъи ғолибро аз ду шайъ, ки бо ҳам муқобил бошанд, ғалаба дода, итлоқи он бар дигаре намуда, ҳамон исми шайъи ғолибро тасмия нумоянд, чунонки машриқ ва мағрибро машриқайн гӯянд, ба лиҳози шарофати тулуъ аз машриқ; ва шамсу қамарро камарайн гӯянд, ба лиҳози он ки шамс дар муҳовараи араб муаннаси самоист ва қамар музаккар; пас музаккар ва муаннас ғолиб ва ашраф аст; чаро ки нисбати писар ба падар тааллуқ дорад; ё он ки машриқайн ба чиҳати он гӯянд, ки машриқ ду ҳастанд: яке машриқи сайфӣ, ки матлаи атвалулайём бошад, дигар машриқи шатавӣ, ки матлаи ақсарулайём бошад, пас байни миёни машриқи шатавӣ ва сайфӣ ба лиҳози дараҷоти кураи арз сеҳазору яксаду сию ҳафт курух боло мешавад» [167,с.270].

Мовароуннаҳр - сарзамини Суғду Хоразми қадимро арабҳо бинобар дар он тарафи руди Ҷайхун ҷойгиршавиаш Мовароуннаҳр гуфтаанд. Пас аз ғасб намудани араб Осӣи Миёнаро вожаи мазкур беш аз пеш мавриди истифодаи аҳли қалам қарор гирифтааст. Масалан, дар «Худуд-ул-олам» асари ҷуғрофӣ чунин омадааст: «ноҳиятест, ки ҳудуди машриқи вай ҳудуди Таббат аст ва ҷануби вай Хуросон ва ҳудуди Хуросон ва мағриби вай Ғуз аст ва ҳудуди Халлух ва шимолаш ҳам ҳудуди Халлух аст. Ва ин ноҳиятест азим ва ободон ва бисёрнеъмат ва дари Туркистон ва ҷои бозаргонон. Ва мардумонеанд ҷангӣ ва ғозипеша ва тирандоз ва покдин. Ва ин ноҳияте бододу адл аст. Ва андар кӯҳҳои вай маъдани сим аст ва зар саҳт бисёр, бо ҳама ҷавҳарҳои гудозанда, ки аз кӯҳ хезад, бо ҳама доруҳо, ки аз кӯҳ хезад чун зогу зарних ва гугирду навшодир» [173, 62].

Хуросони асли манотиқи байни Балх дар шарқ, Мару дар шимол, Сиистон дар ҷануб, Нишопур дар ғарб ва Ҷирот, ки ба гавҳари Хуросон дар марказ маъруф аст, дохил мешавад. Теъдоди марзҳои ғайриаслии Хуросон дар шарқ то Ҳазорот ва Кобул дар ҷануб, Балучистон дар

чануб, Мовароуннаҳр ва Хораризм дар шимол ва Доғмон ва Горон дар ғарб доништа мешавад.

Дар мавриди маҳбубияти сарзамини Хуросон ва ба ҳайси макони тоҷикнишин будани он Исмоилов Ш. низ таҳқиқот намуда, чунин андеша баён кардааст: «Чун ба ёдкарди таърихи халқу кишвари худ менигарем, ҳамаи номҳоро Мовароуннаҳру Хуросон – ватани аслии зодашудаи халқи тоҷик, Эрону Афғонистон, Туркистон, ҳамаи қавмҳоро аз суғдиву бохтарӣ, сақоиву хоразмӣ то тоҷик ба ёд меорем» [45,с.65].

Миср - номи кишварест таърихӣ ва қадим ва айни ҳол бинобар осори аҳди бостон зиёратгоҳи сайёҳон аз тамоми манотиқи дунё гардидааст.

Миср дар шимол бо баҳри Миёназамин, дар чануб Судон, дар шарқ бо Баҳри Сурх, Ғазза ва қаламравҳои ишғолшуда (Исроил) ва дар ғарб Либия ҳамсарҳад аст. Миср бо яке аз қадимтарин тамаддунҳои рӯйи замин машҳур аст, ки дар он ҷо одамон ба соҳили дарёи Нил муқим шудаанд ва ба киштукор ва парвариши чорво шуруъ кардаанд, ки ин тақрибан 10000 сол пеш доништа мешавад. Миср бо ёдгориҳои зиёди қадимии худ машҳур аст, ки дар он ҷо сеяки ёдгориҳои ҷаҳон, аз қабилҳои аҳромҳои Ал-Ғиза ва Аби Ал-Ҷол, маъбадҳои Ал-Каранк ва Дайр-ал-Баҳр мавҷуданд. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» маънии луғавии вожаро чунин меорад: «Миср ба маънии тезии ҳар чиз омада, ва ба маънии шамшер ва ҳадди миёни ду чиз, ва биззам ва касри сод ва ташдиди рои муҳмала (яъне мусир) бар коре истодашаванда («Мунтахаб» ва «Латоиф» ва «Бурҳон»)» [167,с.272]. Мисол, аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Ва билҷумла чун зани волии Мисрро дид, ки сухани ман рост аст ва ранҷурии маро босвар намуд, чунки хидмате лоиқ аз дастам намеомад, бад-ин баҳона рухсати хурӯҷ ёфта, аз он маъмаъ, ки банот-уш-шаётин буданд, раҳти саломат берун кашидам» [157,с. 159].

Нурто//Нурато - мавзеъ дар шаҳри Самарқанди асримиёнагист, ки дар «Таърихи Наршахӣ» инчунин тавзеҳ меёбад: «Ва Нур ҷойи бузург

аст. Ва дар вай масҷиди ҷомеъ аст ва работҳои бисёр дорад. Ва ба ҳар соле мардумони Бухоро ва ҷои дигар ба зиёрати он ҷо раванд» [70,с.12]. Шакли дигари он Нуратов/Қатторкӯҳ дар Самарқанд тахмин кардаанд, ки аз калимаи муғулии нуру - қаторкӯҳ ва калимаи туркии тов - кӯҳ таркиб ёфтааст. Шояд асли ном ҳамон Нурато бошад. Дар ин ҷойҳо ду деҳ ҳамин номро дорад [36,78].

Нурато, айни замон аз ноҳияҳои вилояти Самарқанд ба шумор меравад.

Сурия - давлат дар Шарқи Наздик, ки бо Лубнон ва Исроил ҳаммарз мебошад. Дар ғарбу ҷануб бо Урдун ва Ироқ ҳамсарҳад буда, дар шарқ бо Туркия ҳаммарз доништа мешавад. Пойтахташ шаҳри Димишқ, ки яке аз марказҳои фарҳангӣ ва тиҷоратии минтақа мебошад. Истилоҳи Сурия аз вожаи юнонии Ассирия бармеояд, ки аз калимаи сомии «Сирион» ташкил ёфтааст.

Сурия аз ғарб ба Баҳри Миёназамин пайваст аст. Димишқ пойтахти Сурия ва Ҳалаб бузургтарин шаҳри он аст. Мавқеи Сурия дар Осиёи Ғарбӣ ва соҳили шарқии Баҳри Миёназамин ба ин кишвар дар тӯли таърих мавқеи стратегӣ додааст. Ин кишварро дар гузашта Шом меномиданд. Номи феълӣ Сурияро фаронсавӣ пас аз фурӯпошии империяи усмонӣ ва мустамликадорӣ ин кишвар бар асоси таърихи бостонӣ ин қисмати ҷаҳон ва ассириёни бостон гузоштаанд

Осиё – Мовароуннаҳр. Бояд гуфт, ки сарзамини Мовароуннаҳр ё мавзеҳои таърихӣ тоҷикнишинро ҳоло бо унвони минтақаи Осиёи Миёна ном мебаранд. Осиёи Миёна кишварҳои Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Узбекистонро дар бар мегирад. Дар давраи пеш аз ислом ва ибтидои ислом Осиёи Миёна эронизабон буда, қабилаҳои эронӣ бохтариён, суғдиён, хоразмиён ва мардуми нимқучманчӣ скифҳо бо забонҳои эронӣ шарқи зиндагӣ ва суҳбат мекарданд. Воқеан, з беш аз ҳазор сол дар тӯли ҳазораи аввал, вақте ки Осиёи Марказӣ макони мардуми бостонӣ тоҷик ва сарзамини эронӣ

Турон маъруф буд. Қазокҳо, узбекҳо, тоторҳо, туркманҳо, қирғизҳо ва уйғурҳо ҳама дарсади генетикаи эрониро ба мерос гирифтаанд ва дар забонҳои онҳо низ вожаҳои зиёде аз забонҳои форсӣ ва эронӣ мавҷуданд. Ин минтақа аз шимол ба Русия, аз ҷануб ба Эрон ва Афғонистон, аз шарқ ба Чин ва аз ғарб ба баҳри Хазар пайваст аст. Қисмати Осиёи Миёнаро, ки дар миёни ду дарёи азим Омӯ ва Сир воқеъ аст, дар маъхазҳои қадимаи арабӣ ва форсӣ «Моваро-ун-наҳр» (ва дар форсӣ Фарорӯд) меномиданд. Як қисми Осиёи Шимолӣ ва Шарқиро дар баъзе давраҳо Туркистон ҳам меномиданд.

Судон - номи давлат дар Африқост.

Сарҳадҳо дар шимол бо Миср, дар шимолу ғарб бо Либия, дар ғарб бо қад, дар ҷанубу ғарб Ҷумҳурии Африқои Марказӣ, дар ҷануб Судони Ҷанубӣ, дар ҷанубу шарқ бо Эфиопия, дар шарқ бо Эритрея ва дар шимолу шарқ бо Баҳри Сурх мебошанд. Дарёи Нил қаламрави Судонро ба нимаи шарқӣ ва ғарбӣ тақсим мекунад. Таърихи минтақае, ки Судони кунуниро ташкил медиҳад, то замони қадим идома дорад, ки он ҷо шоҳиди тамаддуни Карма (2500 то милод - 1500 пеш аз милод) мебошад.

Сабо - шаҳр дар Арабистон

Уммон - номи кишварест воқеъ дар нимҷазираи Арабистон ва Уммон Уммон дар шимол бо Халиҷи Уммон, дар шимолу ғарб бо Аморати Муттаҳидаи Араб, дар шимолу ғарб бо Шохигарии Арабистони Саудӣ ҳамсарҳад аст.

Фурот - номи руди маъруф дар Шарқи Наздик. Дар «Ғиёс-ул-луғот» мусанниф меоварад: «оби хуш ва оби ширин ва номи рӯди наздики Кӯфа (аз «Мунтахаб» ва шуруҳи «Нисоб»)» [167,с.99].

Ҳабаш // Ҳабаша //Ҳабашистон // Абиссиния// Эфиопия- ҳабашӣ, аз мардуми Ҳабаша; киноя аз сиёхпӯст. Дар «Ҳудуд-ул олам» дар мавриди Ҳабашистон омадааст: «Ҳабаша аз машриқи вай баъзе зангиёнанд ва ҷанубаш ва мағрибаш биёбон аст ва шимолаш дарё ва баъзе аз халиҷи Барбарӣ. Ва ин ноҳиятест бо эътидоли сурат ва мардумоне сиёҳанд ва

коҳил ва бо ҳиммати бузурганд. Ва фармонбардоранд мар малики хешро. Ва бозаргонони Уммон ва Ҳичоз ва Баҳрайн ин чо оянд» [173, с.107].

Ҳалаб - номи шаҳре маъруф ва дар сарчашмаҳо бештар тавсиф шудааст. Масалан, тибқи тавсифи «Худуд-ул-олам» «Ҳалаб шаҳре бузург аст ва хуррам ва ободон ва бомардум ва хостаи бисёр. Ва яке бора дорад, ки савор бар сари вай гирдогирди вай бигардад» [173, с.95].

Ҳалвон// Бинобар тавзеҳи мусаннифи гумноми «Худуд-ул-олам» «Ҳулвон шаҳрест бисёрнеъмат ва рӯде андар миёни вай ҳамегузарад. Ва аз вай анҷир хезад, ки хушк кунанд ва ба ҳама чой бибаранд» [173, с.86].

Ҳичоз - яке аз марказҳои фарҳангу тамаддуни араб махсуб мешавад. Ҳичоз як минтақаи таърихӣ ва ҷуғрофӣи нимҷазираи Арабист ва дар ғарби нимҷазираи Арабистон ҷойгир аст.

Яман - номи мулк дар нимҷазираи Арабистон. Дар «Ғиёс-ул-луғот» чиҳати маънии луғавии ин вожа омадааст: «мулкест маъруф дар иқлими аввал ва дувум. Чун он мулк ба ҷониби ямини Каъба аст, лиҳозо Яман гуфтанд. Қоф – номи кӯҳ, ки гирдогирди олам аст (аз «Мунтахаб»))» [167,с.415].

Нуба - ноҳияи Нубия (Нӯба) Ҷануб аст омезанда ва боътидол «қобил» хонанд ва эшонро ҷое аз Рамл-ул-Маъдан бист фарсанг аст. Тарӣ (Тахӣ) ноҳиятест хурд, миёни ҳудуди Нуба ва Судон андар миёни биёбон ва андар вай дувоздаҳ ҳазор мард аст роҳиб. Ва ҳар гаҳ ки яке кам шавад, аз ҳудуди Нуба, аз он тарсоён, ки андар Саиди Миср аст, яке он чо равад [36, 61]. Нуба вожаи арабӣ буда, маънояш тилло аст.

Ҷайхун - номи рӯд дар Вароруд ва бо забони арабӣ Ому гӯянд Дарёи бузургест, ки сарғаҳи он кӯҳҳои Помир аст.

Боиси зикр аст, ки номҳои ҷуғрофӣ қисми муҳими таркиби луғавии ҳар забонро ташкил медиҳанд. Мақсади асосии ин навъи калимаҳо интиҳоби объектҳои ҷуғрофӣи номбаршуда дар байни дигар объектҳои шабеҳ муайян кардани онҳо мебошад. Топонимҳо чун қоида, на танҳо дар забони модарӣ, балки дар муҳити забони хориҷӣ низ барои нишон

додани ин мавзеҳои муайян хизмат мекунад. Мисли ҳама гуна номҳо, топонимҳо ба низоми забони дигар мутобиқ мешаванд, то дар он пурра вучуд дошта бошанд. Омӯзиши ономастикаи бадеӣ имкон медиҳад, ки дар бораи номҳои таърихию муосир маълумот ба даст орем.

2.4. Номвожаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ

Антропонимия. Дар осори бадеӣ номҳои хос дар баробари дигар воситаҳои услубӣ дар офаридани таркиби маъноии» матни бадеӣ нақши пешбарандаро мебозанд. Сарфи назар аз он ки онимҳои бадеӣ дар асоси исмҳои воқеӣ сохта шудаанд, метавон исмҳои хосро ба доираи воситаҳои услубӣ ва ифодаи образноки забон ворид мекунад. Алоқаҳои антропоними бадеӣ на танҳо бо ономастика, балки бо системаи образии асар, бо концепсияи бадеӣ, пеш аз ҳама ономастикаи адабиро муайян намуда, ибтидои субъективии онро хеле танг мекунад.

Дар тамаддуни ҷаҳонӣ то ҳанӯз забоне вучуд надорад, ки бо забони дигаре омехта нашуда бошад. Дар мавриди таъсиррасонӣ ва омехтагии забон Маликушшуаро Баҳор чунин тазаккур медиҳад, ки: «яке аз ин, ки забоне ҳарчиро надорад, било табъ аз ҳамсоя ё ҷойи дуртар биситонад ва онро вориди забони худ созад ва аз ҳолату ихтисосот ва мулоим ва бо лаҳҷаю саликаи хеш намояд, яъне он вожаро фурӯ бурда ва нашхор карда, қобили ҳазм созаду аз ҳолати ихтисосоти аслии онро биандозад ва ҳатто ба майли худ онро гоҳе қалб кунад, гоҳе тасхиф кунад, гоҳе мафҳуми онро тағйир диҳад, агар ҷомид аст, муштак кунад ва агар муштак аст, ҷомид кунад» [53,401].

Дар осори Аҳмади Дониш номҳои туркӣ бевосита ба ашхоси туркзабонон тааллуқ дорад, ки муаллиф ё бо онҳо вохӯрдааст, ё ин ки дар таърих номи онҳо бинобар бадкорихо боқӣ мондааст: Козимбек, Темур, Турробек, Чингиз.

Козимбек – ин ном аз ду реша Козим ва бек иборат мебошад. Аҳмади Дониш дар вақти сафараш ба Русия бо ӯ борҳо сухбат намудааст.

Темур – вожаи туркӣ буда, маънои Темур «оҳан» аст. Амир Темур подшоҳи забткору ғоратгарест, ки солҳои 1349-1404 ҳукмронӣ кардааст.

Чингиз – номи саркардаи муғулҳо, ки ба Осиёи Миёна лашкар кашида буд. Маънои вожаи Чингиз «Ҳокими об» мебошад. Дар “Ғёс-ул-луғот” дар ин маврид чунин оварда шудааст: «Подшоҳе буд азимулқадри кофирмазҳаб аз Туркистон, ки дар санаи понсаду чиҳилу панҷ ба вучуд омада, ва Ҳулокухон ибни Тулуйхон ибни Чингизхон Бағдод ва аксар амсори он навоҳиро дар санаи шашсаду панҷоҳу шаш катл намуд (аз «Нафоис-ул-фунун» ва «Кашф» ва «Мадор») [166, с.264].

Топонимия. Теъдоди топонимҳо бо иқтибосоти туркӣ зиёд набуда, номи минтақаҳои дар Мовароуннаҳр буда зикр гардидааст:

Каттакӯрғон - шаҳр дар вилояти Самарқанд. Аз лиҳози теъдоди аҳолиаш дувумин шаҳрест, ки дар вилояти Самарқанд воқеъ мебошад. Ба қавли О. Ғафуров Каттакӯрғонро ҳарчанд, ки аз катта ва кӯрғони туркӣ донанд ҳам, аммо катта шакли таҳрифшудаи канта (ҷойи атрофаш кандашуда) иборат мебошад. Ва ба андешаи муҳаққиқон «истилоҳи дар Осиёи Миёна нисбатан нави туркӣ таркиб ёфтаи номи Катакӯрғон ба қоидаҳои пайдоиши номҳои чуғрофӣ муҳолиф аст» [36,58].

Қаршӣ - номи мавзеъ дар ҳудуди имрӯзаи Узбекистон.

Истамбул – шаҳри калонтарини Туркияи муосир, ки қабл аз истилои туркон Константинопол ном дошт. Қустантания шаҳри мазкур соли 660 то солшумории мелодӣ бунёд ёфтааст. Дар соли 330 то мелод бо номи император Константин шаҳр низ Қустантания, яъне Константинопол ном гирифт ва то соли 395 пойтахти империяи Рим ва солҳои 395 - 1453 пойтахти Византия, аз ин ба баъд аз ҷониби туркҳо истило шуда, пойтахти империяи усмонӣ мегардад. Истамбул аз «истан» ва ҳиҷои «бул»- ба маънои «шав» омадааст. Ислумбул маънои исломӣ шуданро дорад [36,с.51]. Аз забони юнонии нав омадааст. Στιμλόλι [stim'boli], аз

ибораи εἰς τὴν Πόλιν «ба шаҳр» (шаҳр маънои Константинополро дошт). Номи муосири туркии шаҳр Истамбул варианти лаҳҷаи Эгейи ибораи юнониро инъикос мекунад: τὸν Πόλιν «[istan'bolin]. Дар забони русӣ ва як қатор забонҳои дигар имлои дигар ё тарҷумаи дигар қабул карда шудааст, ки «варианти кутоҳшуда» -и юнониро инъикос мекунад (Стамбул, бидуни садоноки аввал).

Уйғур - номи халқ ва минтақа дар ҳайати Синсзян қаблан Бухорои хурд мегуфтанд, ва ҳоло дар вилояти мухтори Уйғури Ҷумҳурии Халқии Чин. Уйғурҳо - халқи туркзабонанд ва маънии ин вожа «муттаҳидкунанда» мебошад.

Тошканд - пойтахти имрӯзаи Ўзбекистон ва дар гузашта яке аз шаҳрҳои аҷдодони тоҷикон, ки Чоч номгузори мешуд, баъдан ва пеш аз истилои Русия Чоч аз ҷониби ақвоми бадавии қазоқ дучори ҳамлаҳо шудааст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Тошканд дар шакли Тошганд омада, муаллиф чунин ишора намудааст: «шаҳрест дар Турон» [166, с.176]. Дар асри X Тошканд бо номҳои Бинкент, Таркан, Бурҷ-ул-Ҳачар низ маълум аст. Номи Бурҷ-ул-Ҳачар тарҷимаи арабии Тошканд мебошад. Аҳмади Дониш ин шаҳро аз тобеоти Аморати Бухордонистааст: *«Алалфавр рахти иқомат аз ҳуҷра бардошта, дар баҳр нишастам ва ба рафоқати тучқор аз болои Адес ба Маскав рафтам. Рӯзе чанд дар диёри рус иқомат варзида, бисе аъҷубаҳои рӯзгор дида, ҳамроҳи қофила ба Тошканд омадам, дар вақте ки Тошканд тобеи Бухоро буд, аз мулҳақоти давлати амир Насрулло, амири Бухоро»* [157, с. 159-160].

Туркистон - аз ду морфема иборат аст: турк ва - истон ҳамчун морфема ба забони тоҷикӣ тааллуқ дорад. Дар гузашта ва имрӯз аксар муҳаққиқон Туронро Туркистон гуфтаанд ва мақсад аз Туркистон мавзеи иқомати туркон набуда, балки ватани ақвоми шарқи эронӣ чун бохтарӣҳо, суғдиҳо, хоразмиҳо, сакҳо ва соири қабоиلى шарқи эронӣ маҳсуб мешавад.

Намуна аз «Наводир-ул-вақоъ»: *«Ва адади халоқи Осиё, ки Эрону Турон, Чину Мочин, Ҳиндустону Арабистон ва Шом ва баъзе билоди Рус*

ва Туркистон аз ин ҳисса аст, шайсад миллион ба тахмин пайваста»
[156,с.194].

Қизилҷар - шаҳраке дар Қирғизистон. Тобеъ ба шаҳри Тошқумир дар вилояти Қалоллобод. Аз ду бахш, қизил-сурх туркӣ ва тоҷкӣ иборат аст.

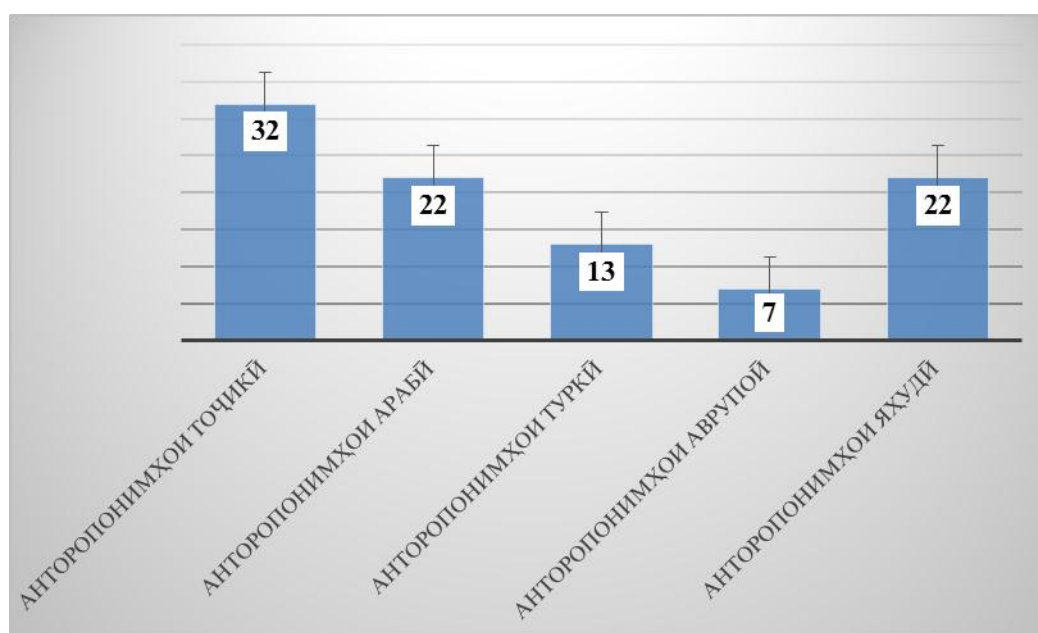
Қипчоқ//Қибчоқ - номи дашти паҳновар ва қавме, ки он ҷо суқунат доштанд. Алҳол дар маънии ин вожа мавзее аз Қазоқистони муосир фаҳмида мешавад. Дар қадим он ҷоро тасвир намудаанд, ки саканаи муқим надошт ва ақвоми қипчоқӣ мардумони бадавӣ буда, бинобар тақозои замон бар марказҳои тамаддуни ҳамонвақта ҳуҷум менамуданд. Мусаннифи «Ғиёс-ул-луғот» қавми қипчоқро турк гуфтааст, ки дар бераҳмӣ ҳамто надоштанд: «номи даштест миёни Турон ва Туркистон, ки атрофи он ҷо бисёр бераҳм ва мардумқуш мебошанд. Мутааххирин аз олами тасмиятулҳол бисмилмаҳал бошандагони он ҷоро низ қибчоқ гӯянд ва маҷозан лафзи қибчоқ ба маънии бебок низ меояд (аз «Бурҳон» ва луғоти туркӣ ва шуруҳ)» [167,с.127].

Толиқон - Дар «Худуд-ул-олам» шаҳри Толиқонро бар сарҳади Ғӯзгонон доништа, омадааст, ки: «шаҳре бо неъмат бисёр аст ва аз ӯ набид бисёр хезад ва намад хезад. Толиқон шаҳрест бар ҳадди миёни Туркистон ва Хатлон. Ҷоест бар домани кӯҳ бо кишту барзи бисёр» [173, с.59].

Яъне, вазифаҳои ономастиқии номҳо дар олами воқеӣ муайян карда мешаванд ва аксар вақт на аз далелҳои забон, балки аз муносибати муаллиф ба атроф маълумот медиҳад. Топонимикаи бадеии тоҷикӣ барои ифодаи фарҳанги миллии муҳим ва зарур аст.

Дар диаграммаи №2 қабатҳои забони антропонимияи осори Аҳмади Дониш оварда шудааст.

Диаграммаи 2

2.5. Номвожаҳои русӣ-аврупоӣ

Иқтибосҳои мазкур ҳанӯз дар осори давраи классикии рушди забон дида мешаванд. Махсусан номвожаҳои ҷуғрофӣ ва номи қавму халқиётҳо дар таърихномаву аҷамбномаҳо инъикос мешуданд. Ҳамзамон, дар осори нависандагони қарни XIX бинобар дигаргун гардидани авзои ҷомеа ва сиёсати ҷаҳонӣ номҳои мустаъмали русӣ ворид гардидаанд. Дар насри Аҳмади Дониш чунин номҳои хоси забони русӣ ва сомӣ ба назар мерасанд: Довуд (а.), Зулайхо, Морӣ/Мария, Потӣ, Нух (а.), Сулаймон (а.), Юсуф (а.), Яҳё (а.), Намруд, Исҳоқ (а.), Иброҳим (а.).

Маълум аст, ки номҳои мазкур аз забони бостонии ибрӣ тавассути китобҳои муқаддаси Таврот ва Қуръон омадааст:

Марям – مریم Марями Узро, модари ҳазоати Исо, духтари Имрон ва аз насли Довуд аст. Марям Исоро дар ҳаждаҳсолагӣ таваллуд кардааст. Шакли дигаре, ки дар асар омадааст, ин Морӣ мебошад. Аҳмади Дониш нисбат ба модари Исо (а.) Марям таваччуҳи хосса дошт ва дар ҷое ӯро аз тамоми модарон воло медонад: «Надонанд, ки ҷаннат агар бувад, дар ризои

модаре мисли Марям (разиёллоҳу анҳо) бувад. Ва ризвон агар ҳосил шавад, дар қидами бибие ҷамчу Робиа (раҳматуллоҳи алайҳо), на он ки тисар ба раққосӣ супораду духтар ба қаҳбатӣ ва боз мутаваққеи эҳсон бувад» [157, с. 250].

Довуд – داود мансуб ба Довуд, ки яке аз пайғамбарони яҳудист дар солҳои 1010-970 пеш аз мелод ҳаёт ба сар бурда, гӯё Байтулмақаддасро ӯ бунёд кардааст.

Исо (алайҳиссалом) - عيسى пайғамбар ва бунёдгузори дини насронӣ, ки тақвими кунунии милодӣ аз таваллуди ӯ ибтидо мегирад, Исои Масех, Исои Марям, Масеҳо. **Исо** – номи пайғамбар. Дар осори Дониш ба ҳазрати Исо (а) ин гуна ишора рафтааст: «*Маҷлиси ақд дар ин хона қабили аср ба ҳузури қиссисин ва руҳбонин ва ҷамоае аз сараскарӣ ва маорифи шаҳр ва шухӯд ва сурати Исо ва Марям алайҳумассалом тамом шуда буд, ки мо низ дар ин маҷлис ҳозир будем» [157, 276].*

Намруд – лақаби подшоҳи афсонавии Бобул аст, ки номи аслии он Найнӯс буда, дар далерию қаҳрамонӣ ном баровардааст.

Нух – ривоят мекунанд, ки Нух яке аз пайғамбарони аввал буда, мардумро бо росткорӣ даъват менамудааст. Вале тобеони ӯ ба вай эътибор надода бадкорихо мекунанд, ки Худованд ба қаҳр омада, Нухро водор менамояд, ки тӯфони азиме ба амал оварад. Нух аз ҳар анвоъ ҷонварон мунтахаб намуда, ба киштие ҷой мекунад ва онҳоро аз тӯфон халос мекунад.

Юсуф – يوسف фарзанди Яъқуб буда, гӯё бародаронаш ҳасад бурда, ӯро ба чоҳе андохтанд. Достону қиссаҳои зиёде дар ин бобат вучуд доранд. Номи Юсуф дар таърифи хусни ӯ ва беадабии занони Миср истифода гардидааст: «*Ва аммо занони ин шаҳр ба сабаби озори дили Зулайҳо ва маломаташ ҳама аз унс аз иффату салоҳ орианд ба воситаи он ки ӯро ба муҳаббати Юсуф, алайҳассалом, таъну қадҳ намуданд» [158, 159].*

Яҳё - Яҳё يحيى исми хос: номи пайғамбари бани Исроил (яҳудиён), номи шахсе, ки бисёр сахӣ будааст.

Осаф أصف Осаф ибни Баркиё яке аз уламои банӣ Исроил, номи вазири Сулаймон, ки ба доной машҳур будааст. Аҳмади Дониш, вақте ки Аструмухов вазири корҳои хориҷии Русияи подшоҳӣ ба ӯ курра тақдим намуд, барояш мадҳияе дар қолаби назм навишта, ӯро ба Осаф монанд мекунад:

Астармахуф, кони маҳак, зевари улум,
Дар қабзу басти амр кафи Осафи замон
Диданд халқ шеъраму ҳечам надодаанд,
Ӯ шеъри ман надиду ато кард бекарон [157, с.341].

Сулаймон سليمان Сулаймон ибни Довуд аз подшоҳони яҳудиён буда, гӯё дар солҳои 973-935 пеш аз милод ҳукмронӣ кардааст. Ривоят мекунад, ки гӯё бар чинну инс ҳокимӣ доштааст. Дар баёни ҳолати паёмбарон ва роҳҳои дарёфти ризқи эшон Аҳмади Дониш Сулаймон ва Довудро бинобар заҳматхояшон тавсиф намудааст: «Ва Сулаймону Довуд (алайҳимо-с-саллом) ба дастранҷу садди чуъ иқтисор менамуданд» [157, 60].

Мусо - номи пайғамбари яҳудиён, аз шахсиятҳои Китоби муқаддас ва низ Қуръон аст.

Маликушшуаро Баҳор заминаҳои асосии воридгардидани истилоҳоти юнонӣ ва римиро ба забони форсӣ тавассути забони арабӣ медонад ва дар ин маврид меорад, ки «ин луғот бештар асомианд, монанди асомии шахрҳо ва номҳои мардум ва мисли давоҳо ва абзорҳо ва ғайра, ки муарраб шуда ва баъд ба ҳамон шакл дохили забони форсӣ шудаанд ва бештар ин номҳо мусаҳхаф [калимае, ки хато хонда шуда; калимае, ки хато навишта шуда] ва хароб аст» [54, с.401].

Антропонимҳои аз забонҳои русӣ, юнонӣ ва аврупоӣ иқтибосгардида дар осори Аҳмади Дониш инҳо асосан, номҳои файласуфони Юнону Рими қадим буда, яке аз омилҳои воридшавии ин номҳо дар замони лашкаркашиҳои Искандари Мақдунӣ ва бунёди давлати Юнону Бохтар (асрҳои 2 то м. ва асри 1 м.) мебошад. Ин замони таърихӣ бо омехташавии фарҳанги Юнон ва Форс бештар ба ташаккули илму фарҳанг дар ҳар ду

минтақа ба назар мерасад. Бори дигар дар давраи истилои Бухоро аз тарафи русҳо ва аз он ворид шуданд. Аз зумраи номҳо инҳо мебошанд:

Патти (Аделина Паттӣ) – сарояндаи машҳури итолиёвӣ истеъдоди фавкулуддаи фитрие доштааст, ки аллакай аз синни ҳафтсолагӣ ба сурудан шуруъ намуда, дар Англия, Фаронса, Амрико ва Русия баромад карда, шухрати ҷаҳонӣ пайдо мекунад. Вай дар соли 1843 таваллуд ёфта, соли 1909 фавтидааст.

Дар базми туйи маликаи рус Аделина Паттӣ овозхонӣ мекунад, садои хушаш ба Аҳмади Дониш писанд омада, ки садои ӯро «ба ҷаҳ-ҷаҳи булбул» монанд намудааст:

Лаҳну овози вай он сон, ки ба гӯши ушшоқ,

Ғаҳ хуши саъваву ғаҳ ҷаҳ-ҷаҳи булбул мерехт [157, с.179].

Александр - подшоҳи рус дар нимаи дувуми асри XIX дар салтанат буд. Аҳмади Дониш дар туйи арусии духтари ӯ иштирок менамояд ва бо хоҳиши Козиммударчим ин туйро васф намудааст. Дар ҳамин назми васфӣ Александрро тавсиф намудааст:

Александр он шоҳи хуршедфарр,

Хидеви ҷаҳон хусрави баҳру барр [157, с.184].

Алфред - Алфред номи писари Виктория маликаи ҳамонвақтаи Британия, ки дар мустамликаи Англия монда буд. Аҳмади Дониш дар ин маврид чунин овардааст: «*Ва Морӣ мураххам ва муҳаффафи Марям исми духтари подшоҳи Рус буда ва Алфред номи писари Уктуриёмалика, подшоҳи Фаранг*» [155. с,179].

Номҳои юнонӣ ва римӣ, ки ба воситаи асари хаттӣ ба забон ворид шуданд, инҳоянд:

Арастотелис/Арасту/Аристотел - мутафаккири барҷастаи аҳди атиқай Юнон. Андешаҳои Арастуро Аҳмади Дониш ҳамчун ҳақим дастгирӣ менамояд: «*Ва басо буда, ки Арастую Афлотун ва Суқрот аз таломизаи худ истифода менамуданд*» [157,с.762].

Афлотун//Фалотун// Платон – файласуфи машҳури юнонӣ, ки шогирди Сукрот ва муаллими Арасту мебошад. Вай дар соли 429 пеш аз милод таваллуд ёфта, соли 347 вафот намудааст.

Сукрот - мутафаккири барҷастаи аҳди атиқай Юнон. Дар замони атиқа ва минбаъд ӯро ба ҳайси ҳаким ва донишманд пазируфтаанд.

Сикандар - дар соли 355 пеш аз милод таваллуд ёфта, соли 324 дар синни 32-солагӣ фавтидааст. Қариб 60 шаҳр дар нуктаҳои гуногуни дунё бо номи Искандари Македонӣ маълум аст.

Дар осор номҳои ашхоси таърихӣ низ ба чашм мерасанд, ки ҳар ду ҷузъи он исм мебошад:

Уктуриёмалика - аз Уктуриё ва малика (Виктория) таркиб ёфтааст – Маликаи Англия буда, соли 1819 таваллуд ёфта, соли 1901 фавтидааст. Вай дар солҳои 1837-1901 ҳукмронӣ карда, соли 1876 императори Ҳиндустон эълон карда шуда буд.

Ҳамин тариқ, қабатҳои лексикӣ антропонимҳои асар гувоҳи он аст, ки дар осори Аҳмади Дониш антропонимҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, юнонӣ, ибрӣ ва русӣ ба чашм мерасанд.

Топонимия. Фарқияи маъноии истилоҳҳои топонимия ва топонимикаро Исмоилов Ш. дар китобаш «Таҳлили лингвистии топонимҳо» хеле равшан ифода кардааст: «истилоҳоти мазкур вобаста ба зухурот ва муносибати забонӣ аз як сарчашма ибтидо гирифта аз ҳам фарқ намекунанд, вале агар аз ҷиҳати маънӣ ва ифодаи воқеият онҳоро аз назар гузаронем, мебинем, ки ин умумият то ҷое характери нисбӣ мегирад. Зеро аз онҳо моҳиятан дар ифодаи маҷмуи номҳои ҷуғрофӣ ин ва ё он мавзӯ, маҳал, шаҳру ноҳия, водию вилоят ва кишвару ҷумҳурӣ истифода мешавад, топонимика чун илм як шоҳаи вожашиносӣ аст, ки ба таҳқиқи илмӣ номҳои ҷуғрофӣ, муайян намудани сарчашмаи пайдоиш ва решашиносии инкишофи таърихӣ ва шаклу ҳолати имрӯзаи онҳо, хусусияти лексикӣ маъноӣ, сохт ва шакли грамматикӣ, тарзи талаффузу навишти онҳо сару кор дорад» [46, с.4].

Топонимҳое, ки дар осори Аҳмади Дониш омадаанд, аз зумраи иқтибосҳои русӣ-аврупоӣ, ҳар яке таърихи пайдоиши хоси худро дошта,

зимнан аз номи қабилаҳои барӯманди сарзамине гирифта шудаанд ва ба қавли О. Фафуров «Омӯзиши ҳаматарафаи номҳои чуғрофӣ аҳамияти калони илмию амалӣ дорад. Номҳо бо рӯйдодҳои таърихӣ, дигаргуниҳои сохти ҷамъиятӣ зич алоқаманданд. Он номҳое, ки маъҳаз ва маънояшон имрӯз маълум нест, фардо равшан хоҳад шуд» [36,48]. Топонимҳои хоси забони рӯй-аврупоӣ дар осори Аҳмади Дониш зиёд нестанд:

Ангилис - ишора ба Англия, ки шомил ба шоҳигарии Бритониё мебошад.

Арман - исми мулк ва қавм ва ҳамсоҷакишвар бо Эрон ва маънои онро аз вожаи форсии «ормон» медонанд. Дар «Ғиёс-ул-луғот» омадааст: «номи мулкест мобайни Эрон ва Рум ва Фаранг («Бурҳон» ва ғайри он) [166,с.48].

Армания - мансуб ба арман, ки мулкест қариби Рум (Лубоб-ул-албоб)» [48, с.50].

Рум //Румия - Рум – номи шарқи Аврупост дар сарчашмаҳои Шарқ, ки дар манобеи лотинӣ ва юнонӣ Византия номида мешуд. Мусаннифи гумноми асари таърихии «Худуд-ул-олам» мулкери Рум меномад, ки қисми Мағриб, нимҷазираи Арабистон ва шарқи Урупоро дар бар гирифтааст: «Румия шаҳрест бар қарони ин дарё ниҳода аз Афранча. Ва мустақарри мулуки Рум андар қадим андар ин Румия будӣ» «Рум ноҳиятест, машриқи вай Армения ва Сарир ва Аллон аст ва ҷануби вай баъзе аз худуди Шом аст ва баъзе дарёи Рум аст ва баъзе худуди Андалус аст ва мағриби вай дарёи укёноси Мағрибист ва шимоли вай баъзе вайронии шимол аст ва баъзе худуди Сақлоб аст ва баъзе ноҳияти Бурҷон аст ва баъзе дарёи Хазарон аст. Ва ин ноҳиятест саҳт азим ва бо неъматӣ бисёр ва беандоза ва ободон бағоят. Ва аз вай чомаи дебо ва сундус ва майсонӣ ва танфуса ва ҷӯраб ва шалворбандҳои боқимати бисёр хезад» [173, с.100].

Аз «Наводир-ул-вақоъ»: «ва дутарафа аз ин дарё ба сангҳои сафеди мучалло рост бардоштааст ва ҳар чое ба зина фаромада дорад барои об гирифтани ва ба дарё рафтани. Ва шабу рӯз чандин ҳазор киштии оташӣ ва бодӣ бар ин баҳр ҷорист, ки аз Рум ва Фарангистон меояд ва мегузарад» [157,с. 173].

Рус - ба маънии мулк аст, ки дар моварои Шарку Ғарб ҷойгир буда, қавме бо номи Рус низ мавҷуд аст. Тибқи маълумоти муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Рус давлати паҳновар аст: «номи мулки васеъ дар иқлими шашум ва ҳафтум» [166,с.379]. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» хангоми баёни аҳоли рӯи дунё омадааст: «баъзе билоди Рус ва Туркистон аз ин ҳисса аст, шашсад миллион ба тахмин пайваста» [157,с.194]

Тароблис – Дар «Ғиёс-ул-луғот» дар шакли Тарблус оварда шудааст ва муаллиф зикр менамояд: «шаҳрест ба Шом ва шаҳрест ба мағриб; ва ин лафзи румист ва маънии он ба забони румӣ се шаҳр аст (аз «Мунтахаб»); ва дар «Хиёбон» навишта, ки Таробулус балдаест аз Шом ва балдае аз мағриб; ва баъзе гӯянд, ки лафзи румист, ба маънии маъмура, ҷунонки дар «Қомус» аст» [167,с.24].

Тартус - Дар «Ғиёс-ул-луғот»: «номи паҳлавоне ва номи деҳи пурравнак» [167,с.24].

Итолиё // Италия - кишвар дар Аврупои Ҷанубӣ, ки дорои соҳили дарозест. Дар пойтахти ғарбии ин кишвар Рими қадим, давлати Ватикан ва осорхонаҳои муҳташам ҷой дорад.

Пориҷ // Порис / Париж - пойтахти Фаронса ва яке аз марказҳои олитарини фарҳанги ҷаҳонист. Ин яке аз маконҳои таърихии ҷаҳонӣ буда, меъмории шаҳри он нотақрор аст. Вожаи Париж аз калимаи латинии «Civitas Parisiorium» - «шаҳри Паризии» гирифта шудааст. Ин номи яке аз қабिलाҳои кеотҳо мебошад.

«Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ» хангоми баёни саргузашти марди эронӣ Аҳмади Дониш меорад: «*таҳсили мол ва таламмузи забони фаранг ва немиса ба Порис рафтам*» [157,с. 147].

Фаронса / Франция - кишвар дар Аврупо. Маънои Франция, ки «Франсия» аз калимаи латинии «Francia» гирифта шудааст ва «замини франкҳо» мебошанд.

Урумбург // Оренбург - аз вожаи Ор, номи ҷараёни чапи дарёи Урал буда, дар забони олмонӣ маънии қалъа дар дарёи Орро дорост. Урумбург аз номи дарёи Ор таркиб ёфта, чун шаҳр дар соли 1735 дар аҳди Анна

Ивановна тавлид ёфтааст. Бург ё ин ки бург вожаи олмонӣ буда, маънои шаҳрро дорад.

Одесса //Адес - номи шаҳр дар ҷануби Украина. Аз зумраи марказҳои асосии тиҷоратӣ буда, маркази маъмурию пойгоҳи ҳарбии қувваҳои мусаллаҳи Украина маҳсуб мешавад. Ҳамчунин, маркази муҳимтарини илмию таълимӣ низ мебошад. Шаҳри Одесса соли 1795 аз ҷониб Екатеринаи 2 таъсис дода шуда, абадии марбут ба Одессои қадимӣ дар назди баҳри Сиёҳ мебошад.

Дониш чунин меорад: *«Алалфавр раҳти иқомат аз ҳуҷра бардошта, дар баҳр нишастам ва ба рафоқати тучқор аз болои Адес ба Маскав рафтам»* [157,с. 159].

Маскав – дар аввал номи дарё будааст ва баъдан шаҳри маъруф ва феълан пойтахти Русия. Маскав, ки шакли русии он «Москва» аст, аз лиҳози этимологӣ дақиқан маълум нашуда, ва забоншиносон маънои луғавии Маскавро ба ҳар навъе шарҳ додаанд. Дар солҳои ахир таркиби славянии ин вожа ба ҳайси номи дарё маъмул буд, аммо ин истилоҳ дар шакли mask-, mazg-, mast-, mak- ва амсоли инҳо дорои аҳаммияти аст.

Якчанд фарзияҳо дар мавриди истилоҳи Маскав моро ба гурӯҳи забонҳои финӣ - угорӣ мебарад ва пасванди «ва» дар ин вожа ба маънии об аст, аммо моск дар забони коми маънии «Гов» – ро мефаҳмонад ва муст дар финӣ ба маъни сияҳ ва торик мебошад. Як гурӯҳ вожашиносон ба Маскав маънии хирс ва модарро низ илова намудаанд.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» дар шакли ёддошт оварда шудааст: *«Ва дар вақте ки аз Фетербурх ба Маскав меомадем, ба тақозои мутарҷим дар арзи роҳ, ки наваду ду фарсанг буд, ба чаҳордаҳ соат қатъ кардем сурати базми тӯйи импиротур дар риштаи назм даромад»* [157, с.184].

Большая Морская - номи куча дар Санкт Петербург, ки соли 1703 бо номи кӯчаи Большая ва Малая Морская аз рӯзи таъсисёбии ин шаҳр ташкил шуда, сараввал ҷойи моҳигирон буда, баъдан бо калон шудани шаҳр ин кӯча дар дохили он мепайвандад.

Дар осори Аҳмади Дониш дар шакли «Болшуй Морской» омадааст.

Ландан – номи шаҳри маъруф. Вожаи англисест ва ба маънии шаҳри интиқолёфта далолат мекунад. Ин шаҳр аз ҷониби римиён бунёд ёфтааст ва ҳанӯз дар садаи аввали солшумории масеҳӣ дар ҷои ҳозираи шаҳри Лондон гурӯҳҳои интиқолии ақвоми муҳочир сукунат доштанд. Решаи Londin ва Lundin- вожаи сермаҳсули римиён дар тамоми манотиқи тасарруфшуда будааст. Инглисҳо Лондонро «Дуди калон» номидаанд, аммо маънии қадимии он ҳамон «шаҳри интиқолёфта» аст.

«Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ» аз «Наводир-ул-вақоеъ», ки хусусияти сайёҳӣ дорад, номи Лондон низ зикр гардидааст: «*Ва Ланданро ба шаҳр хондан сазовор нест, балки ӯро мамлакат ва иёлат гӯянд, равост*» [157,с. 133].

Самара – номи шаҳр. Дар маънии он мутахассисон пешниҳодҳои гуногун доранд. Онҳо ин вожаро ба забонҳои арабӣ, форсӣ, муғулӣ, финнӣ, фаронсавӣ нисбат додаанд. Дар забони муғулӣ самар маънои чормағзро дорад. Дар забони фаронсавӣ бошад, он маънии либосро мефаҳмонад. Аммо фикри ягона ҷиҳати пайдоиши вожаи Самар вучуд надорад. Як қатор фарзияҳо ҳастанд ва ҳанӯз дар соли 921 дарё бо забони арабӣ дар маънии «дандон» номида шудааст. Аммо дар забони русӣ маънии «халта»-ро мефаҳмад, дар порсӣ бошад, ба маънии «ҳосил» далолат мекунад.

Аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Шимолии ин иморат баҳрест азим аз Муҳити Аъзам муншайб гашта, ба ҷониби Маскав ва Самар ва Макариё» [12,с. 173].

Амрико – номи қитъа, ки аз номи баҳрнаварди машҳури сайҳи итолиёви Америко Веспуччи гирифта шуда ва имрӯз аз минтақаҳои пешрафта мебошад.

Саёҳати Америко Веспуччи соли 1497, баъди панҷ соли сафари Кристофер Колумб оғоз шуд. Ҳарду дар ҳукумати Испания кор мекарданд ва хароҷоти сафарашон аз ҷониби ҳукумат барои мураттаб сохтани харитаи ҷаҳон пардохт карда мешавад. Веспуччи чор маротиба ба

нимкураи ғарбӣ (Америка) сафар карда, назар ба Кристофер Колумб бештар ҷойҳои қитъаи навро тамошо кард.

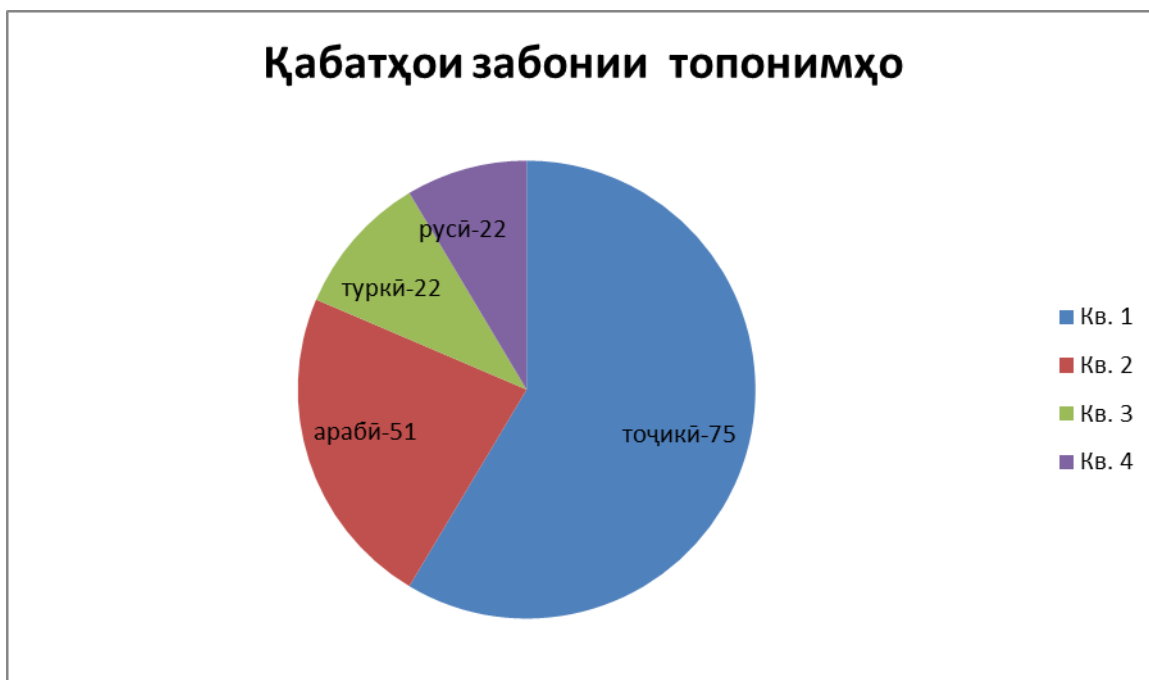
Тифлис // Тиблиси - дар «Худуд-ул-олам» дар мавриди ин шаҳр маълумоти зерин оварда шудааст: Тифлис шаҳрест бузург ва хуррам ва устувор ва ободон ва бо неъматӣ бисёр ва ду бора дорад. Ва сағр аст бар рӯи кофирон ва рӯди Кур андар миёни вай бигзарад. Ва андар вай як чашмаи об аст саҳт гарм, ки гармобаҳо бар вай сохтаанд ва доим гарм аст бе оташ [171,с. 90].

Пойтахти кишвари Гурҷистон мебошад ва бузургтарин шаҳри ин кишвар аст, ки дар соҳили дарёи Кура ҷойгир аст. Тифлис ба далели воқеъ дар чорроҳаи Аврупо ва Осиё ва наздикии Роҳи Абрешим, дар тӯли таърих макони даргириҳои қудратҳои мухталифи ҷаҳонӣ будааст. Таърихи Тиблиси дар меъморӣ он, ки омезиши санъати асримиёнагӣ, классикӣ, шуравӣ ва муосир мебошад, инъикос ёфтааст. Гурҷистон яке аз кишварҳои мебошад, ки дар минтақаи Авруосиё (Осиё ва Аврупо) ҷойгир аст .

Рус / Русия - кишвари абарқудрат. Русия бо тамоми Норвегия, Финландия, Эстония, Латвия, Литва, Лаҳистон (тавассути вилояти Калининград), Беларус, Украина, Гурҷистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Муғулистон ва Кореяи Шимолӣ ҳамсарҳад аст. Он инчунин дорой баъзе марзҳои баҳрӣ бо Ҷопон дар баҳри Охотск ва Иёлоти Муттаҳида тавассути гулӯгоҳи Беринг мебошад. Русия бузургтарин кишвари ҷаҳон буда, аз рӯи масоҳат аст, ки 1,8% масоҳати аҳолинишини ҷаҳонро дар бар мегирад. Дар асри 9 милодӣ давлати Киеви Рус таъсис меёбад.

Дар диаграммаи №3 қабати забонии осори Аҳмади Дониш нишондода шудааст. Ҳини гурӯҳбандии он маълум шуд, 75 топонимҳои сода 76, топоними хосси забони тоҷикӣ, 51 то насри бадеии Аҳмади Дониш истифода гардидааст

Диаграммаи 3

Хулосаи боби дуюм

Ба андешаи забоншиносон, забони асил ва пок ҳамеша ба давраҳои гузашта тааллуқ дорад ва тағйироте, ки дар он ба вуқӯъ меояд, ҳама бесарусомонӣ ва бенизомии забонро нишон медиҳад, ки забони ниёғони моро ба харобӣ ва ғасод мебарад. Мушаххас аст, ки ин гуна тахмин хилофи табиат ва асли забон аст, зеро забон мисли ҳар падидаи дигар ҳамеша тағйир меёбад ва маҳз аз ҳамин таҳаввулот форсии бостон ба форсии миёна ва сипас ба форсии муосир чун шудаанд. Сабабҳои асосии иқтибосшавӣ падидаҳои истехсоли ва фарҳангӣ, равобити сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, аз хориҷи кишвар омадани одамони таҳсилдида, омилҳои ҷуғрофӣ (дар як марз будан), мамнуъиятҳо ва бархӯрдҳои ҳарбӣ мебошанд. Тағйирёбии забон на танҳо бо таъсири забонҳои дигар, балки ҳуди забон ҳам ҳаракати зотӣ дорад ва баробари тағйир ёфтани ниёзҳои ҷомеа забон низ тағйир меёбад. Забони ҳар ҷомеа ба ҷуз аз тағйири доимӣ, бар асари бархӯрд ва иртибот бо ҷомеаҳои дигар ба таҳаввулот дучор мешавад. Яке аз ин тағйироте, ки дар натиҷаи бархурди ду ҷомеа ба вуҷуд меояд, дар фарҳанги ҷомеа ба назар мерасад. Ҳар як ҷомеа метавонад унсуре фарҳангии ҷомеаи дигарро иқибос гирад ё баръакс. Тавре медонем, ки

забон оинаи фарҳанг буда, тарзи тафаккур ва фарҳанги ҷомеа ро инъикос мекунад, аз ин рӯ, забон низ дар ин самт тағйирот ба амал меояд. Ин робитаи байни ҷомеаҳо боиси вохӯрӣ ва бархӯрди забонҳои гуногун, ворид шудан ба ҳамдигар ва гирифтани унсурҳо аз ҳамдигар мегардад.

Дар ин робита бояд гуфт, ки таҳлилу баррасии антропонимҳо ва топонимҳои осор маълум менамояд, ки Аҳмади Дониш ҳамчун як алломаи давр дар мавриди ашхоси барӯманди замонааш ва уламою удабои гузашта маълумот муфассал додааст. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози баромади этимологӣ ба гурӯҳи забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, юнонӣ, ибрӣ, русӣ ҷудо карда шуда, аксаран ашхоси воқеӣ ҳастанд.

БОБИ Ш.

ТАҲЛИЛИ СОҲТОРИ ОНОМАСТИКАИ ОСОРИ АҲМАДИ ДОНИШ

3.1. Масъалаҳои назарии таснифоти сохтори номвожаҳо

Ташаккули забон ба ҳаёт ва таърихи офаринандаи он - халқ алоқаманд мебошад. Ибтидои ҳар як забон ба ташаккули халқият ва гузаштагони он - қабила ва қавму авлод мансубият дорад. Вобаста ба тараққиёти ҷамъият забонҳо низ инкишоф ёфта, забонҳои авлодӣ ба забони қабилавӣ ва забонҳои қабилавӣ ба забонҳои халқӣ ва забонҳои халқӣ ба дараҷаи забонҳои миллӣ мерасанд. Албатта, ин давраҳои инкишофро на ҳамаи забонҳои ҷаҳон тай кардаанд. Ташаккули забони адабӣ дар таърихи инкишофи забон ва халқу миллат марҳилаи муҳим ба шумор меравад. Забони адабӣ навъи таърихӣ буда, пайдоиши он ба омилҳои зиёди ҳаёти ҷамъиятӣ вобаста аст, ки дар байни онҳо хат мавқеи махсус дорад. Вай қисми таркибии тамаддун, маҳсули давлатдорист.

Забон дар баробари густариши худ аз ташаккули авзои гуфтугӯӣ донандагони забони миллӣ дарак медиҳанд. Вазифаи асосии забон иборат аз ин аст, ки чун силоҳи ғитрии инсон хизмат намояд ва пайвасти ғайолияти доманадори ӯро барқарор кунад ва ҳамчунин нерӯи мафкуравӣ, ҳассосият ва ҷаҳонбинии гӯяндаро дар такмил қарор диҳад. Чи тавре ки маълум аст, забон ва инсон аз ҳамдигар ҷудонашавандаанд, яке бидуни дигаре тасаввурнопазир аст. Инсон фикр мекунад, эҳсос менамояд ва танҳо дар забон зиндагӣ дорад, ӯ вазифадор аст, ки аввалан доманаи забонро муташаккил созад, то ки дар назди забон мавҷудияти фарҳангро дарк намояд. Забон одамонро дар як ҷомеа муттаҳид месозад, ин асоси ҳамаи муносибатҳоест, ки дар навбати худ, асоси ҷомеа маҳсуб мешаванд ва метавон гуфт, ки забон дар худ ҷомеаро дорост. Агар махсус дар алоқамандии забону фарҳанг таваккуф кунем, пас маълум хоҳем кард, ки фарҳанг аз ҷомеа новобаста аз зинаи тамаддун ҷудонопазир аст. Инро дар робита бо омӯзиши номшиносии асарҳои бадеӣ, фалсафӣ ва таърихӣ пайдо намудан мумкин аст. Дар таркиби сарфӣ ва лексии номшиносии асарҳои

бадеӣ, таърихӣ ва фалсафӣ ташаккули қабатҳои забонӣ ва баробари он фарҳанги миллат ҷой дорад.

Ҳангоми омӯзиши омонимҳои паҳлӯҳои гуногуни иҷтимоӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ ва забоншиносиро меомӯзад ва доир ба сабабҳои таҳаввули исми аз рӯи паҳлӯҳои сохтоӣ мафҳумҳои гуногуни маъниро шарҳ медиҳад. Дар ҳуди соҳаи забоншиносӣ сохтори номҳоро метавон аз паҳлӯҳои гуногун баррасӣ ва таҳлил кард. Он чизе, ки дар ин пажӯҳиш хеле қобили таъкид аст, зиёд будани номҳои арабӣ мебошад. Чунин ҳолатро метавон ба шумораи исмиҳои иловагии мураккаб дохил кард. Ҳатто дар таркибҳои тавсифӣ аксар вақт калимаҳои мавҷуданд, ки ба тамоми сохтор таъсир мерасонанд. Дар маҷмуъ дар ин номҳо вожаҳои хоси арбабӣ хеле ба назар мерасад.

Аммо номҳо ва вожаҳои ҳар забон вобаста ба он таърихи ташаккули забон доништа мешавад. Исми хос ҳамон раванди таҳаввулотро, ки ҷузъҳои дигари забонӣ ва калимаҳои рӯзмарра мегузаранд, паси сар мекунад. Онҳо метавонанд тадричан аз як фарҳанг ба фарҳанги дигар гузаранд. Чун номҳои зиёди тоҷикӣ ба забонҳои туркӣ, арабӣ ва аврупоӣ роҳ ёфтаанд ва номҳои зиёде аз ин забонҳо пазируфта шудаанд. Пайдо шудани исмиҳои ҳамроҳ бо пасвандҳо дар фарҳанги тоҷикӣ низ як падидаи нисбатан тоза аст ва бо боло рафтани сатҳи дониш ва фаҳмиши забонии мардум, пешояндҳо ё пасвандҳои пурмазмун ва зебона чун Шакибо ва Ориё роиҷ шудааст.

Имрӯз яке аз муҳимтарин унсурҳои интихоби номтаваҷҷуҳ ба маъноӣ ном ва мафҳумҳои марбут ба он маҳсуб мешавад ва ин натиҷаи афзоиши огоҳии забонӣ ва аз худ кардани дониши забони адабиёт. Гурӯҳи забонҳои эронӣ мисли бисёре аз забонҳои ҷаҳонӣ имрӯз (аз қабилҳои фаронсавӣ, арабӣ, испанӣ ва ғайра) дар луғату исмиҳои ҷинсият нақш дошта ва баъзе вожаҳо мардона ва занона буданд, ки ин тафовут дар забони эронӣ тадричан аз байн рафтааст. Таҳаввулоти забонии номҳо як масъалаи мураккаб аст. Дар системаи забоншиносии қадими ҳиндуаврупоӣ ҳар як

шахс ном дошт, ки метавонад дар ду шакл бошад: мураккаб ё содда. Номҳои сохти соддаро асосан ба онҳое меоданд, ки аз қаблаи пасттар буданд. Аммо шумораи номҳои мураккаб кам нестанд ва сохтори грамматикӣ номҳои мураккаб хеле гуногун ҳастанд, аз ҷумла: Аз ду ном: Равонмехр, Ориёмехр, Озарсам, Озаркеш, Озарнӯш. Аз исм ва сифат: Мехрафзо, Гулшаноро, Ҷаҳонбахш. Ҷамъовариҳои исм ва ҳарф: Афсона (А: ифода), Чубак (К ҳарфи хурд), Фарибо (О: сифатҳои монанд (исм). Ҷамъовариҳои исм ва сифатҳои пасивӣ: Шаҳдод, Кӯҳзод. Пайванди исм ва суффикс: Алванд, Фараҳманд.

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои ориёӣ ё ҳиндуаврупоӣ аст. Забонҳои ориёӣ Ориёӣ ё ҳиндуаврупоӣ як оилаи бузурги забонҳост. Ба ин оила тақрибан ҳамаи забонҳои паҳнкӯҳи Эрон, нимҷазираи Ҳинд ва Аврупо дохил мешаванд. Забони авестӣ дар баробари форсии бостон ягона забонҳои бостонии эронӣ аст, ки осори худро гузоштааст. Забони порсии бостон дар асноди сиёсии давраи Ҷаҳоманишиён ба қор рафтааст ва дар воқеъ ҳадди ақал яке аз ғӯишҳои минтақаи Порс ва яке аз ғӯишҳои ҷанубу ғарби Эронро ифода мекунад. Забонҳои нави эронӣ низ бо ғӯишҳои империяи Сосониён ташаккул ёфтанд. Забонҳои форсии дарӣ (модари форсии муосир), курдӣ, балучӣ, пашту, осӣ, тоҷикӣ ва тоҷикӣ аз муҳимтарин ғӯишҳои забонҳои муосири эронӣ мебошанд. Бо мурури замон вожаҳои форсӣ ба мисли вожаҳои дигар забонҳои ҷаҳон тағйир таҳаввул кардаанд ва албатта дар бисёре аз забонҳои дигари ҷаҳон роҳ ёфтаанд. Ин тағйирот баробари мафҳум дар калимасозӣ низ ба назар мерасад. Калимасозӣ чун яке аз рӯкҳои асосии грамматикаи забони тоҷикӣ муддатҳои мадид аст, ки дар маркази диққати омӯзиши аҳли илм қарор дорад. Вале то ҳанӯз дар бахши грамматикаи номшиносӣ дастовардҳои ҷашмгир ба назар намерасад, зеро то ҳоло моҳият, мақсаду вазифа, тарзу усул ва дигар хусусиятҳои калимасозӣ ба як қорҷӯбаи муайян танзим нашудааст. Илова бар ин, дар ин ҷабҳа маҳлӯт сохтани мабҳасҳои омӯзиши калимасозӣ ва сарф, мафҳуми воҳидҳои онҳо ва ҳатто баъзан усулҳои таҳлили

калимасозию сарфӣ ба мушоҳида мерасанд. Бо истилоҳи «калимасозӣ» дар забоншиносӣ роҳу равиш, тарзу усул ва қавонини сохта шудани калимаҳо дар назар дошта шуда, ҳамзамон ин истилоҳ соҳаи томи забоншиносиро ифода мекунад [145, с.58].

Ҳама гуна ҳиссаҳои нутқ, инчунин, ҳар ду асоси феълӣ низ бо як осонӣ бо ҳам як шуда, исмҳои мураккаб сохтан мегиранд. Забоншинос Ш. Рустамов дар ин бобат чунин менависад: «Бисёр калимаҳои наво, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, хоҷагӣ, инкишофи илму маданият ва ғайраҳо пайдо мешаванд, бо роҳи калимасозӣ ба амал меоянд, ки онҳо бо сохти грамматика ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат мекунанд. Бо роҳи калимасозӣ бойшавии таркиби луғавӣ бар хилофи бевосита гирифтани калимаҳо аз дигар забонҳо ҳамеша инкишоф меёбад, чунки вай аҳволи забонро пурра инъикос мекунад» [89, с.11].

Қобили қабул аст, ки то ҳол калимасозӣ дар забоншиносӣ на ҳамчун соҳаи мустақил баррасӣ мегардад, балки он чун бахши таркибии морфология ва луғатшиносӣ мавриди омӯзиш қарор дода мешавад. Баъзе мутахассисон барои калимасозӣ дар байни ду қисмати фавқуззикр ҷойи васатиро ҷудо мекунанд, ки ба назари мо, дар ҳар ду ҳолат ҳам ҷиҳатҳои луғавию маъноӣ ва шаклию таркибии (грамматика) он ноқис менамояд. Ва дар чунин мавридҳо бешубҳа воҳидҳои махсуси калимасозӣ-асосҳои калимасоз, қолабҳои калимасоз сарфи назар карда мешаванд. Мо муътақид ба онем, ки калимасозӣ соҳаи мухтори луғатшиносӣ аст, вале он бидуни робитаи мустақам бо морфология вучуд дошта наметавонад. Ба тӯфайли калимасозӣ захираи луғавии забон боз ҳам пурратару ғанитар мегардад. Пешрафту тараққиёти ҷомеа ҳамзамон дар риштаҳои сиёсату иқтисодиёт ва тамаддуну иҷтимоӣ таҳаввулоту падидаҳои навро эҷод мекунад, ки ҷиҳати ифодаи онҳо каломҳои наву мувофиқ тақозо мешавад. Дар чунин ҳолатҳо соҳаи калимасозӣ нақши муҳимро мебозад. Бо назардошти хусусиятҳои хоси ҳар соҳа бо таъҷиб ба ҳиссаҳои нутқ ва инчунин дақиқкорона омӯхтани мероси гузаштаи илмию адабии ниёгон калимасозӣ ва истилоҳоти хоси худро дарёфта, бо нишонаи зарурӣ

пешниҳод менамояд. Дар баробари сохтани калимаҳои нав дубора дарёфтани ба забони муосир ворид кардани калимаҳои қадима яке аз вазифаҳои муҳими забоншиносон аст. Ин амал фоидаи пурқимати илмӣ дорад. Аввалан, он ба омӯзиши таърихи забон маводи хуб муҳаё мекунад, сониян, ҷойҳои холимондаи забони муосирро бо каломҳои хушоҳангу дилнишинаш пурра менамояд.

Дар забони адабии муосири тоҷик чунин тарзу усулҳои калимасозӣ мавҷуд аст:

1. Сарфӣ (бо пешванд ва пасванд)
2. Наҳвию сарфӣ (васлшавии калимаҳо)
3. Сарфию наҳвӣ (ба исми гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ)
4. Луғавию наҳвӣ (табдили ибора ба калимаи мураккаб)
5. Луғавию маъноӣ (сермаъноии калимаҳо)
6. Ихтисораҳо

Азбаски маводди ономастикӣ аз лиҳози сохту таркиби калимасозӣ гуногунранг аст, бинобар ин дар шакли умумӣ таҳлилу таҳқиқ кардани он самараи дилхоҳ дода наметавонад.

Воқеан, аз замонҳои қадим тафаккури муҳаққиқони забонро махсусиятҳои исмҳои хос банд карда буд ва то имрӯз забоншиносӣ ба масъалаҳои муайян кардани мавқеи исмҳои хос дар забон, хусусиятҳои маъноӣ ва хусусиятҳои сохтори он талош меварзанд.

Қобили зикр аст, ки фазои ономастикии як миллат дар ҳолати ҷудогона набуда, балки дар таъсири доимӣ бо фазои ономастикии гӯяндагони дигар забонҳо қарор дорад ва ба ин васила ба таври қобили мулоҳиза ғанитар мешавад. Аммо агар фазои ономастикиро дар алоҳидагӣ баррасӣ кунем ҳам, мебинем, ки он бо мурури замон тағйири доимӣ мегирад, номҳои хос дигар мешаванд ё ҳатто маънои худро гум мекунанд. Ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи ҷаҳони воқеӣ, номҳои хос дар олами бофтаи бадеӣ намоиш дода мешаванд, яъне ин гурӯҳи луғавӣ дар байни воситаҳои нутқ, ки системаи образии асарро ташкил медиҳанд, ҷойи

махсусро ишғол намуда, сазовори диққати махсус аст. Категорияҳои ономастикӣ аз ҳама ҷузъҳои таркиби нутқи асари бадеӣ мушаххастарин маҳсуб мешаванд, зеро онҳо аз рӯи дараҷаи умумимилӣ, ки аз ҷониби нависандаи имсмуҳои хос интихоб ва намуна шудааст, маводди хеле гуногунрангро дар бар мегиранд.

Ономастика, ки дар маҷмуъ анвои мухталифи номҳоро фаро мегирад, ба тамоми тарафҳои ҳаёт ва фаъолияти инсонҳо иртиботи амиқ дорад. Дар ҳама паҳлӯҳои зиндагии одамон, он ҷое ки барои монандкунӣ ё ба сурати инфиродӣ аз ҳама ташхис кардани падидаҳои табиату ҷамъият тақозо мешавад, инсон чун муносибтарин тарзи аз ҳам фарқкунӣ аз номҳо истифода менамояд. Ба ҷузъи номҳои шахсӣ тарзҳои дигари инфиродикунӣ, амсоли аломатгузориҳои ададӣ, тартибу танзими координатӣ ва истилоҳоти тавсифӣ мавҷуданд, вале онҳо дар қиёс бо номҳои хусусӣ хеле кам истеъмол мешаванд.

Омилҳои асосии номгузорӣ ва заминаи пайдоиши номҳои ҷуғрофӣ ба андешаи Додихудоев Р. ин гуна аст:

- а) мавҷудияти забон ва лаҳҷаҳои амалкунанда (зинда) дар минтақаи муайян;
- б) ҳодисаҳои абстрактӣ, субстрактӣ ва суперстрактӣ забонҳои зинда ё мурдаи ин маҳал;
- в) қолаби анъанавии калимасозӣ (шаклсозӣ) -и топонимҳо;
- г) шароити табиӣ ва хусусиятҳои физикӣ- ҷуғрофии макон, рустаниҳо ва ҳайвоноти мавзеъ;
- ғ) маданият ва маишат (истеҳсолот, муносибатҳои истеҳсолӣ, шароити иҷтимоӣ ва ғ.) - и аҳоли;
- д) мавҷудияти феҳрасти номҳои ҷой, ки захира ва заминаи асосӣ дар мавриди номгузорӣ ба объектҳои нав бошад;
- е) ҳодисаҳои гуногуни табиӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ;
- ё) мавҷудияти анъанавии дину оин, мифология ва таъсири онҳо дар муҳити ин ё он забон [41,с.3-4].

Воқеан, топонимия бо таърих ва маданияти халқ алоқаи зич дорад. Номҳои ҷуғрофии худӣ ёдгориҳои беназири фарҳангӣ мебошанд, ки аз арзишҳои фарҳангии моддӣ кам нестанд. Омӯзиши сохтори топонимикӣ заминаҳои таърихӣ ва фарҳангиро дар бар мегирад, ки номҳои хос бар он ба вуҷуд меоянд ва фаъолият мекунанд. Топонимикаи ҳар як минтақа натиҷаи рушди таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми ин қаламрав мебошад. Хусусияти матолиби топонимикӣ дар он аст, ки вай на танҳо ҷузъи забонӣ, балки ба андозаи зиёд ҷузъи таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоиро низ фаро мегирад.

Муайян кардани сохт ва таркиби топонимҳои ҷуғрофӣ барои равшан намудани муносибатҳои таърихӣ ба ин ё он забон доштаи топонимҳо ва ба хоҳири ба амал овардани усулҳои тозае пажӯҳиш низ захираи фаровонро муҳаё месозад, ки боиси дар забоншиносӣ ба амал омадани масъалаҳои нав ва гуногун мегардад. Албатта, баррасии калимасозӣ дар таҳқиқи сохти номҳои ҷуғрофӣ нақши муҳим дорад, аммо дарёфти фикру андеша ва роҳу усулҳои пешниҳоднамудаи олимони ҳамаҷа боиси истиқбол мегардад. Исмоилов Ш. бар он андеша аст, ки: «дар ин чода, пеш аз ҳама, бояд хусусиятҳои мушаххаси маводи гирдовардашуда, доираи густариши он, мақсаду мароми омӯзиш, ҳудуду дараҷаи таҳқиқ ба эътибор гирифта шавад» [45,с.23].

Зимнан муҳаққиқи номшинос Исмоилов Ш. тазақур менамояд, ки «Топонимҳо дар асл моҳияти маъмуриву иҷтимоӣ, фарҳангиву маърифатӣ ва этикиву эстетикӣ доранд. Ин аст, ки инсон пайваста эҳтиёҷоти иқтисодиву сиёсӣ ва фарҳангиву маърифатии худро дар ҳар як маҳдудаи ҷуғрофӣ маҳз тавассути коргирӣ аз топонимҳо раво месозад» [45,с.53]. Муҳаққиқ чунин андеша дорад, ки «Сарнавишти таърихӣи Тоҷикистон дер боз дар маркази диққати аҳли таҳқиқ қарор дорад. Парвиз Нотили Хонларӣ, Л.С. Пейсиков, Э.М. Мурзаев, Д. Саймидинов ва дигар муҳаққиқон асли онро аз ашколи мутафарриқи давраҳои қадиму миёнаи таракқиёти гурӯҳи забонҳои тоҷикии оилаи ҳиндуаврупоӣ ҷӯё шуда, ҳар

кадом ҳақиқати даъвии худро оид ба сурати бунёдии он бо асноди барчида собит сохтаанд» [45,с.68].

Агар ба таҳқику омӯзиши ин ё он формантҳои калимасози топонимҳо ё гидронимҳо таваҷҷуҳи зиёде сурат гирифта, роҷеъ ба ин масъала асару мақолаҳои зиёде интишор шуда бошад ҳам, ба масъалаи хосиятҳои тағйирёбии калимаҳои ономастикӣ кам таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Масъалаи таҷзияи хусусиятҳои ба худ хоси грамматикӣ номшиносӣ дар замина ва муқоисаи хосиятҳои умдаи грамматикаи вожаи муқаррарӣ қариб ки таҳқиқ нагардидааст. Чунон ки дида мешавад, барои ҳамчун грамматикаи мустақил муаррифӣ намудани сарфу наҳви номшиносӣ ҳанӯз барвақт аст. Ба назари мо, масоили грамматикаи номшиносиро ҷузъе аз грамматикаи умумии забон шинохтан ба мақсад мувофиқ аст, зеро вожаи номшиносиро ҳамчун дигар калимаҳои муқаррарӣ дар доираи қавоиди умумии грамматикӣ таҳлилу таҷзия кардан амри воқеист [145,с.153].

Бинобар он ки дар асарҳои Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ», «Меъёр-ут-тадаюн» ва «Рисолаи таърихӣ» номҳои ҷуғрофӣ зиёданд, паҷуҳиши он барои пайдо намудани маълумот роҷеъ ба топонимияи кишварҳо хеле муҳим аст, зеро баъзе топонимҳо бинобар вазъи таърихӣ тағйири ном кардаанд (Масалан: Чаҳорҷӯй //Чорҷӯ //Чорҷӯй–Туркманобод - Ш.М.) Ин топонимҳо хоси минтақаҳои гуногуни дунё мебошанд. Номҳои ҷуғрофӣ микёси васеи дунёро фаро гирифта, нависанда дар мавриди аҳолии қитъаҳои гуногуни дунё маълумот овардааст. Масалан, мутафаккир дар қисмати «Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ» бо шаҳодати марди эроние марказҳои фарҳангӣ ва шаҳрҳои бузури дунёро чунин шарҳ медиҳад: «Фарангиён гӯянд: Дар арсаи олам се шаҳр аст: аввалаш Ландан, дувумаш Порис, сеюм Фетербурх. Дигар билод ҳукми қария ва қишлоқ дорад ва вулоти онҳо ҳукми арбоб ва раис» [157,с.193].

Равшан кардан мумкин аст, ки Аллома Аҳмади Дониш оиди минтақаҳои мухталифи Аврупо хабар доштааст. Номи кишварҳои Шарқ, монанди

Туркистон, Хиндустон, Эрон, Арабистон дар осори бадеии нависанда хеле зиёд ба чашм мерасад. Ба чуз ин Амрико дар шакли Амрико ва Янги Дунё ифода ёфтааст. «Дар Ҳикояти ҳоҷӣ ва манофеи сафар ва хислати занон» сафари «ҳоҷии узбекро» инъикос намуда, баробари он ҷаҳонбинии танги ӯро ифода менамояд. Сафари мусофир минтақаҳои, чун Хиндустон, Пишвар, Кобул, Миср, биёбонҳои Қазоқистон, Тошканду Бухоро дар бар мегирад.

Хромов А.Л. хангоми таҳқиқи топонимҳои забони яғнобӣ, ки дар асоси забонҳои ҳиндааврупой ба вучуд омадаанд, онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуда буд: 1) топонимҳои сода: Афба, Бароз; 2) топонимҳои мураккаб: Селтуда, Девсанг, 3) топонимҳои таркибӣ: Барози пойон, Гузари боло; 4) топонимҳои сохта тавассути реша ва топоформантҳо [123, с. 52-53]. Ҷ. Алимӣ низ дар вақти таҳқиқи топонимҳои минтақаи Кулоб топонимҳоро аз лиҳози сохт ба сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ҷудо намуда буд.

Дар қор мутобиқи равиши қори А.Л.Хромов сохтори топонимҳои осори бадеии Аҳмади Донишро таҳлил намудем ва маълум гардид, ки топонимҳои осори Аҳмади Дониш аз ҷиҳати сохту таркиб сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мебошанд ва вобаста ба ҳамин ба чор гурӯҳ тақсим кардани онҳо ба мақсад мувофиқ аст.

3.2. Номвожаҳои сода

Антропонимия. Антропонимҳое, ки аз як асос бе унсурҳои калимасоз мавҷуданд, антропонимҳои сода номида мешавад. Ин гурӯҳ антропонимҳо танҳо аз як реша асос иборат мебошанд. Дар осори Аҳмади Дониш антропоними содаи ҳоси забони тоҷикӣ кам ба назар мерасад.

Антропонимҳои содаи ҳоси забони арабӣ дар осори нависанда вучуд дошта, баъзан бинобар таҳаввулотии решагии забони арабӣ барои амиқ кардани сода будани онҳо душворӣ ба бор меорад: Алӣ, Билол, Форук-Қобил, Қурайш, Лайлӣ, Сиддиқ, Соиб, Хайём, Хизр, Ҳотам, Ҳусейн, Ҳачҷоч, Умар, Ҷаъфар, Шаддод, Ҳорут.

Дар «Меъёр-ут-тадайюн» номи Хайём зикр гардидааст: *«Ибни Аббос гӯяд: «Гуфтанд: Аз ин рӯй, ким о ҳукм намекунем бар ашё, магар он чиро мушоҳида менамоем ва о аз барои ашё ибдито надидаем ва надиданд ва интиҳо низ намебинем, чунон, Умари Хайём гуфта»* [163, с.161].

Барои муфассал ва дурусттари номҳои таърихӣ ва муосирони Аҳмади Дониш қарор додем, ки онҳоро аз нуктаи назари мавзуи гурӯҳбандӣ намоем:

1. Номҳои паёмбарон: Муҳаммад(с.), Юсуф(с.), Яъқуб(с.), Исо(с.).

2. Номҳои таърихӣ: Абдулаҳадхон, Алфред, Аҳмад-парвонаҷӣ, Абрамуф, Аврангзеб, Баротбек, Баротқулибеки Додхоҳ, Амир Дониёл, Амир Абдурахмонхон.

3. Номи имомҳо: Имом Ғазолӣ, Имом Муҳаммадайн, Имом Молик, Имом Аҳмади Ҳанбал.

4. Номҳои мутафаккирон ва сӯфиёни форсу тоҷик: Шайх Муҳйиддин Абдулқодири Гелонӣ, Шайх Аҳмади Форуқии Сарҳиндӣ, Шайх Абдуҷаъфари Тӯсӣ, Шайх Фариди Аттор. Барои мисол: «Аз ин ҷиҳат Абӯханифа разиоллоҳу анҳу гуфт: «Агар қавли маро муҳолиф ба ҳадис ёбед, ба девор занед». Дигар, боре гуфт: «Ҷоиз нест амал намудан касеро, то он ки надонад, ки ин сухан аз кучо гуфтаам» [157, с.41].

«Чунин гӯяд, ки: он шаб ба аҳли худ сухбат кард, писари вай Абдулазиз падидор омад ва аз вай Умари Абдулазиз, ки ягонаи ҷаҳон буд ва дар адл монанди Умари Хаттоб аз баракоти он лучмаи таййиб, ки ба ирода хӯрда буд» [157, с.638]. Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» номи Абдулазиз зикр гардидааст: *«Ҷазоилу маосир (хислатҳои нек) аз ӯ нишон медиҳанд, умури Абдулазизро набудааст»* [162, с.8].

«Шайх Наҷмиддини Кубро қудсуллоҳу руҳи ҳум шайхул-олам Сайфиддини Бохарзиро, раҳматуллоҳу, ба риёзату арбаин фармуд» [157, 513].

7. Номҳои шоирони форсу тоҷик: Саъдӣ, Абулмаонӣ, Ҷалолуддини Румӣ.

Барои мисол: «*Ва азбаски дар хиёли падар будам ва маҷбур ба таламмузи қавоиди арабия, тариқи иқтисоби зарро дар китобат маҳсур дида, алафавр ба ки-тобати девони Абулмаонӣ Бедил иштигоҳ намудам, чунки хатти ман дар ин овон ба худии худ камол гирифта, аз гайри маиқ ва таълими устод*» [157,с.68].

«*Ман пеш аз ин воқеа ин байтро аз ҳеҷ кас нашунида будам ва ба ҳеҷ девон надида, то рӯзе ин байтро дар қасоиди Саъдии Шерозӣ ёфтам. Сатри муқаддимаи ин байт аст, ки:*

Байт:

Онро, ки тавқи мудбирӣ андар азал худой

Тақдир кард, чун накашад зилли мудбирӣ!?» [157,с.322].

8. Номи бонувон: Фотима, Оиша.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Фотима зикр гардидааст: «*Аз Фотима, разиаллоҳи анҳо пурсиданд, ки «занонро чӣ беҳтар? – Гуфт: Он ки ҳеҷ мард эшонро набинанд ва эшон ҳеҷ мардро набинанд*» [157,402].

9. Номи худи муаллиф ва хонаводаи ӯ: «Аммо баъд чунин гӯяд бандаи «заифалмуфтақиру ило афви раббихи-л-борӣ – Аҳмад ибн-ан-Носир ас-Сиддиқӣ ал-хифо ал-Бухорӣ» [157,с.20].

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Абдулкарам зикр гардидааст: «*Фарзандони азизи амҷад – Абулкарам ва Асъад «ҳадоҳумал-лоҳу ило-с-сабил-ир-рушди» бидонанд, ки дар он айём, ки шуморо ҳанӯз фароғате аз дабистон ва истиғно аз ширу нистон муяссар нашуда буд, маро дояи сафаре афтод, ки агар асбоб мунофақат кунад ва бар он иқдом равад, яҳтамил, ки муроҷаат даст надихад ва агар муроҷаат воқеъ шавад, мумкин, ки фурсати пардохт ба ҳоли шумо дубора набошад*» [158, с.11].

Дар осори Аҳмади Дониш антропонимҳои содаи баромадашон аз забони юнонӣ низ истифода гардидаанд: *Марям, Довуд, Исо (алайҳиссалом) Нух, Юсуф Яҳё (алайҳиссалом), Осаф, Мӯсо (алайҳиссалом), Александр, Алфред, Арасту/ Аристотел, Афлотун, Сулаймон, Сикандар.*

Дар «Наводир-ул-вақоъ номи Марям зикр гардидаачт: «Дар охир номи домод ва номи арус нурсидам. – Гуфт: «Алфред ва Морӣ. Ва Морӣ мураххам ва мухаффафи Марям. исми духтари подшоҳи Рус буда ва Алфред номи писари Уктуруиёмалика, подшоҳи Фаранг» [156, с.209].

Антропонимҳои содаи туркӣ дар насри Аҳмади Дониш хеле кам ҳастанд ва оид ба антропонимҳои сода ҳамагӣ як ном ба назар расид: Темур.

Антропонимҳои сода

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Осор	Чанд омад	Қабатҳои забонӣ
1	Алӣ	Ali	171,172..	МТ	21	арабӣ
2	Аҳриман	Ahriman	223,228	МТ	2	арабӣ
3	Арасту	Arastu	762,882	НВ	2	юнонӣ
4	Асад	Asad	191	МТ	1	арабӣ
5	Афлотун	Aflotun	762,882	НВ	2	ҳиндӣ
6	Аёз	Ayoz	13,68...	РТ	5	арабӣ
7	Азиз	Aziz	46	РТ	3	арабӣ
8	Алфред	Alfred	272	НВ	1	русӣ
9	Аҳад	Ahad	17	МТ	1	арабӣ
10	Аҳмад	A hmad	17,20...	МТ	3	арабӣ
11	Андалус	Andalus	18	МТ	1	арабӣ
12	Аъян	Ayan	227	МТ	1	арабӣ
13	Баҳром	Bahrom	292,500..	НВ	3	тоҷикӣ
14	Башир	Bashir	96,97...	МТ	6	узбекӣ
15	Бойсун	Boysun	786, 797	НВ	2	ӯзбекӣ
16	Боязид	Boyzid	859, 882...	НВ	3	арабӣ
17	Бӯалӣ	Buali	336,342...	НВ	5	арабӣ
18	Букайр	Bukayr	227	МТ	1	арабӣ
19	Давлат	Davlat	9	РТ	1	арабӣ
20	Дониёл	Doniyol	8,9	НВ	2	яхудӣ
21	Зайд	Zayd	41,195	МТ	14	арабӣ
22	Зайнаб	Zaynab	115	МТ	1	арабӣ
23	Зол	Zol	216	МТ	1	тоҷикӣ
24	Зулайхо	Zulaykho	252	НВ	1	арабӣ
25	Исо (А)	Iso (a)	13,276...	НВ	39	яхудӣ
26	Исроил	Isroil	438, 885.	НВ	6	арабӣ
27	Исфандиёр	Isfandiyor	171,794	НВ	2	тоҷикӣ
28	Кисро	Kisro	157,884	НВ	2	тоҷикӣ
29	Кова	Kova	160,884	НВ	2	тоҷикӣ
30	Қайсар	Qaysar	91,97...	МТ	6	арабӣ
31	Қаноат	Qanohat	46	РТ	1	арабӣ
32	Қозлакуф	Kozlakuf	269	НВ	1	русӣ

33	Қурайш	Quraysh	14	МТ	1	арабӣ
34	Малик	Malik	101	МТ	1	арабӣ
35	Мансурия	Mansuriya	237	МТ	1	арабӣ
36	Маҳмуд	Mahmud	11.68.69...	РТ	5	арабӣ
37	Марям (а)	Maryam	272.276...	НВ	6	яҳудӣ
38	Масеҳ	Maseh	44,47...	НВ	11	яҳудӣ
39	Махтум	Makhtum	237	МТ	1	арабӣ
40	Мирзо	Mirzo	7,46	РТ	2	арабӣ
41	Молик	Molik	42	НВ	1	арабӣ
42	Монӣ	Moni	6,8	НВ	2	точикӣ
43	Морӣ	Mori	272	НВ	1	яҳудӣ
44	Музаффар	Muzaffar	19,20..	МТ	8	арабӣ
45	Мурод	Murod	237	МТ	1	точикӣ
46	Муслим	Muslim	84	МТ	1	арабӣ
47	Мусо	Muso	46.47...	МТ	38	яҳудӣ
48	Набӣ	Nabi	37	МТ	1	арабӣ
49	Намруд	Namrud	468,659..	НВ	6	яҳудӣ
50	Николай	Nikolay	33.39..	НВ	3	русӣ
51	Нух	Nuh	317,887	НВ	2	арабӣ
52	Од	Od	887	НВ	1	яҳудӣ
53	Парвиз	Parviz	253	МТ	1	точикӣ
54	Рустам	Rustam	794	НВ	1	точикӣ
55	Салим	Salim	26,47	РТ	2	арабӣ
56	Соиб	Soib	49,143	НВ	3	арабӣ
57	Сулаймон (а)	Sulaymon (a)	60,379..	НВ	5	арабӣ
58	Уктуриё	Ukturiyo	80,229..	РТ	4	русӣ
59	Умар	Umar	17,93...	РТ	3	арабӣ
60	Фалотун	Falotun	51,187..	НВ	9	юнонӣ
61	Фаридун	Faridun	26	РТ	1	точикӣ
62	Фиръавн	Firhavn	468,497..	НВ	11	яҳудӣ
63	Фотима	Fotima	236,237	МТ	2	арабӣ
64	Хусрав	Khusrav	79	МТ	1	точикӣ
65	Ҳайдар	Haydar	12,13..	РТ	6	арабӣ
66	Ҳорун	Horun	41,42	РТ	8	арабӣ
67	Ҳорут	Horut	891,895	НВ	2	арабӣ
68	Чингиз	Chingiz	26,176	МТ	2	туркӣ
69	Ҷабраил	Jabrail	29,255...	РТ	5	арабӣ
70	Ҷамшед	Jamshed	302,892	НВ	2	точикӣ
71	Элчӣ	Elchi	37,39	РТ	5	туркӣ
72	Юсуф	Ysuf	241	МТ	1	яҳудӣ
73	Ҷқуб	Yqub	45,47...	РТ	6	яҳудӣ

Топонимия. Ба ин гурӯҳ топонимҳое дохил мешаванд, ки онҳо аз як асоси сода ташкил ёфтаанд: Ҳинд, Балх Эрон, Мадина, Қоф, Хито, Фурс,

Юнон, Ачам, Рум, Рус, Ирам, Бухоро Кобул, Миср, Самар, Порич, Амрико, Фаранг.

Топонимияҳои зикршуда дар осори Ахмади Дониш бо исмҳои «шаҳр», «вилоят», «билод», «ақсо», «мамлакат», «мулк», «замин», «қаламрав» оварда шудаанд. Аз ҷумла: «Ва ҳол он ки дар мамолики Эрону Ислумбул ва Фарангистон ҳарсола зиёда аз понсад китоб дар қавоиди фунуну улум мудавван ва муаллаф мешавад, ки соҳибони он ҳанӯз зиндаанд» [157, с.21].

Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғит» номи Ислумбул зикр гардидааст: «Амир ин миқдор ҷавоб дод, ки давлати Рус давлати бузург аст ва моро дастгоҳи муқобала шудан ба ӯ нест ва ӯ муқобили фарангиҳо ва Ислумбул аст» [162, с.21].

Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғит» номи Рус зикр гардидааст: «Ин суҳан аз он ҷиҳат гуфта, ки давлати Русро ҳамчун ҳуққоми давлати Мовароуннаҳр эътиқод карда буд ва бар онҳо чун галаба намуд, гумон кард, ки ба урус низ голиб бошад» [162, с.23].

Топонимҳои сода

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Осо р	Номи ҷузғрофӣ		Забон
1	Аврупо	Avrupo	305	НВ	қитъа	1	аврупоӣ
2	Адес	Ades	252	НВ	шаҳр	1	аврупоӣ
3	Ачам	Agam	145,152...	НВ	минтақа	3	тоҷикӣ
4	Амрико	Amriko	283,284...	НВ	давлат	5	аврупоӣ
5	Андалус	Andalus	18	МТ	шаҳр	1	арабӣ
6	Аҳвоз	Ahvoz	24,34	МТ	шаҳр	2	арабӣ
7	Ардабил	Ardabil	13,39	МТ	Шаҳр	2	арабӣ
8	Арман// Армания	Arman//Armaniya	14,17...	МТ	давлат	3	арманӣ
9	Африқо	Afriko	15	МТ	давлат	1	африқоӣ
10	Балх	Balkh	15,19...	МТ	шаҳр	4	тоҷикӣ
11	Бобул	Bobul	11,32...	МТ	шаҳр	7	арабӣ
12	Бохтар	Bokhtar	18	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
13	Ғазнин	Ghaznin	681	НВ	шаҳр	1	тоҷикӣ
14	Дағла	Dagla	26	МТ	Дарё	1	арабӣ
15	Дизах	Dizakh	37	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
16	Димшиқ	Dimishq	17	МТ	шаҳр	1	арабӣ
17	Инглис	Angliy	303,9	НВ	давлат	2	аврупоӣ
18	Ироқ	Iroq	11,34...	НВ	шаҳр	5	арабӣ
19	Истаҳр	Istakhr	24	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ

20	Исломбул	Istombul	21,23...	НВ	шаҳр	6	туркӣ
21	Кобул	Kobul	217,236..	НВ	шаҳр	3	тоҷикӣ
22	Когон	Kogon	87	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
23	Кеш	Kesh	15,20..	МТ	шаҳр	2	тоҷикӣ
24	Қазоқ	Kazok	253,254...	НВ	миллат	4	туркӣ
25	Қибт	Kibt	30	РТ	шаҳр	1	ҳиндӣ
26	Қрим	Krim	884	НВ	шаҳр	1	туркӣ
27	Қоф	Qof	125	НВ	Кӯҳ	1	арабӣ
28	Ландан	London	303,304...	НВ	Шаҳр	4	аврупоӣ
29	Лубнон	Lubnon	36	МТ	Шаҳр	1	арабӣ
30	Ҷануб	Ganub	100	МТ	Қутб	1	арабӣ
31	Ҷелон	Gelon	49	МТ	Шаҳр	1	тоҷикӣ
32	Ҷурҷон	Gurgon	11,22	МТ	Шаҳр	2	тоҷикӣ
33	Мавсил//Мусил	Mavsil\\Musil	18,21...	МТ	Шаҳр	3	арабӣ
34	Мағриб	Mfgrib	19,21...	МТ	Қутб	5	арабӣ
35	Мадина// Мадоин	Madinal/madoin	83,630...	НВ	Шаҳр	4	арабӣ
36	Макка	Makka	19,32...	МТ	Шаҳр	5	арабӣ
37	Марв	Marv	14	МТ	Шаҳр	1	араби
38	Маскав	Maskav	17,253...	НВ	Шаҳр	6	русӣ
39	Машириқ	Mfshriq	145,220...	НВ	Қутб	6	арабӣ
49	Миср	Misr	12,14...	МТ	давлат	9	арабӣ
41	Моҳ	Moh	32,129...	НВ	сайёра	4	тоҷикӣ
42	Мултон	Multon	34,43	МТ	Шаҳр	1	арабӣ
43	Муҳит	Muhit	274,305...	МТ	Уқёнус Ором	6	арабӣ
44	Нуба	Nuba	305,9	НВ	Шаҳр	2	тоҷикӣ
45	Олмон	Olmon	11	МТ	давлат	1	аврупоӣ
46	Ому	Omu	15,83	РТ	Дарё	2	тоҷикӣ
47	Осиё	Osiy	305	НВ	қитъа	1	тоҷикӣ
48	Порис	Pors	281,303	НВ	Шаҳр	2	аврупоӣ
49	Порич	Porich	281	НВ	Шаҳр	1	аврупоӣ
50	Рай	Ray	13	МТ	Шаҳр	1	тоҷикӣ
51	Рум	Rum	189,191...	НВ	Шаҳр	14	аврупоӣ
52	Русия// Россия//Расӣ	Russiy //Rossiy//Rasi	12,13...	НВ	давлат	42	русӣ
53	Санъон	San'on	18	МТ	Шаҳр	1	арабӣ
54	Саъид	Sa'id	19	МТ		1	арабӣ
55	Симнон	Simnon	27	МТ	Шаҳр	1	арабӣ
56	Сир	Sir	20	МТ	Дарё	1	тоҷикӣ
57	Тиббат	Tibbat	19	МТ		1	ҳиндӣ
58	Турк	Turk	15,17...	МТ	кишвар	5	туркӣ
59	Туркмон	Turkmon	237,8	НВ	давлат	4	тоҷикӣ
60	Тӯс	Tus	11	МТ	Шаҳр	2	тоҷикӣ
61	Уммон	Ummon	13,24	МТ	давлат	2	арабӣ
62	Ҷиш	Ush	39	МТ	шаҳр	2	туркӣ
63	Фаронса	Faronsa	303	НВ	давлат	1	аврупоӣ
64	Ҷамадон	Hamadon	13	МТ	ноҳия	1	тоҷикӣ
65	Ҷимс	Hims	14	МТ	шаҳр	1	арабӣ

66	Ҳинд Ҳиндустон	<i>Hind</i>	144,151...	НВ	давлат	40	ҳиндӣ
67	Ҳисор	<i>Hisor</i>	20,44...	РТ	шаҳр	4	арабӣ
68	Чин	<i>Chin</i>	236,305....	НВ	давлат	3	хитой
69	Ҷануб	<i>Ganub</i>	100	МТ	қутб	1	арабӣ
70	Шероз	<i>Sheroz</i>	346,9	НВ	шаҳр	2	тоҷикӣ
71	Шимол	<i>Shimol</i>	96	МТ	минтақа	1	арабӣ
72	Шом	<i>Shom</i>	11,13	МТ	шаҳр	7	арабӣ
73	Эрон	<i>Iron</i>	31,302...	НВ	давлат	9	тоҷикӣ
74	Юнон	<i>Unon</i>	151,191...	НВ	давлат	11	юнонӣ
75	Юрупо	<i>Yrup</i>	305	НВ		1	аврупоӣ
76	Яман	<i>Yman</i>	15,18...	МТ	давлат	5	арабӣ

3.3. Номвожаҳои сохта

Дар антропонимия, асосан, бо формантҳои антропонимӣ, бо пешванду пасвандҳои исму сифатсоз, пасвандҳои сифати феъли сохташавии ном маъмул буда, бештари номҳои исму сифатҳои сохта ва сифатҳои феълии антропонимшуда мебошанд.

Нишондиҳандаи асосии ҷинси занона дар забони арабӣ пасванди –*ʔ* мебошад, ки ибто ин аломат ҷинси занона аз ҷинси мардона фарқ карда мешавад, ба истиснои баъзе калимаҳои, ки пасванди –*ʔ* доранду ба гурӯҳи мардона дохил мешаванд ва шумораи ин калимаҳо хеле кам мебошанд. Инчунин дар забони арабӣ ба ҷинси занона, бе нишондоди ин аломатҳои узвҳои ҷуфти инсон, исмҳои ҷуғрофӣ (шаҳр, қабила, деҳа), исмҳои ҳодисаҳои табиӣ дохил мешаванд. Дар ҳолати ин аломатҳоро надоштани исми он калимаҳо ба ҷинси мардона дохил мешаванд [53, с.23].

Дар осори Аҳмади Дониш чунин роҳҳои сохта шудани исми шахс ба назар мерасад:

1. Пасванди оморфемавии (ҷузъи номсоз) –**а** хоси номгузори занона буда, номҳои дорои ин пасванд аз ҳисоби исмҳои сохта, шаклҳои муаннаси арабӣ ва сифатҳои феълии замони гузашта ғайр гардидаанд: Фотима, Зарина, Замира.

2. Пасванди дигар-пасванди насабсозии хоси забони русӣ - ов дар «Наводир-ул-вақоъ» дар шакли –уф омадааст: Астромахуф, Казлакуф.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Астромахуф зикр гардидааст: «*Гуфт: «Назди ноиби вазир Астромахуф будам, аз вақти маъхӯд пештар бархоста. Пурсид, ки «куҷо меравӣ?» – Гуфтам: «Ба дуқони Музир – фаранги, то кура бардорам ва аз фалон суоле кунам ва боз бурда ба сохибаш супорам»* [157, с.186].

3. Пасванди оморфемавии - ӣ асосан номҳои занона ва мардона сохта, мансубиятро мефаҳмонад. Пасванди мазкур ҳамчун пасванди насабу таҳаллусоз мебошад: Саъдӣ, Шиблӣ, Ҷомӣ, Низомӣ, Ғазолӣ.

Мисол аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Саркардаи онҳо суратан ва маъниан расули Ҳошимӣ ва Муҳаммади арабист «салли ва саллам олоҳума алайҳӣ ва ало ихвониҳи мо катабат-ил-ақлому ва таят-ил-ақдому ва мазият-ил-лиёлӣ ва-л-айёми». (тарчима ба назар намерасад.)» [157,с. 20].

4. **Пешванди бе** – аз исмҳо сифати аслий месозад, ки аломати дар асос номбаршуда молик набуданро мефаҳмонад: Бедил (таҳаллуси шоири форсу тоҷик Абдулқодири Бедил).

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Шиблӣ зикр гардидааст: «*Шиблӣ дар маҷлиси яке аз мулк даромад. Маликро дид бо вазир ба шатранҷ машғул. – Гуфт: «Аҳсант, шуморо барои ростӣ нишониданд, шумо бозӣ ҳамекунед»* [157, с.182].

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Ҷомӣ зикр гардидааст: «*Ин маъниро Мавлави Ҷомӣ дар силсилаи назм оварда»*[157, с.199].

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Низомӣ зикр гардидааст: “*Ва лаоли шохвори маҷду ало, дисори суддаи салтанати қаҳрамони қодири комилиродате, ки ноиби даргоҳаш инсон хулосаи обу гил ба маҳзи мавҳибати бе иллат Одамро воситаи эҷод ва ихтироъ гардонид ва хилъати хилофат дод на тоҷе аз лавлок бар сараш ниҳод, то мунтазими низоми олами милку малакут бошад»* [157, с.23].

Антропонимҳои сохта дар насри бадеии Аҳмади Дониш асосан аз антропонимҳои хоси забони арабӣ ҳастанд: Ҷомӣ, Абуалӣ, Ҳасанӣ Басрӣ, Гелонӣ, Саъдӣ, Ғазолӣ.

Мисол аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «Ва имом Ғаззолӣ дар исботи иҷмоъ ба ҳадиси: «лоязолу тоифатун мин умматӣ алалҳаққи ҳатто такум-ус-соату» [158,с. 27].

Ҳамин тавр, ба воситаи пешванд ва пасвандҳо сохта шудани антропонимҳо дар осори Аҳмади Дониш чандон зиёд нест ва дар маҷмуъ 9 воҳиди луғавӣ бо вандҳо истифода шудааст.

Антропонимҳои сохта

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Ос р	Чанд омад	Қабатҳо и забонӣ
1	Абдулаҳад	<i>Abdulahad</i>	6,20...	НВ	3	арабӣ
2	Абдулқодирбек	<i>Abduqodir</i>	12,271	НВ	2	арабӣ
3	Абдурраҳмон	<i>Abdurrahmon</i>	812	НВ		арабӣ
4	Абдулкарим	<i>Abdulkarim</i>	465,881	НВ	2	арабӣ
5	Абдулқосим-бӣ	<i>Abdulqosim-,i</i>	12,33...	НВ	3	арабӣ
6	Абуҳанифа, Абиҳанифа	<i>Abuhanifa Abihanifa</i>	41,42...	НВ	2	арабӣ
7	Амир	<i>Amir</i>	22,23	НВ	8	арабӣ
8	Абулбашир	<i>Abdulbashsr</i>	244	МТ	8	арабӣ
9	Абдулқодир	<i>Abdulqodir</i>	36,107	МТ	2	арабӣ
10	Абдулмуталиб	<i>Abdulmutalib</i>	135	МТ	1	арабӣ
11	Абулхатаб	<i>Abdulkhatab</i>	237	МТ	1	арабӣ
12	Абиҷаъфар	<i>Abijafar</i>	238	МТ	1	арабӣ
13	Абдуллоҳон	<i>Abdullokhon</i>	7	РТ	1	арабӣ
14	Абдулғаффор	<i>Abdulgaffor</i>	77, 95	РТ	2	арабӣ
15	Абулмаонӣ	<i>Abulmaoni</i>	14,28...	МТ	35	тоҷикӣ
16	Бегӣ	<i>Begi</i>	82	РТ	1	туркӣ
17	Бедил	<i>Bedil</i>	36,41	НВ	46	тоҷикӣ
18	Бухорӣ	<i>Bukhori</i>	20	МТ	1	тоҷикӣ
19	Восифӣ	<i>Wosifi</i>	838	НВ	1	тоҷикӣ
20	Гелонӣ	<i>Geloni</i>	107	МТ	1	тоҷикӣ
21	Ғазнавӣ	<i>Ghaznavi</i>	678	НВ	1	тоҷикӣ
22	Ғаззолӣ	<i>Ghazzoli</i>	40,457...	НВ	46	тоҷикӣ
23	Зинурайн	<i>Zinurayn</i>	636	НВ	1	арабӣ
24	Мушфиқӣ	<i>Mushfiqi</i>	19	МТ	1	тоҷикӣ
25	Раҳмонӣ	<i>Rahmoni</i>	42	МТ	1	арабӣ
26	Саккокӣ	<i>Sakkoki</i>	79	МТ	1	арабӣ
27	Темурӣ	<i>Temuri</i>	26,47	РТ	2	туркӣ
28	Тусӣ	<i>Tusi</i>	238	МТ	1	тоҷикӣ
29	Фирдавсӣ	<i>Firdavsi</i>	157,232..	НВ	5	тоҷикӣ
30	Хузайфа	<i>Khuzayfa</i>	199	МТ	1	арабӣ
31	Ҳанафӣ	<i>Hanafi</i>	20	МТ	1	арабӣ
32	Ҳузайфа	<i>Huzayfa</i>	633,890	НВ	2	арабӣ

33	<i>Шералӣ</i>	<i>Sherali</i>	26,31...	<i>PT</i>	5	<i>тоҷикӣ</i>
34	<i>Шиблӣ</i>	<i>Shibli</i>	700	<i>HB</i>	1	<i>арабӣ</i>
35	<i>Шифой</i>	<i>Shifoi</i>	199	<i>MT</i>	1	<i>тоҷикӣ</i>
36	<i>Яҳёхоҷа</i>	<i>Yhyokhoga</i>	27	<i>PT</i>	1	<i>яхудӣ</i>
37	<i>Яхшибек</i>	<i>Ykhshibek</i>	77	<i>PT</i>	1	<i>ӯзбекӣ</i>

Топонимия. Ба ин гурӯҳ топонимҳоеро метавон ворид намуд, ки аз реша ва воситаҳои сарфӣ (топоформантҳо) таркиб ёфтаанд. Топонимҳои сохтаи насри Аҳмади Дониш бо усули сарфии калимасозӣ истифода шудаанд. Топоформантҳои топонимсозии асар хеле кам ба назар мерасанд. Баъзеи онҳо тавассути исм, барҳи дигар ба воситаи сифат, сеюмӣ бо кумаки шумора ё феъл топонимро асос додаанд.

Чумъахон Алимӣ дар таҳқиқи топонимҳои минтақаи Кӯлоб бамаврид қайд менамояд: «Таҳлил ва таснифи формант [пасванд]-ҳои топонимсоз дар таҳқиқи топонимия аз бисёр ҷиҳат муфид буда, нақши муҳим мебозад. Ба ин восита сермаҳсулӣ ва ё каммаҳсулии ин ё он топоформантро дар ин ё он минтақаи алоҳида муайян намуда, нақши онҳоро дар ташаккули топонимия умуман рӯшан намудан мумкин аст» [6, с.53]. Дар сохту сози топонимҳои осори Аҳмади Дониш топоформантҳои – ӣ, -истон, -вард, -мун, -он (ён), -я (ия, -иё) мақоми хоса касб намудаанд:

Топоформанти–ия хоси навъи исм мебошад ва дар таркиби калимаҳои исмӣ ба назар мерасад, дар осори Аҳмади Дониш дар шакли –иё низ омадааст: Армания, Румия, Кинагасия, Русия, Сория, Макариё, Итолиё.

Топоформанти–истон (пас аз садонок-стон). Ин топоформант бо исмҳои гуногун омехта, номҳои ҷуғрофиро созмон додаст: Ҳиндустон, Арабистон, Туркистон, Фарангистон, Арабистон, Сиистон, Сичистон, Зобулистон, Табаристон. Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангит» номи Армания зикр гардидааст: «*Ин шахрест обод дар Чанубии Қафқоз ва шимоли Армания, ки собиқ маҳкуми Румб уда, алявм ба давлати Рус мулҳақ аст*» [162, с.91]. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Русия зикр гардидааст: «*Масалан, соле, ки султон Абдулмаҷиди қайсар доияи қитол бо Русия дошт, вузарои рус бо вукалои машваратхона тариқи қи-*

толро маслаҳат надида, муттафиқулкалима руқъаи сулҳ ва муо-ҳада ба подшоҳ навиштанд» [157, с.149].

Топоформанти – вар. Пешовар, Динавар.

Топоформанти – мун. Ба воситаи исму сифат топоним ба вучуд овардааст: Дилмун.

Топоформанти – он (ён). Топоформанти зикршуда дар сохтани шакли чамъи исм накши фаъол дорад. Топонимҳое, ки тавассути он сохта шудаанд, дар маҷмуъ исмҳо мебошанд, ки мафҳуми чамъро ифода мекунанд.

Аммо дар номҳои ҷуғрофӣ на навъи чамъ, балки дар ташаккули номи минтақаҳо мусоидат мекунад: Турон, Хуросон, Гургон, Дайламон, Хатлон.

Топонимҳои Дамованд, Гелон ва Ялмун топонимҳои классикӣ буда, ҷузъҳои «дамо», «гел» ва «ял» ҷузъҳои асосӣ ба шумор мераванд: «дам» дар мафҳуми «як замон» «лаҳза», ҷузъи «гел» маънои «рустой» дар таркиби Гелон; ва ҷузъи «ял» маънои жарфро фаҳмонида дар таркиби топоними Ялмон омадааст.

Топоформанти – ванд. Бо ин топоформант дар асар танҳо як топоним сохта шудааст: Дамованд (кӯҳ).

Топоформати – ӣ асосан дар таркиби мансубияти ҷуғрофии номҳои ашхос омадааст ва дар як муддат ифодакунандаи номҳои мавзӯҳо мебошад: Шерозӣ, Дехлавӣ, Қомӣ.

Ҳамин тариқ, топоформантҳо дар таркиби маводи топонимҳои осори Аҳмади Дониш ворид гардида, дар сохтани номҳои ҷуғрофӣ накши муассир доранд ва ҳамаи ин номҳо то ҳанӯз мавриди истеъмол қарор гирифтаанд.

Топонимҳои сохта

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Осор	Номи ҷуғрофӣ	Чанд омад	Забон
1	Варгонзӣ	Varghonzi	90	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
2	Ғиждувон	Ghijdivon	64	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
3	Динавар	Dinavar	22	МТ	шаҳр	1	арабӣ

4	Зобулистон	Zobuliston	43	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
5	Ингиризия	Ingiriziy	774	НВ	давлат	1	аврупоӣ
6	Искандария	Iskandariy	12,33	МТ	шаҳр	9	аврупоӣ
7	Исфаҳон	Isfahon	13,14...	МТ	шаҳр	3	тоҷикӣ
8	Итолиё	Itoly	286,305	НВ	давлат	2	аврупоӣ
9	Кайвон	Kayvon	292,500...	НВ	ситора	3	тоҷикӣ
10	Кармина	Karmina	20,47...	РТ	шаҳр	4	франсузӣ
11	Кирмон	Kirmon	14,17...	МТ	шаҳр	3	тоҷикӣ
12	Қустантания	Kustantaniy	12	МТ	шаҳр	1	аврупоӣ
13	Қаҳистон	Kahiston	22	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
14	Макариё	Mfjfruiy	274	НВ	кишвар	1	аврупоӣ
15	Масчоҳ	Maschoh	45	РТ	ноҳия	1	тоҷикӣ
16	Мочин	Mochin	305	НВ	минтақа	1	арабӣ
17	Немиса	Nemisa	286,303...	НВ	давлат	3	аврупоӣ
18	Низомия	Nizomiy	218	НВ	мадраса	1	арабӣ
19	Румия	Rumiy	16	МТ	давлат	1	аврупоӣ
20	Сория	Soriy	21	МТ	давлат	1	арабӣ
21	Султония	Sultoniy	25	МТ	шаҳр	1	арабӣ
22	Фаргона	Farghona	13	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
23	Форс//Фурс	Fors // Furs	18,25...	МТ	давлат	8	тоҷикӣ
24	Ҳиндустон	Hinduston	216	НВ	давлат	1	ҳиндӣ
25	Челон	Gelon	49	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
26	Чурҷон	Gurgon	11,22...	МТ	шаҳр	3	тоҷикӣ

3.4. Номвожаҳои мураккаб

Аз ин гурӯҳбандӣ маълум мегардад, ки калимасозӣ дар забони тоҷикӣ дар асоси қолабҳои гуногун ба амал меояд ва дар бобати мукамал сохтани таркиби луғавии забон аз омилҳои асосӣ ҳисоб меёбад. Рустамов Ш. калимасозии исмро махсус ба таҳқиқ гирифта, дар асари худ «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» таъкид менамояд, ки «Исм яке аз ҳиссаҳои калонтарини нутқ буда, дар он тарзҳои зерини калимасозӣ мушоҳида мешавад: сарфӣ, сарфӣ-наҳвӣ, луғавӣ-наҳвӣ, луғавӣ-маъноӣ» [87,с.12]. Калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ вобаста ба ҳелҳои алоқа ва муносибати ҷузъҳои таркибашон одатан ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд:

1. Калимаҳои мураккаби пайваст. Ин навъи калимаҳо аз асосҳои баробарҳуқуқ таркиб меёбанд: ғалладона, каллапача, ширбиринҷ, даводав.

2. Калимаҳои мураккаби тобеъ. Дар ин гурӯҳи калимаҳо як ҷузъ ба ҷузъи дигар тобеъ буда, онро аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳад. Ҷузъҳои ин навъи калимаҳои мураккаб бештар аз исму исм, исму сифат, исму шумора, исму асосҳои феъл ва сифату исм иборат мебошанд: модарарус, аждаҳопайкар, ҷавонмард, сайругашт, нигоҳубин.

Бояд гуфт, ки аз ибораҳо ва дигар таркибҳои нахвӣ сар задани калимаҳои мураккаб дар забон қонуну қоидаҳои махсуси худро дорад. Бинобар ин, риоя накардани ин қоидаҳо ба вайрон гардидани низоми калимасозӣ оварда мерасонад. Назарияи аз калимаҳои сода ва таркибу ибораҳо ба вучуд омадани калимаҳои мураккаб дар забоншиносии тоҷик нав набуда, балки таърихи пешин дорад. Ин ҳодисаи забонӣ водор сохт, ки олимони соҳаи забоншиносӣ дар хусуси роҳҳои пайдоиши калимаҳои мураккаб ва тарзу тариқи ташаккулу таҳаввули онҳо ба андеша раванд.

Калимаҳои мураккаб дар забон барои мухтасар ва рехта баён намудани фикр имконият фароҳам меоранд. Онҳо ҳатто ибораҳо ва ҷумлаҳоро низ метавонанд иваз созанд. Аз ин рӯ, вақте ки оид ба калимаҳои мураккаб сухан ба миён меояд, бояд муносибати онҳоро бо ибораҳо ба ҳисоб гирем:

1. Ҷузъҳои калимаҳои мураккаб зимни васлшавӣ бо ҳамдигар ба асос табдил ёфта, ҳамчун морфема мавқеъ пайдо мекунанд. Ҳиссаи калимаҳои мураккаб аломати грамматикӣ хиссаҳои нутқро, ки аслан ба онҳо тааллуқ доранд, қабул намекунанд.

2. Калимаҳои мураккаб як зада доранд, вале дар таркиби ибора чанд калимае, ки бошад, ҳар кадоми он задаи худро дорад.

3. Ибораҳо муносибатҳои гуногуни грамматикӣ ифода мекунанд, ки ин гуна хусусиятро дар калимаҳои мураккаб дучор омадан мумкин нест.

4. Сабаби ба калимаи мураккаб табдил ёфтани дар он аст, ки вай мафҳуми предметӣ пайдо карда, хусусияти номинативӣ зоҳир менамояд.

Дар мавриди антропонимҳои мураккаб ва роҳҳои сохта гардидани он ҳангоми омӯзиши антропонимҳои «Самаки айёр» Шоев Р. тазаккур медиҳад, ки «Ҷузъҳои антропонимҳои мураккаби асар калимаҳои комил

буда наметавонанд. Онҳо дар асари васлшавӣ ба асос мубаддал гардида, чун морфема шинохта мешаванд. Яъне, ҷузъҳои антропонимҳои мураккаб аз пазириши аломатҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқе, ки аслан ба онҳо тааллуқ доранд, дар канор мемонанд. Чунин антропонимҳо маъмулан як задаи асосӣ доранд, вале дар ибора теъдоди задаҳо ба шумораи калимаҳо вобастагӣ дорад. Ибора ҳамон вақте ба калимаи мураккаб табдил мешавад, ки агар он манбаи ашёи пайдо карда, вазифаи ифодакунандаи номхоро ба уҳда дошта бошад» [145, с.166].

Ҳамзамон, «Антропонимҳои мураккаби асари бадеиро вобаста ба таркиби ҷузъҳои он ба ду қисм ҷудо кардан мумкин аст:

а) Антропонимҳои мураккаби пайваст.

б) Антропонимҳои мураккаби тобеъ.

Дар ҳамин замина, таъкид бояд кард, ки насри Аҳмади Дониш антропонимияи мураккаби зерин ба чашм мерасанд, ки хоси забони форсӣ-тоҷикӣ мебошанд:

Исфандиёр < ав. Spantaiāta, Spandyāt > Spandyād > ф.м. Esfandiyār, ф.н. Esfandiyoг «офаридаи муқаддас»: «*Ва Рустам бо ҳама зӯру қувват дар чоҳи шағот афтод ва Исфандиёр бо ҳама сатвату шавкат ду дида ба хоки мазаллат ниҳод*» [158,с.237]

Нӯшервон -// Нушервон // Анушер // **Шервон** < ф.м. Anu šakrvān // Anuširvān // Noširvān // Nuširvān, ф.н. Anuširvān // Nušervon // Anušer // Šervon «равони ҷовидон», «руҳи ҷовидон». Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Нӯшервон зикр гардидааст: «Нӯшервони Одил, ки дар куфр мурд, дидандаш дар ҷойгоҳи сабзу хуррам. Пурсидандаш, ки «ин мақом ба чӣ ёфтӣ?» Гуфт: «Бар мучримон шафқат набурдам (мушфиқ будам) ва бегуноҳро наёзурдам» [158,с.177].

Рустам [Rustami Dastān] < ав. Raostaxma, ф.м. ва ф.н. Rustam (аз raoi «болидан», «рустан», ва taxma «қавӣ», «пахлавон»), маънои «қавичуссаи баланд» Аз «Наводир-ул-вақоеъ»: «*Ва Рустам бо ҳама зӯру қувват дар*

чоҳи Шағот афтод ва Исфандиёр бо ҳама сатоату шавкат ду дида бар хоки мазаллат ниҳод» [158, с. 237].

Фаридун // Фрайдун < ав. Fraētaona, ф.м. ва ф.н. Faridun // Fraydun (аз avr(i) «се» ва aētaona «айдун», «чунин») «се айдун». Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Фаридун зикр гардидааст:

*«Бихуспанд хуш рустой ба чуфт,
Ба навъе, ки султон дар айвон нахуфт.
Гадоро кунад як дирам сим сер,
Фаридун ба мулки Аҷам нимсер»* [158,с.81].

Ҷамшед- Ҷамшед < ав. Yima xšaēta, ф.қ. Yama xša, ф.м. ва ф.н. Jamšēd (аз Yima «ҳамзод», «ҷамъ» ва xšaēta «нур») «ҳамзоди нур», «ҷамъи нур».

Бузурҷмеҳр//Абузарҷмеҳр//Бузургмеҳр - аз ҷузъҳои мустақили «бузург» ва меҳр» сохта шудааст. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» шакли Абузарҷмеҳр оварда шудааст:

«Кисро аз Абӯзарҷмеҳр пурсид, ки «аз аҷоиби рӯзгор чизе гӯй».
Фирдавсӣ аз забони ӯ мегуяд:

Маснавӣ:

Бипурсиду гуфто: «Чӣ дидӣ шигифт,
К-аз он бартар андоза натвон гирифт?
Чунин гуфт бо шоҳ Бузарҷмеҳр:» [157,с.120].

Зардӯшт|| Зартушт\| Зардухушт \|- аз решаҳои зард ва ушт (уштур), яъне дорандаи уштури зард сохта шудааст.

Кайқубод - аз ҷузъи «Кай» (ба маънои фарзанд) ва Қубод - исми хос иборат мебошад. Дар умум аз авлоди Каёнро мефаҳмонад.

Омӯзиши маводи ономастикии осори бадеӣ ва осори нависандагон аз ҷониби олимони ватанию хориҷӣ дар даҳ соли охир хеле инкишоф ёфта, мавзуи тадқиқоти махсус гардидааст. Ном калима аст ва ҳамаи ин гуна калимаҳо ба қонунҳои забон тобеанд, яъне ба забоншиносӣ тааллуқ доранд. Аммо номҳои хос дар забон услуби махсусро ба вучуд меоранд.

Дар баробари ин аз таъсири забони арабӣ набояд изҳори таасуф ва нигаронӣ кард. Зеро дар баъзе мавридҳо ба густариш ва пешрафти забони тоҷикӣ мадад кардааст ва имрӯз ҳам манбаи муҳиме барои сохтани луғат ва истилоҳоти нав мебошад. Вуруди ҳазорон луғот ва истилоҳот аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ дигар хатаре надорад. Агар хатар медошт, забони арабӣ дар тули 1400 соли робита ва нуфузи бесобикаи худ забони тоҷикиро нобуд мекард. Ҳол он ки на танҳо чунин фочиае рӯй надод, балки баръакс тавоноии забони тоҷикӣ дар баёни бориқтарин ва дақиқтарин мафҳум ва маънио фикрӣ, маънавӣ ва печидатарин масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ дар навбати аввал марбут ба ҳамон додугирифт будааст [70, с.76-77].

Маликушшуаро Баҳор дар вақти омӯзиши сабки насри классикӣ ба чунин хулоса меояд, ки «Чунонки дар арабон ба луғоти бегона ҳамин корро карда ва мекунад ва мо ҳам бо бархе аз луғоти арабӣ ва луғоти туркӣ ва фарангӣ ин амалро намудаем, вале ин кор дар миёни мо умумият надоштааст. Вале аз қарни панҷум ба дарвозаи забон барои луғоти бегона, хосса тозӣ боз шуд ва бидуни ҷавоз ва илзومه даста-даста луғоти бегона аз рӯи тафаннуну тақлид ва изҳори фазл вориди забони форсӣ гардид» [54, с.401].

Яъне, мустаъмал гардидан ва ворид шудани вожаҳои арабӣ ба забони форсӣ - тоҷикӣ аз асрҳои XI интиҳо мегардад, ки ин давра дар фарҳанги миллӣ ҳамчун давраи ташаккулёбии осори илмӣ тазаккур мегардад.

Воқеан, насри Аҳмади Дониш, насри мураккаб буда, дар он андешаҳои фалсафии ин нобиға бештар ҷой гирифтааст. Аксари қаҳрамонони «Наводир-ул-вақоъ» низ шахсони воқеӣ мебошанд ва ба қавли мутафакир маҳз «асҳобу аҳбоби» ӯ барои ба амал омадани «Наводир-ул-вақоъ» сабаб гардидаанд. Номҳои мураккаби арабӣ бо қолабҳои зерин сохта шудаанд:

1. Абд + (Ал // Ал) + ном;
2. Ном + (ул//ил) + дин;
3. Номи + (ал//ил) + Оллоҳ;

4. Ном + (Ал) + ном;

5. Аб + (Ал) + ном.

Яъне номҳои мураккаби арабӣ дар асоси моделҳои зерин сохта шудаанд: Абд+(ал//ул)+ном: ном+(уд//ид)+дин; ном+(ул // ил) + оллоҳ; ном+(ал) + ном; 3. ном+(ул) + ном. Артикл (ал, ул) дар мобайн барои пайваст кардани ҷузъҳо истифода карда мешаванд.

Аҳмади Дониш шакли мазкурро на ҳама вақт истифода намудааст: Абду(л)карим [Abdulkarim], Абду(л)азиз (Abdulaziz), Абдуносир [Abdunsir], Абдусамеъ [Abdusame], Абдусаттор [Abdussattr], Абдурахмон [Abdurahmn].

1. **Бо артикли -ал-;-ул-** Абдулфаттохтӯра, Абдулазиз, Иноятуллоҳ, Абдурахмон, Абдулмаҷид, Абдуллоҳ, Абулмаонӣ, Низомулмулк.

Мисол аз «Наводир-ул-вақоеъ»:

2. Бо артикли **-уд-** Насруддиншоҳ, Сайфиддини, Исомуддин,

3. **Аб-**Дар асарҳои Аҳмади Дониш номҳои аз ҳиссаҳои кунясоз танҳо аб (қолаби Аб + (ул // ўл) + ном омада, номи мураккаб месозад) ва инҳо ашхоси бузурги тамаддуни тоҷик пас аз ислом мебошанд: Абӯханифа - Абу+ханиф+а, Абулбашар - Аб+ул+башар, Абулмаонӣ - Аб+ул+маон+ӣ, Абуатик, Абудардо, Абумусо Ашъарӣ, Абуҳозим, Абуҳурайра (рз), Абуҷаъфар.

4. Номвожасози **«абд-»:** Абд+ул+малик, Абд+ул+азиз, Абд+ул+муталиб Абд+ул+аҳад, Абд+ул+воҳид ибни Бурҳонбек, Абд+ул+воҳиди Мунзим, Абд+ул+қодирбек, Абд+ул+маҷид Кайсар, Абдул-фаттоҳон, Абд+ур+рахмон, Абд+ул+карим, Абд+ул+қосим - бӣ.

5. Номвожасози **«-дин»:** Ало+уд+дин, Ғиёс+уд+дин, Ҷалол+уд+дин, Шайх Муҳ+ид+дини Арабӣ, Шайх Начм+ид+дини Кубро, Наср+уд+дин+шоҳи Қочор, Насур+уд+дин ат - Тусӣ, Нур+ид+дин, Ҷалол+ид+дини Румӣ.

Абдуллоҳ // Абдулло [Abdullāh // Abdullā]. Аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз абд [банда]+ал-Аллоҳ [Худо, Парвардигор, Эзид] иборат аст, яъне бандаи Аллоҳ мебошад.

Абдулазиз [Abdulaziz]. Аз чиҳати сохтор исми мураккаб аст ва аз ду ҷузъ –абд [банда]+ал+азиз [гиромӣ, маҳбуб, боиззат; арҷманд] иборат мебршад.

Абдулазиз [Abdulazim]. Ин ном аз чиҳати сохт мураккаб буда, аз абд [банда] абд+ул+азим [бузург, боазамат].

Абдулғаффор [Abdulḡaffār]. Аз чиҳати сохтор мураккаб буда, аз абд [банда]+ул+ғаффор [бисёр авфазир, бахшоянда, омӯрзишкунда].

Абдулкарим [Abdulkarim]. Ин ном аз чиҳати сохт мураккаб буда, аз абд [банда]+ул+карим [босаховат, соҳибэҳсос, олиҳиммат].

Дар «Рисола ёмухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғит» номи Абдуғаффор зикр гардидааст: «*Дар ин айём Абдуғаффор девонбегӣ аз қибали мири Хӯқанд дар Ҷротепна фармонраво гашта, ман рафта, дар покию диёнат ва сидқи нияти онҳо пеши ҳоким шаҳодат додам*» [161, с.95].

Абӯбакр [Abubakr], мураккаб аз абӯ [падар, соҳиб]+бакр [тару тоза]: маъно: соҳиби чизҳои тару тоза, тару тозадор

Абӯмуслим [Abumuslim], мураккаб аз абу [падар, соҳиб]+муслим [мусулмон, имондор, тақводор].

Антропонимҳое, ки дар натиҷаи муттаҳидии решаҳо [вожаҳо] сохта мешаванд, «антропонимҳои мураккаб» ё «антропоним-комполит» ном доранд. Қисми антропонимҳои мураккаби насри Аҳмади Дониш дар натиҷаи вожасозии мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд ва ҷузъҳои онҳо ҳиссаҳои гуногуни нутқ марбут мебошанд.

Антропонимҳои мураккаби хоси забони арабӣ инҳоянд:

1. Исроил اسرأل Isrāil мард мураккаб яҳудӣ
2. Исмоил اسمأل Ismāil мард мураккаб яҳудӣ
3. Абубакр ابوبكر Abubakr мард мураккаб арабӣ
4. Иброҳим ابرأهم Ibrāhim мард мураккаб яҳудӣ
5. Абдуллоҳ عبدالله Abdullāh мард

Дар «Наводир-ул-вақоъ» номҳои ашхоси таърихӣ низ ба чашм мерасанд, ки ҳар ду ҷузъи онҳо исм мебошад:

Хоруннарашид -Хорун+рашид, **Холмухаммад**- аз ду исм сохта шудааст: Хол+Мухаммад. **Мирзоқаландар** - аз ду чузъ, ки ҳар дуи он исм мебошад: «Мирзо» ва «Қаландар» таркиб ёфтааст.

Чузъҳои устувори номсози - *бек*, -*мир*, - *шоҳ*, -*қул ва -хон* дар номи қаҳрамонҳои осори Аҳмади Дониш ба назар мерасанд, ки онҳо ашхоси воқеӣ буда, ба он далолат мекунанд, ки дар замони аллома Аҳмади Дониш чунин номгузорӣ маъмул будааст:

Шукурбек - шакли дурусташ Шукрбек – аз вожаи арабии «шукр» ва туркии «бек» сохта шудааст. Ба ақидаи баъзе муҳаққон бек-и туркӣ аз баъзеҳо бағ-и форсии бостон ба маънои Худо гирифта шудааст. Чузъи бек ба маънои соҳиб меояд. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» номи Шукурбек зикр гардидааст: *«То рӯзе ҳам ба ҳукми султон амири асас нидо дардод, ки агар касе Шукурбекро ба даст орад, сад динор зари сурх медиҳам»* [157,с.236].

Насруддиншоҳ - антропоними Насруддин вожаи арабӣ буда, ба он чузъи форсии шоҳ низ итлоқ гардидааст: Наср+уд+дин+шоҳ. Чузъи шоҳ асосан дар таркиби антропонимҳои тоҷикӣ меоянд.

Чаъфархон - антропоними Чаъфар арабӣ буда, ба он чузъи туркии «хон» ҳамроҳ шудааст. Дар вожаи

Абдулаҳадхон - ду чузъи аввал аз забони арабӣ буда, чузъи охир мансуб ба забони туркӣ мебошад.

Остонқул – Остон вожаи тоҷикӣ буда, қул чузъи туркӣ мебошад ва маънои ғуломро дорад.

Туроббек - чузъи Турра ба хотири эҳтиром истифода мегардад. Чунин сохт дорад. Турро + бек.

Козимбек - чунин сохт дорад: *Козим + бек*.

Козиммударчим - мударчим ва аз зумраи масъулон оиди робита бо кишварҳои Осиё дар Русияи подшоҳӣ. Козимбек дар матн дар шакли Козим ва Козиммударчим низ омадааст. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» омадааст:«Ва мударчим, ки онифан мазкур шуд, марде хушманди хушнавис Козимбек ном қифозӣ, ба хидмати мо маъмур буд ва бо муҳаррири сутур чихати иттиҳоди машраб садоқате ва муҳаббате дошт» [157,с. 171].

Антропонимҳои мураккаби дорои се ҷузъ низ дар осори Аҳмади Дониш ба назар мерасанд:

Шералихон – Шер+али+хон. Баротқулибеки Додхоҳ-ҳамасри Аҳмади Дониш ва яке аз сафирон. Чунин сохт дорад: Барот + қул + и + бек.

Мирдодхоҳ - чунин сохт дорад: Мир + дод + хоҳ. Ду ҷузъи охири он аз асосҳои феълӣ сохта шуда, вазифа ва касби хоси аморати Бухороро мефаҳмонад.

Воқеан, дар инкишофи номҳо бештари чизҳо номуайн монанд ҳам, ҳамаи ин ба ҳаводиси таърихӣ саҳт марбут аст. Ҳарчанд ба таҳқиқи антропонимҳо тавачҷуҳ намоем, ҳамон қадар маълум кардан мумкин аст, ки номҳои ашхос ин ёдгориҳои хоси фарҳангӣ намунаи таъсирпазирии фарҳангҳои бегона ба шумор меравад. Ба ин маънӣ, таркиби номҳои ашхоси насри Аҳмади Дониш аз нигоҳи сохт сода, сохта, муракаб ва таркибӣ мебошад.

Антропонимҳои мураккаб

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Осар	Ҷандомад	Қабатҳои забонӣ
1	Абуатиқ	Abuatik	74	НВ	1	арабӣ
2	Авраңзеб	Avrangzeb	552	НВ	1	тоҷикӣ
3	Абдулазиз	Abdulaziz	638	НВ	1	арабӣ
4	Абдулаҳад	Abdulahad	25	МТ	1	арабӣ
5	Абудардо	Abudaro	642	НВ	1	арабӣ
6	Абуҳозим	Abuhozim	629,638	НВ	2	арабӣ
7	Абуҳурайра	Abuhurayra	688	НВ	1	арабӣ
8	Беҳзод	Behzod	6,8...	НВ	4	тоҷикӣ
9	Бухтуннаср	Bukhtunnasr	600,882	НВ	2	арабӣ
10	Дустмуҳаммад	Dustmuhammad	39	РТ	1	тоҷикӣ
11	Заҳҳор	Zahhor	832	НВ	1	тоҷикӣ
12	Заравишт	Zaravisht	237	МТ	1	тоҷикӣ
13	Зардушт	Zardusht	552,540..	НВ	4	тоҷикӣ
14	Зулқарнайн	Zulqarnayn	685	НВ	1	арабӣ
15	Ибодуллоҳ	Ibodulloh	47	РТ	1	арабӣ
16	Исомиддин	Isomiddin	75,77...	РТ	4	арабӣ
17	Кайқубод	Kayqubod	168,535	НВ	3	тоҷикӣ
18	Кайхусрав	Kaykhusrav	168,535..	НВ	3	тоҷикӣ
19	Каю ковус	Kay kovus	860,878	НВ	2	тоҷикӣ
20	Қаландарҷон	Qalandarjon	11	РТ	1	арабӣ
21	Қозимбек	Qozimbek	45,62...	РТ	5	туркӣ

22	<i>Лисонулгайб</i>	<i>Lisonulgayb</i>	157,884	<i>НВ</i>	4	<i>арабӣ</i>
23	<i>Мулломуҳаммад, Мулло-Хол</i>	<i>Mullomuhamm a Mullo Khol</i>	786,787	<i>НВ</i>	5	<i>арабӣ</i>
24	<i>Муҳаммадшоҳ</i>	<i>Muhammadsho h</i>	21,33...	<i>РТ</i>	5	<i>тоҷикӣ</i>
25	<i>Муъаммария</i>	<i>Muamaria</i>	237	<i>МТ</i>	1	<i>яхудӣ</i>
26	<i>Насруллоҳ</i>	<i>Nasrulloh</i>	17,18..	<i>РТ</i>	6	<i>арабӣ</i>
27	<i>Низомиддин</i>	<i>Nizomiddin</i>	677,678	<i>РТ</i>	2	<i>арабӣ</i>
28	<i>Носируддин</i>	<i>Nosiruddin</i>	40.45..	<i>РТ</i>	5	<i>арабӣ</i>
29	<i>Остонқул</i>	<i>Ostonqul</i>	85.87..	<i>РТ</i>	3	<i>туркӣ</i>
30	<i>Пешовар</i>	<i>Peshovar</i>	217.228..	<i>НВ</i>	4	<i>ҳиндӣ</i>
31	<i>Сарвар</i>	<i>Sarvar</i>	14	<i>МТ</i>	1	<i>тоҷикӣ</i>
32	<i>Туроббек</i>	<i>Turobbek</i>	79	<i>НВ</i>	1	<i>туркӣ</i>
33	<i>Ҳурмуз</i>	<i>Hurmuz</i>	253	<i>РТ</i>	1	<i>тоҷикӣ</i>
34	<i>Ҳоруннарашид</i>	<i>Horunnarrashid</i>	342	<i>НВ</i>	1	<i>арабӣ</i>
35	<i>Шаддод</i>	<i>Shaddod</i>	560,566..	<i>НВ</i>	4	<i>тоҷикӣ</i>
36	<i>Шодмонбек</i>	<i>shodmonbek</i>	237	<i>НВ</i>	1	<i>ӯзбекӣ</i>
37	<i>Шоҳчаҳон</i>	<i>Shohgahon</i>	7	<i>РТ</i>	1	<i>тоҷикӣ</i>
38	<i>Шоҳмирзо</i>	<i>Shohmirzo</i>	87	<i>РТ</i>	1	<i>тоҷикӣ</i>
39	<i>Шоҳмурод</i>	<i>Shohmurod</i>	78	<i>РТ</i>	1	<i>тоҷикӣ</i>
40	<i>Шоҳрух</i>	<i>Shohrukh</i>	44,45...	<i>РТ</i>	3	<i>тоҷикӣ</i>
41	<i>Шукурбек</i>	<i>Shukurbek</i>	793,795..	<i>НВ</i>	4	<i>ӯзбекӣ</i>

Топонимия. Топонимҳои мураккаби асар аз лиҳози сохтусози худ калимаҳои мураккаби тобеъ буда, аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофӣ рӯидаанд. Онҳоро (монанди антропонимҳои мураккаб) метавон аз ҷиҳати муносибати ҷузъҳои ба ду гурӯҳи калон метавон ҷудо намуд:

а) топонимҳое, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мебошад.

б) топонимҳое, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи он аст. Топонимҳои мураккаби гурӯҳи дуюм аз ибораҳои ғайриизофӣ таркиб ёфта, дар онҳо ҷузъи асосӣ дар мавқеи дуюм меистад. Сохту таркиби сарфрии топонимҳои мураккаб гуногун мебошанд:

1. Исмӣ исм: *Фетербурх, Урунбурх, Фалгар, Тошканд, Нурато, Чупонато;*

2. Сифату исм: *Қошгар, Каттақургон;*

3. Исмӣ сифат: *Қипчоқ;*

4. Шумораву исм: *Даҳбед, Чаҳорҷӯй.*

Дар асар топонимҳои дигаре низ вуҷуд доранд, ки аз топонимҳои сода, сохта, мураккаб бо таркиби худ фарқ мекунанд. Ин наъвъ топонимҳо ба ду асос ва топоформонҳо тақсим мешавад. Яъне таввасути вандҳо аз ибора ва таркибҳои гуногун топоним сохта шудааст.

Дар мунозираи марди фарангӣ ва Қозизодаи Бухорӣ Аҳмади Дониш оид ба мавқеъ ва сатҳи ҳаёти иҷтимоию сиёсии аморати Бухоро маълумоти кофӣ додааст: «мулки Бухоро чӣ микдор замини обод ва солеҳи заръ дорад?» – Гуфтам: «Шарқан ва ғарбан тақрибан понздаҳ фарсах, шимолан ва чанубан ҳашт фарсах». – Гуфт: «Самарқанд?» – Гуфтам: «Султони он». – Гуфт: «Насаф?» – Гуфтам: «Нисфи он». – Гуфт: «Аскарियाи Бухоро чанд аст?» – Гуфтам: «Дар айёми амн аскарियाи дохилӣ – се ҳазор, дар авқоти ошӯб – аз ҳавошӣ дувоздаҳ ҳазор ва бо замми атрофи банда бист ҳазор». – Гуфт: «Мавочиби ин ҳашам чист?» – Гуфтам: «Дувоздаҳ ман ғалла». – Гуфт: «Ғалла аз кучост?» – Гуфтам: «Аз ушр ва хироч» [157, с.148].

Аморати Бухоро дар нимаи дувуми асри XVIII таъсис ёфта буд, ва соли 1920 баъди Инқилоби Бухоро аз байн меравад. Нахустин амири он Муҳаммадраҳимбӣи манғит мебошад, ки соли 1753 ба тахт менишинад ва минбаъд аз ҳисоби Ҳисор, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хучанд ва Бухорои шарқӣ заминҳои худро зиёд мекунад. Амронии манғит Шохмурод – Амир Маъсум [1785-1800], Ҳайдар [1800-1826], Насрулло [1826-1860], Музаффар [1860-1885], Абдулаҳад [1885-1910], Олимхон [1910 - 1920] мебошанд, ки дар мавриди онҳо дар осори Аҳмади Дониш суҳан меравад.

Ҳамчунин баъзе аз топонимҳо аз сохти забони форсии миёна сарчашма мегиранд:

Бохтар [Bāxtar]–номи яке аз кишварҳои воқеъ дар ғарбии паҳнои Ориёно–Эронзамин (воқеъ дар Афғонистон ва қисмати чанубии Тоҷикистони имрӯза), ба маънои Мағриб, яъне қутби ғарбӣ. Дар катибаҳои (сангнавиштаҳо) ҳатти мехии аҳди Ҳахоманишӣ ин вожа ба тариқи зайл аст: *Yāxtri*–«Бохтар, Балх»-яке аз кишварҳои мутеи шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ, форси бостон *Yāxtri*, ав. *Yāxdi*, паҳлавӣ

Йахl>Йаlх ф.н. (аз роҳи табдили хl-lx), юнонӣ βάκτρα; дар ҳолатҳо (падежҳо): βάκτριῶν Nom. занона, Йāхтриyā Instr., Йāхтриyā All [93,с. 164].

Форс дар тоҷикии бостон ин номвожа дар чунин шакл омадааст: Pārsa// Pārsaīy – 1. Порс – номи кишвар (маркази шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ), юнонӣ Персия; Persia: Pārsa Nom. мардона, Pārsam Acc., Pārsaīyā Gen., Pārsā Inst., Pārsaīy Loc.; 2. «порсӣ» (сифати нисбӣ) [93,с.174].

Вожаи Бағдод чуноне зикр шуд аз ду чузъ шакл гирифтааст, чузъи якуми вожа бағ – буда, дар форсии бостон йаға - «Худо», ав. йаға // йауа – «бахш, бахт, бахти нек», х.б. йһаға «бахшандаи бахти нек»; дар таркиби номҳои тоҷикии бостон: Йағāйиғна-, Йағāйухша-, Йағāyadi-; (суғ. Йауа); ф.м. йағ/йау 1. «Худо»; 2. = šahryār, xvadāy; дар ҳолатҳо: йаға-Nom. муфрази мардона, йағāha Nom. чамъ, йағānām Gen. чамъ, йағāйиṣ Inst. чамъ [93, с.166].

Чузъи дуюми вожа «дод» [dāta] буда, ин чузъи вожа ҳам аслан калимаи забони тоҷикии бостон аст ва ҳамчунин ин вожа дар тамоми забонҳои дигари эронӣ мустаъмал будааст. Дар матнҳои хатти мехӣ ба сурати зайл аст: dāta – «қонун», ав. dāta -, ф.м. dāt/ dād = ф.н.; аз решаи dā «офаридан; додан», ав. dā-; dātā Nom. чамъи миёна, яъне «қавонин».

Топонимҳои мураккаб

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Осор	Номи чузғрофӣ	Чан д ома д	Забон
1	Арабистон	Arabia	305,545...	НВ	давлат	4	арабӣ
2	Ардабил	Ardabil	13,39	МТ	шаҳр	2	тоҷикӣ
3	Бағдод	Bagdod	22,26	МТ	шаҳр	3	тоҷикӣ
4	Бадахшон	Badakhshon	36	МТ	вилоят	3	тоҷикӣ
5	Байтулмуқаддас	baytulmukaddas	46	МТ	шаҳр	1	арабӣ
6	Балъабак	Balabak	29	МТ	шаҳр	1	арабӣ
7	Бойсун	Bqkhtar	786, 797	НВ	шаҳр	2	тоҷикӣ
8	Давонас	Davonas	144	НВ	шаҳр	1	арабӣ
9	Даҳбед	Dahbed	777	НВ	деҳа	1	тоҷикӣ
10	Заҳхор	Zahkhor	228,8	НВ	шаҳр	2	тоҷикӣ
11	Зарафшон	Zarafshon	54,55	РТ	ноҳия	2	тоҷикӣ
12	Каттақўргон	Kattaqurgon	89	РТ	шаҳр	1	ўзбекӣ

13	Кукалтош	Kukaltosh	798,8	НВ	мадраса	2	туркӣ
14	Кӯлоб	Kulob	45	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
15	Қарши	Karshi	53,62...	РТ	ноҳия	4	ӯзбекӣ
16	Қафқоз	Kafkoz	46,91	РТ	вилоят	2	арабӣ
17	Қизилҷар	Kizilgar	253	НВ	деҳа	1	ӯзбекӣ
18	Қизилча	Kizilcha	253	НВ	деҳа	1	ӯзбекӣ
19	Қипчоқ	Kipchok	253	НВ	деҳа	1	ӯзбекӣ
20	Қалъаи Казлӣ	Qalai Kazli	819	НВ	қалъа	1	уркӣ
21	Қандаҳор	Kandahor	34	МТ	вилоят	1	арабӣ
22	Қошғар	Koshghar	45	НВ	шаҳр	3	туркӣ
23	Мовароуннаҳр	Movarounnahr	20,21...	МТ	шаҳр	4	арабӣ
24	Насаф	Nasaf	234,8	НВ	шаҳр	2	тоҷикӣ
25	Нахшаб	Nakhshab	558	НВ	шаҳр	1	тоҷикӣ
26	Нишопур	Nishopur	11,3	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
27	Нурато	Nurato	809	НВ	шаҳр	1	арабӣ
28	Озарбойҷон	Ozarboyjon	11,15...	МТ	давлат	6	озарӣ
29	Омӯя	Omiy	237,6	НВ	дарё	2	тоҷикӣ
30	Офтоб	Oftob	129,149...	НВ	ситора	21	арабӣ
31	Пешовар	Peshovar	217,228..	НВ	шаҳр	6	ҳиндӣ
32	Самарқанд	Samarkand	187,207...	МТ	шаҳр	12	тоҷикӣ
33	Сиистон	Siiston	663	НВ	шаҳр	1	тоҷикӣ
34	Табаристон	Tabariston	14,24...	МТ	шаҳр	6	арабӣ
35	Табрез	Tabrez	46	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
36	Тайрон	Tayron	41	МТ	шаҳр	1	арабӣ
37	Тароблис	Taroblis	14,21	МТ	шаҳр	2	арабӣ
38	Тартус	Tartus	13	МТ	шаҳр	1	арабӣ
39	Теҳрон	Tehron	13,19...	РТ	шаҳр	5	тоҷикӣ
40	Тирмиз	Tirmiz	13,36...	МТ	шаҳр	4	тоҷикӣ
41	Толиқон	Tolikon	19	МТ	шаҳр	1	туркӣ
42	Тошканд	Toshkand	7,15	НВ	шаҳр	6	тоҷикӣ
43	Туркистон	Turkiston	217,233...	НВ	давлат	13	туркӣ
44	Туркия	Turkey	884	НВ	давлат	1	туркӣ
45	Турон	Turon	66	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
46	Уйғур	Uyghur	147	НВ	шаҳр	1	туркӣ
47	Уротеппа	Uroteppa	92,94...	РТ	ноҳия	3	тоҷикӣ
48	Урунбурх	Urunburkh	253	НВ	шаҳр	1	аврупоӣ
49	Фалакулбул// Фалакулкурсӣ	Falakulbul Falakulkursi	765,845...	НВ	шаҳр	4	арабӣ
50	Фалғар	Falghar	763	НВ	ноҳия	1	арабӣ
51	Фаранг	Farang	151,173...	НВ	минтақа	29	тоҷикӣ
52	Фетербурх	Fitirburkh	218,271...	НВ	шаҳр	9	аврупоӣ
53	Фороб	Forob	41	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
54	Хазар	Khazar	21,27...	МТ	шаҳр	3	тоҷикӣ
55	Хатлон	Khatlon	24	МТ	вилоят	1	тоҷикӣ
56	Хито	Khito	144,145..	НВ	давлат	14	тоҷикӣ
57	Хоразм	Khorazm	291,849...	НВ	вилоят	4	тоҷикӣ
58	Хӯқанд	Khuqand	22,45...	РТ	шаҳр	6	тоҷикӣ

59	Хуҷанд	Khujand	92	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
60	Хуросон	Khuroson	303,730...	НВ	шаҳр	6	тоҷикӣ
61	Хуршед	Khurshed	177,292...	НВ	сайёра	2	тоҷикӣ
62	Ҳирот	Hirof	7	РТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
63	Ҳалвон	Halvon	13	МТ	шаҳр	1	тоҷикӣ
64	Шаҳрисабз	Shahrisabz	76,77	РТ	ноҳия	3	тоҷикӣ
65	Янги Дунё	Yngi duny	303,305...	НВ	давлат	3	туркӣ

3.5. Номвожаҳо-ибораҳои осор

Бархе антропонимҳои осори бадеии Аҳмади Дониш бо вожаи арабии «абд» вомехӯранд, ки маънояш банда, ғулом аст, ки аксари онҳо ба ашхоси динӣ ё руҳонӣ тааллуқ доранд, яъне онҳо ба хотири ситоиши исмиҳои Худо ва ба коре, ки писандидаи башарият аст, бахшида шудаанд. Калимаи «абд» аз «абада ябуду ибодатон» гирифта шудааст, ки ба маънии “шинохти Худои якто ва ё банда, итоаткор аст» мебошад. Агар дар аввали ҳар ном калимаи «абд» гузошта шавад, маънои он ибодати Худо ё банди Худо хоҳад буд.

Дар осори Аҳмади Дониш номҳои арабӣ аз қиссаву ривоятҳо ва рӯйдодҳои мардуми араб гирифта шудаанд. Аксари номҳои арабӣ бо ибораҳои иловагӣ сохта шуда, ба калимаҳои мураккаби арабӣ таъдил меёбанд. Ба ин гурӯҳи исмиҳо асосан исмиҳои умумӣ ва таҳаллуқӣ, ки бевосита аз забони арабӣ гирифта шудаанд, дохил мешаванд ва намунаҳои таҳаллуқӣ муташаккилно дар бар мегиранд, ки тадриҷан дар антропонимияи тоҷик мақоми исмиҳои хосро гирифтаанд. Ҳар вожае, ки артикли «ал»-ро гирифтааст, бешубҳа ба забони арабӣ тааллуқ дорад. Масалан, ҳамаи сифатҳои Худованд бо артикли «ал» сохта шудаанд.

Дар осори мансури Аҳмади Дониш антропонимҳои таркибии хоси сохти забони тоҷикӣ ва забони арабӣ ба назар мерасанд:

1. Номҳои, ки таъкиди насаби арабӣ доранд, тавассути ибн ابن (писар, фарзанди мардина) сохта мешаванд: Ибни Аббос, ибни Масъуд, ибни Умар, Ибни Ямин, Ибн – ил - Хусайн, Марвон ибн – ал - Ҳакам, Мусъаб ибни Зубайр, Муҳаммад ибни Каъб, Муҳаммад ибни Қаъби Қуртубӣ, ибни Урваро, Муборак бинни Фазола, Амр ибни Лайс, Аҳмад ибн – ан -

Носир ас - Сиддиқӣ ал - хифо ал - Бухорӣ , Абдулазизи Дехлавӣ, Абдулвоҳид ибни Бурҳонбек, Абдулвоҳиди Мунзим, Абдулло ибни Масъуд, Абдуллоҳ ибни Ҷафъари Тайер, Абдуллоҳи Умар, Абдулмачиди Музтариб, Аҳмад ибни Урва,

2. Аз исми абд عبد (банда, ғулом) мансубияти инсонро ба бандагии Худованд мефаҳмонад: Абдулқодирбеки Додхоҳ, Абдулло бинни Ҷафъари Тайёр, Абдуллоҳ ибни Масъуд, Абдулмачиди Қайсар, Абдурахмон ибни Авф.

3. Номҳои дигар бо тартиби номсозии тоҷикӣ ва бо иловаи бандаки изофии «-и» омадааст: *Муҳаммад Исҳоқи Чила, Нӯшервони Одил, Сайиди Абдулфаттоҳтӯра, Сайфиддини Бохарзиро, Сиддиқи Акбар, Умари Абдулазиз, Фузайли Аёз, Халифаи Ниёзкулӣ, Хотам Хоҷа Муҳаммади Искор, Хоҷа Муҳаммади Паррон, Хушоми Абдулмалик, Яҳёи Аксам, Яъқуби Лайс, Яъқуби Саффор, Аббоси Надим, Абӯмӯсои Ашъарӣ.*

4. Антропонимҳое, ки муносибат ба гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва табақаҳои ҷамъиятӣ доранд. Ин гурӯҳи антропонимҳо аслан шомили лақабҳои ифтихорӣ мебошанд:

Амир امى (шоҳ; соҳибхатиёр, амрдиханда, фармондиханда, фармонраво, ҳукмраво, ҳоким): **Амир Абдурахмонхон, Амир Насрулло, Амир Лайс, Амир Абдулаҳад.**

Шайх شيخ вожаи арабӣ буда, маъноҳои марди пир; шайху шоб пиру ҷавон; *мач.* хама, хама кас, муршид, пешвои руҳонӣ, эшон; лақаби табақаи обид, зоҳидро мефаҳмонад.

Шайх Абдулазизи Дехлавӣ, Шайх Начмиддини Кубро, Шайх Ҳусайни Мансур.

Имом امام пешво, пешвар, роҳбардин,, касе, ки дар вақти намоз номозхонҳо ба вай пайравӣ мекунанд, пешвои имоми ҷамоат муллое, ки дар пешгоҳи намозгоҳ меистад ва дар вақти намоз дигарон ба вай иқтидо мекунанд Имом Ғаззоӣ, Имом Маҳдӣ, Имом Муҳаммад, Қозӣ Яҳё валади Бақохоҷа, Мавлавӣ Иноятуллоҳ, Мавлавии Ҷомӣ, Мавлоно

Яъқуб, Маъмун халифа, Муқатадир-махдум, Ҳазрати Абдулло, Ҳазрати Масеҳ.

5. Антропонимҳои ифодакунандаи номҳои паёмбарон, саҳобагон ва наздикони онҳо пас аз марг бо вожаи алайҳиссалом (бахшоиши гуноҳ, афв, омурзиш аз тарафи Худо алайҳи عليه (бар вай, бар уҳдаи ӯ), алайҳиссалом عليه السلام (осудагӣ бод бар вай, дуруди Худо бар ӯ бод) омадаанд: Исо алайҳиссалом, Мӯсо алайҳиссалом, Набӣ алайҳиссалом, Сулаймон алайҳиссалом, Ҷабраил алайҳиссалом, Юсуф алайҳиссалом, Яҳё алайҳиссалом, Довуд алайҳиссалом.

Яъне, антропонимҳо, ки ифодакунандаи исми хос мебошанд, аз рӯйи сохт сода, мураккаб ва таркибӣ мешаванд ва мавқеи онҳо дар осори Аҳмади Дониш ин гуна аст:

Антропонимҳое, ки аз номи маҳалҳо гирифта шудаанд, дар таърихи рӯзгори ҳар қавму халқияти аҳли башар кам нестанд. Намунаҳои барҷастаи омезиши антропониму топонимҳоро дар ҳаёти сокинони ҳудуди Осиёи Миёна дар гузашта ва дар замони муосир мушоҳида кардан мумкин аст: Саъдии Шерозӣ, Султони Ғазнин, Ҳасани Басрӣ, Шақиқии Балхӣ, Шералихони Кобулӣ, Шералихони Хӯқандӣ, Зуннуни Мисрӣ, Мавлоно Ҷомӣ, Носируддин ал-Бухорӣ.

Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш бо усули калимасозии сарфӣ-наҳвӣ сохта шудааст. Яъне, бидуни ҳар навъ морфемаҳои калимасоз сифат, феъл ва зарфҳо ба исм гузашта, номи хоси шахсро ифода кардаанд. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози таркиб тавассути бандаки изофӣ сохта мешаванд: Саъдии Шерозӣ, Султони Ғазнин, Ҳасани Басрӣ, Шақиқии Балхӣ, Шералихони Кобулӣ, Шералихони Хӯқандӣ ва ғ.

Ҷузъҳои таркиби ин навъ антропонимҳо аз рӯйи муносибат ба ҳиссаҳои нутқ якранг нестанд. Онҳо метавонанд аз исму исм, исму сифат, сифату сифат иборат шаванд.

а) Аз исму исм тавассути алоқаи изофӣ: Аҳмади Дониш.

б) Аз исму сифатҳои аслий бо роҳи иртиботи изофӣ: Нӯшервони Одил, Абдулмачиди Қайсар, Оишаи Сиддиқа.

в) Аз исму сифатҳои нисбӣ ба воситаҳои алоқаи изофӣ: Шералихони Кобулӣ, Шералихони Хӯқандӣ, шайх Абдулазизи Деҳлавӣ, Абдулаҳадхон, Алфред, Аҳмад-парвоначӣ, Бароткулибеки Додхоҳ, Амир Дониёл, Амир Абдурахмонхон.

Таркиби анропонимҳои осори Аҳмади Дониш дар омехтагӣ бо ному насаб, куният ва мавзеи ҷуғрофӣ ҷузъҳои зиёдеро дар бар мегиранд. Аз ҷумла, номи худи мутафаккир чунин баён гардидааст: «Аммо баъд чунин гӯяд бандаи «заифалмуфтакиру ило афви раббихи-л-борӣ – Аҳмад ибн-ан-Носир ас-Сиддиқӣ (ал-хифо) ал-Бухорӣ» [157, с.20]. Аҳмад – номи мутафаккир, - Носир ё худ Носируддин насабаш, ас-Сиддиқ – пайрави ҳанафӣ ва Ал-Бухорӣ -зодаи Бухоро.

Дигар антропонимҳои асар баъзан дар шакли таркибӣ ва дар баъзе ҳолатҳо қисман (қисми аввали таркиб) мустаъмал гаштаанд, ки хоси номгузории мардуми Шарқ мебошанд.

Антропонимҳои иборавӣ

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Чанд омад	Осар	Қабатҳо и забонӣ
1	Аббоси Надим	Abbosi Nfdim	632,636..	4	НВ	арабӣ
2	Амир ибни Лайс	Amir ibni Lays	662,682	2	НВ	арабӣ
3	Абдуласамадхони Ноиб	Abdulasamadkhoni Noib	45	1	РТ	арабӣ
4	Абдулвоҳид ибни Бурҳонбек	Abdulvohid ibni Burhonbek	14,24	2	НВ	арабӣ
5	Абдулвоҳиди Мунзим	Abdulvohidi Munzim	10,11...	3	НВ	арабӣ
6	Абдулло ибни Масъуд	Abdullo ibni Masud	457,643	2	НВ	арабӣ
7	Абдулло ибни Ҷафари Тайёр	Abdullo ibni Jafari Tayor	353	1	НВ	арабӣ
8	Абдулло ибни Умар	Abdullo ibni Umar	82,634..	2	НВ	арабӣ
9	Абдулмаҷид Қайсар	Abdulmajbd Qaysar	658,884	2	НВ	арабӣ
10	Абдулмаҷиди Музтариб	A,dulmagidi Muztarib	8	1	НВ	арабӣ
11	Абумусо Ашъарӣ	Abumusoi Ashari	639	1	НВ	арабӣ
12	Алии Муртазо	Alii Murtazo	139	1	НВ	арабӣ
13	Алӣ ибни ал - Ҳусайн	Ali ibni Husayni	642	1	НВ	арабӣ

14	Аҳмад ибни Урва	Ahmad ibhi Urva	629	1	HB	арабӣ
15	Абул Аҳвас ибни Мансур	Abul Ahvas ibni Mansur	239	1	MT	арабӣ
16	Абубакри Боқилонӣ	Abubakri Boqiloni	14,92..	4	MT	арабӣ
17	Абусуфиён ибни Ҳарб	Abusufiyuni ibni Harb	132	1	MT	арабӣ
18	Абулбахтарӣ ибни Ҳишом	Abulbakhtari ibni Hishom	132	1	MT	арабӣ
19	Абуҷаҳл ибни Ҳишом	Abujahli Hishom	132	1	MT	арабӣ
20	Абдуллоҳи Маишадӣ	Abdullohi Mashhadi	46	1	MT	арабӣ
21	Абдуллоҳ ибни Салом	Abdullohi ibni Hishom	110	1	MT	арабӣ
22	Абдуллоҳ ибни Абихалаф	Abdulloh ibni Abikhalaf	132	1	MT	арабӣ
23	Абдуллоҳ ибни Абиумайя	Abdulloh ibni Abiumay	133	1	MT	арабӣ
24	Абуҷағфарӣ Тусӣ	Abujafari Tusi	228	1	MT	арабӣ
25	Абумаҳмади Хаффоф	Abummuhamadi Khaffof	230,232	2	MT	арабӣ
26	Алии Муртазавӣ	Alii Murtazo	27,34...	6	MT	арабӣ
27	Асвад ибни Мутталиб ибни Муғира	Asvad ibni Muttalib ibni Mugira	132	1	MT	арабӣ
28	Асвад ибни Ҳишом	Asvad ibni Hishom	132	1	MT	арабӣ
29	Аҳмади Дониш	Ahmadi Kalla	5,6...	30	HB	арабӣ
30	Аҳмади Форқӣ Сарҳиндӣ	Ahmadi Forqi Sarhindi	33	1	MT	арабӣ
31	Аху бани Абдулдор	Akhu banni Abdudor	132	1	MT	арабӣ
32	Бакри Ҳомид	Bakri Homid	82	1	MT	арабӣ
33	Бани Исроил	Bani Isroil	49,50...	12	MT	арабӣ
34	Бедил Абулмаонӣ, Булмаонӣ	Bedil Abulmaoni, Bulmaoni	22, 494...	4	HB	арабӣ
35	Бобӯяи Қумӣ	Bobuyai Qumi	238	1	MT	арабӣ
36	Валид ибни Муғира	Valid ibni Mughira	139	1	MT	арабӣ
37	Ваҳб ибни Мунаббеҳ	Vahb ibni Munabbah	110	1	MT	арабӣ
38	Довуди Набӣ	Dovudi Nabi	90,111...	7	MT	арабӣ
39	Зуннунӣ Мисрӣ	Zunnumi Misri	680,883	2	HB	арабӣ
40	Ибни Масъуд	Ibni Mashud	40	1	HB	арабӣ
41	Ибни Ямин	Ibni Yamin	535,168..	3	HB	арабӣ
42	Иброҳими Халил	Ibrohimi Khalil	46,147...	8	MT	арабӣ

43	<i>Идриси Шофеъӣ</i>	<i>Idrisi shofehi</i>	756,891	2	MT	арабӣ
44	<i>Имом Абӯ</i>	<i>Imom Abu</i>	241	1	MT	арабӣ
45	<i>Имом Аҳмади Ҳанбал</i>	<i>Imom Ahmadi Hanbal</i>	33	1	MT	арабӣ
46	<i>Имоми Аъзам</i>	<i>Imom</i>	41,243	3	MT	арабӣ
47	<i>Қайс ибни Салими Ҳилолӣ</i>	<i>Qays ibni Salimi Hiloli</i>	239	1	MT	арабӣ
48	<i>Қодири Алим</i>	<i>Qodiri Alim</i>	16	1	MT	арабӣ
49	<i>Қодири Ҳаким</i>	<i>Qodiri Hakim</i>	57	1	MT	арабӣ
50	<i>Мавлави Иноятуллоҳ қозиул қузот</i>	<i>Mavlavi Inoyatulloh qoziul quzoti</i>	424	1	HB	арабӣ
51	<i>Мавлоно Ҷомӣ</i>	<i>Mavlavii Jomi</i>	542,722	7	HB	арабӣ
52	<i>Мавлоно Абдушиакур</i>	<i>Mavlono Abdushakkur</i>	873	1	HB	арабӣ
53	<i>Мавлоно Яъқуб</i>	<i>Mavlono Yhqub</i>	491	1	HB	арабӣ
54	<i>Мадрасаи Кӯкалтош</i>	<i>Madrasai Kukaltosh</i>	820	1	HB	арабӣ
55	<i>Мадрасаи Мири девонбегӣ</i>	<i>Madrasai Miri devonbegi</i>	254	1	HB	арабӣ
56	<i>Мадрасаи халифа Ниёзқулӣ</i>	<i>Madrasai khalifa Niyozqul</i>	817	1	HB	арабӣ
57	<i>Манораи Искандар</i>	<i>Manorai Iskandar</i>	307	1	HB	арабӣ
58	<i>Маҳмуди Ғазнавӣ</i>	<i>Mahmudi Ghaznavi</i>	678,682..	3	HB	арабӣ- тоҷикӣ
59	<i>Марвон, Марвон ибн ал - Ҳаким</i>	<i>Marvon, Marvon ibn al hakim</i>	638,885	2	HB	арабӣ
60	<i>Масъаб ибни Зубайр Мусъаб</i>	<i>Masab ibni Zubayr Musab</i>	630	1	HB	арабӣ
61	<i>Мирзо Абдулвоҳиди</i>	<i>Mirzo Abdulvohid Mirzo Abdulvohidi Munzim</i>	10,11	2	HB	арабӣ
62	<i>Мирзо Зариф</i>	<i>Mirzo Zarif</i>	189,190..	3	MT	арабӣ
63	<i>Мирзо Қаландар</i>	<i>Mirzo Qalandar</i>	787	1	HB	арабӣ
64	<i>Мирзо Қамар</i>	<i>Mirzo Qamar</i>	24	1	HB	арабӣ
65	<i>Муаммали Ҷассос</i>		230	1	MT	арабӣ
66	<i>Муассири Ҳаким</i>	<i>Muassiri Hakim</i>	16	1	MT	арабӣ
67	<i>Муқтадир Маҳдум</i>	<i>Muqtadir Mahmud</i>	820	1	HB	арабӣ
68	<i>Муҷаддиди Алфи Сонӣ</i>	<i>Mugaddidi Alfi Soni</i>	19,153	2	HB	арабӣ
69	<i>Мунаббеҳ Ҳаҷҷоҷ</i>	<i>Munabbekh Haggog</i>	132	1	MT	арабӣ
70	<i>Мункиру Накир -</i>	<i>Munkiru Nakir</i>	75	1	MT	арабӣ
71	<i>Муҳаммад ибни Муслим</i>	<i>Muhammad ibni Muslim</i>	227	1	MT	арабӣ
72	<i>Муҳаммад ибни ал- Ҳасан ас-Саффор</i>	<i>Muhammad ibni al Hasan as Saffor</i>	239	1	MT	арабӣ

73	Муҳаммад ибни Бобӯяи Қумӣ	<i>Muhammad</i>	238	1	MT	арабӣ
74	Муҳаммад ибни Каюб Муҳаммад ибни Қайуби қуртубӣ	<i>Muhammad ibni Kayb Muhammad ibni Kaybi qurtubi</i>	637	1	HB	арабӣ
75	Муҳаммад ибни Чарират-Табарӣ	<i>Muhammad ibni Garirat Tabari</i>	239	1	MT	арабӣ
76	Муҳаммад Яъқуб ал – Калинӣ	<i>Muhammad Yhqub al Kalini</i>	238	1	MT	арабӣ
77	Муҳаммади Ғазолӣ	<i>Muhammadi Ghazolli</i>	33	1	MT	арабӣ
78	Муҳаммади Мустафо	<i>Muhammadi Mustaf</i>	163	1	MT	арабӣ
79	Муҳаммади Хаффоф	<i>Muhammadi Khafof</i>	230	1	MT	арабӣ
80	Муҳаммадҳусайни	<i>Muhammadhusayni Said</i>	239	1	MT	арабӣ
81	Муҳийюдини Гелонӣ	<i>Muhyidini Geloni</i>	107	1	MT	арабӣ
82	Набии Ҳотам	<i>Nabii Hotam</i>	59,86...	7	MT	арабӣ
83	Назар ибни Ҳорис ибни Калада	<i>Nazar ibni Horis ibni Kalada</i>	132	1	MT	арабӣ
84	Насруддиншоҳи Қочор	<i>Nasruddinshohi Qochor</i>	43	1	MT	арабӣ
85	Насуруддинат - Тусӣ	<i>Nasurdinat Tusi</i>	239	1	MT	арабӣ
86	Низор ибни ал - Мунтансир	<i>Nizor ibni al Muntansir</i>	237	1	MT	арабӣ
87	Нушервон, Нушервони Одил	<i>Nushervon, Nushervon Odil</i>	665.681..	4	HB	тоҷикӣ
88	Нуъмон ибни Муҳаммад	<i>Nuhmon ibni Muhammad</i>	238	1	MT	арабӣ
89	Одам Одамсафӣ-, Осаф	<i>Odam Odamsafi Osaf</i>	29.84..	35	HB	яхудӣ
90	Оиша, Оишаи Сиддиқа (рз)	<i>Oisha, Oishai Siddiqa (pz)</i>	74,378..	3	HB	арабӣ
91	Оли Зубайр	<i>Oli Zubayr</i>	631	1	HB	арабӣ
92	Ос ибни Войил	<i>Os ibni Voyil</i>	132	1	MT	арабӣ
93	Потӣ, Потии Поричӣ	<i>Porti, Portii Porichi</i>	281,283	2	HB	аврупоӣ
94	Саид ибни Маҳлаб	<i>Said ibni Mahlab</i>	723	1	HB	арабӣ
95	Сайиди Ҳотам	<i>Sayidi Hotam</i>	241	1	MT	арабӣ
96	Сайиди Абдулфаттоҳ Тура	<i>Sayidi Abdulfattoh</i>	261	1	HB	арабӣ
97	Сайиди Ҳошимӣ	<i>Sayidi Hoshim</i>	45	1	MT	арабӣ
98	Саъдии Шерозӣ, Саъдӣ	<i>Sadii Sherozi Sadi</i>	346,888	2	HB	арабӣ

99	<i>Сиддиқи Акбар</i>	<i>Siddiqi Akbar</i>	73.74..	4	HB	арабӣ
100	<i>Сулаймон ибни Чаъфар</i>	<i>Sulaymon ibni Jahfar</i>	227	1	MT	арабӣ
101	<i>Султон Ҳусайни Бойқаро</i>	<i>Sulton Husayni Boyqaro</i>	69	1	MT	арабӣ
102	<i>Султони Ғазнин</i>	<i>Sultoni Ghaznin</i>	681	1	HB	арабӣ
103	<i>Темури Курагонӣ</i>	<i>Nemuri Kuragoni</i>	7	1	PT	туркӣ
104	<i>Тоҳири Гелонӣ</i>	<i>Tohiri Geloni</i>	190	1	MT	арабӣ
105	<i>Узайри Набӣ</i>	<i>Uzayri Nabi</i>	600	1	HB	арабӣ
106	<i>Умайя ибни Халаф</i>	<i>Umayya ibni Khalaf</i>	132	1	MT	арабӣ
107	<i>Умар Форук, Форуқи Аъзам</i>	<i>Umar Foruq, Foruqi Ahzam</i>	82,83...	15	HB	арабӣ
108	<i>Умари Абдулазиз</i>	<i>Umari Abdulaziz</i>	628,627..	6	HB	арабӣ
109	<i>Умари Форук</i>	<i>Umari Foruq</i>	82,83...	6	MT	арабӣ
110	<i>Умари Хайём</i>	<i>Umari khayom</i>	108,154..	4	HB	арабӣ
111	<i>Урва ибни Масъуди Сақафӣ</i>	<i>Urva ibni Masudi Saqafi</i>	134	1	MT	арабӣ
112	<i>Утба ибни Рабаи</i>	<i>Utba ibni Rabia</i>	132	1	MT	арабӣ
113	<i>Фазл ибни Шодон</i>	<i>Fazl ibni Shodon</i>	239	1	MT	арабӣ
114	<i>Фариди Аттор</i>	<i>Faridi Attor</i>	36	1	MT	тоҷикӣ-арабӣ
115	<i>Фузайли Аёз</i>	<i>Fuzayli Ayoz</i>	636,637	2	HB	арабӣ
116	<i>Халифа Ниёзқул</i>	<i>Khalifa Niyozqul</i>	817	1	HB	арабӣ-туркӣ
117	<i>Ҳабибуллоҳи Маҳмуд</i>	<i>Habibullohi Mahmud</i>	24	1	HB	арабӣ
118	<i>Ҳасани Басри</i>	<i>Hasani Basri</i>	641,891	2	HB	арабӣ
119	<i>Ҳазрати Амир</i>	<i>Hazrati Amir</i>	15	1	MT	арабӣ
120	<i>Ҳақим Нуриддин</i>	<i>Hakim Nuriddin</i>	189	1	MT	арабӣ
121	<i>Ҳақим Тоҳири Гелонӣ</i>	<i>Hakim Tohiri Geloni</i>	187	1	MT	арабӣ
122	<i>Ҳалими Деҳлавӣ</i>	<i>Halimi dehlavi</i>	168	1	MT	арабӣ
123	<i>Ҳишом ибни Ҳакам</i>	<i>Hishom ibni Hakim</i>	238	1	MT	арабӣ
124	<i>Ҳишом ибни Солим</i>	<i>Hoshim ibni Solim</i>	238	1	MT	арабӣ
125	<i>Ҳусайн ибни Саъид</i>	<i>Husayn ibni Sayd</i>	239	1	MT	арабӣ
126	<i>Ҳишоми Абдулмалик</i>	<i>Hishomi Abdulmalik</i>	629,892	1	HB	арабӣ
127	<i>Ҷалолиддини Румӣ</i>	<i>Jaloliddini Rumi</i>	33	1	MT	арабӣ
128	<i>Ҷаҳнами Ҳилолӣ</i>	<i>Jahnami Hilol</i>	239	1	MT	арабӣ
129	<i>Шақиқ, Шақиқи Балхӣ, Шақиқи Зоҳид</i>	<i>Shaqiq, Shaqiqi Balkhi, Shaqiqi Zohid</i>	636	1	HB	арабӣ
130	<i>Яҳё, Яҳё Аксам</i>	<i>Yhyo, Yhyo Aksam</i>	627	1	HB	яҳудӣ-арабӣ

131	<i>Шайба ибни Раиба</i>	<i>Shayba ibni Raiba</i>	132	1	МТ	арабӣ
132	<i>Шайх Абдуҷаъфари Тӯсӣ</i>	<i>Shaykh Abdugahfari Tusi</i>	228	1	МТ	арабӣ-арабӣ-тоҷикӣ
133	<i>Шайх Муҳиддини Арабӣ</i>	<i>Shaykh Muhiddini Arabi</i>	601	1	НВ	арабӣ
134	<i>Шайх Муҳийддин Абдулқодирӣ Гелонӣ</i>	<i>Shaykh Muhiddin Abulqodiri Geloni</i>	33,107	2	МТ	арабӣ
135	<i>Шайх Наҷмиддини Кубро</i>	<i>Shaykh Nagmiddini Kubro</i>	513,888..	3	НВ	арабӣ
136	<i>Шайх Ҳусайни (Ҳасанӣ) Мансур</i>	<i>Shaykh Husayni (Hasani) Mansur</i>	62,88	2	НВ	арабӣ
137	<i>Шайхи Араб</i>	<i>Shaykhi Arab</i>	14	1	МТ	арабӣ
138	<i>Шайх-ул-олам Сайфиддин Бохарзӣ</i>	<i>Shaykh-ul-olam Sayfiddin Bokharzi</i>	513,888	2	НВ	арабӣ
139	<i>Шариф Муртазо</i>	<i>Sharif Murtazo</i>	30,228	2	НВ	арабӣ
140	<i>Шарифҷон Маҳдум, Шарифҷон Маҳдум и Садри Зиё</i>	<i>Sharifgon Makhdum, Sharifgon Makhdumi Sadri Ziyo</i>	10	1	НВ	арабӣ
141	<i>Шералихони Кобулӣ</i>	<i>Sheralikhoni Kobuli</i>	812,890	2	НВ	тоҷикӣ-арабӣ
142	<i>Шоҳқосими Деҳлавӣ</i>	<i>Shohqosimi Dehlavi</i>	189	1	МТ	арабӣ-ҳиндӣ
143	<i>Юшаъ ибни Нун</i>	<i>Yshab ibni Nun</i>	102	1	МТ	арабӣ
144	<i>Яъқуби Лайс</i>	<i>Yhqub lays</i>	663,891	2	НВ	яҳудӣ-арабӣ
145	<i>Яъқуби Саффоф</i>	<i>Yhqubi Saffor</i>	160,891	2	НВ	яҳудӣ-арабӣ

Топонимия. Маълум аст, ки бахши «топонимия»-и (илми ономастика дар маънии аслиаш омӯзиши номи манотиқи ҷуғрофӣ нисбат ба дигар ҷузъҳои худи ҳамин бахш - гидронимия, спелеонимия, дримонимия ва ғайраҳо аз тарафи муҳаққиқини соҳаи забоншиносӣ дақиқтару равшантар таҳқиқ шудааст.

Гурӯҳи топоним - ибораҳо муҳаққиқони номшинос номвожаҳои ҷуғрофиеро мансуб мешуморанд, ки аз ду ва ё зиёда унсурҳои номсоз сохта шуда бошанд. Ин навъи топонимҳоро, ба таври дигар, топонимҳои

таркибӣ ва бисёрчӯзъа низ меноманд. Дар сори Аҳмади Дониш ба ин гурӯҳ топонимҳое ворид мешаванд, ки дар шакли ибора зоҳир гаштаанд:

А) аз исму исм: **икди Аврупо, Румият-ул Кубро, Шарқи Рум, Ироқи Ачам, Дашти Қибчок, Дашти Қазок;**

Б) аз исму сифат: **Арманияи Кубро, Арманияи Кӯчак, Арманияи Суғро;**

В) аз сифату исм: **Янги Дунё.**

Аз «Наводир-улҒвақоеъ»: «Мардумаш аз тамоми мардуми Янги Дунё ва Фетербурх зиёда аст» [157,с. 133].

Нависандагон барои тасвири характер, рафтор ва кирдори инсон на танҳо аз воситаҳои умумибашарӣ, ки ба фарҳангҳои гуногун хосанд, балки воситаҳои хоси миллиро низ истифода мебаранд. Исмҳои хоси маъмултарин дар байни халқ метавонанд ба забонҳои дигар таъсир расонанд. Дар насри бадеӣ насабҳои аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ишорашуда ҳамчун яке аз воситаҳои ба вучуд овардани ранги маҳаллии асар аҳамият пайдо мекунанд. Антропонимҳои бадеӣ манбаи маълумоти иловагӣ буда, дар он баробари мафҳум сози калимасозии таърихӣ низ ба назар мерасад.

Исмҳои хос, ки категорияи муайянкунандаи калимаҳо дар системаи луғавии ҳар забон ба шумор мераванд, мавзӯи тавачҷуҳи лексикологҳои ономаст, яъне мутахассисони яке аз бахшҳои забоншиносӣ - ономастика мебошанд. Ономастика моҳияти исмҳои хос, таърих, таҳаввул, хусусияти функционалӣ, алоқа бо дигар забонҳо, аҳамияти назариявӣю амалии ҳуди исро меомӯзад. Тавачҷуҳ ба системаи исмҳои хос, бахусус, антропонимҳо аз мавқеи хоси онҳо дар забон муайян карда мешавад. Номи шахс, номи падар, насаб, таҳаллус ва таҳаллуси одамон ба системаи лексикии забон дохил шуда, дар зерӣ таъсир қонунҳои забоншиносӣ инкишоф меёбанд. Дар таркиби мазмуни концептуалии худ номҳои хоси одамон ҷузъи луғавӣ, маълумоти этнографӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ дохил мешаванд. Номи хоси персонажҳои асари бадеӣ (антропонимҳои бадеӣ) унсурҳои таркибии

шакли асари бадеӣ, чузъи услуби нависанда, яке аз воситаҳои мебошанд, ки образи бадеиро ба вучуд меоранд. Интихоби ном барои персонажҳо, инчунин ташаккули фазои антропонимӣ дар маҷмуъ як раванди мураккаб аст ва он метавонад вобаста ба фазои ҷаҳонбинии нависанда такмил биёбад. Дар адабиёти бадеӣ исм аз ҷиҳати услубӣ аҳамияти хоса дорад ва онҳо бисёр маълумоти иловагиро ба бор меоранд. Муҳимтарин вазифаҳои бадеии имсҳои хос, чун қоида, бо поэтикаи зерматн алоқаманд аст. Номҳои, ки вазифаи бадеии онҳо бо зерматн ба амал меоянд, дар асар аввал ҳамчун номҳои оддитарин қабул карда мешаванд, вале «қобилияти» эстетикӣ онҳо беандоза меафзояд.

Вақтҳои охир таваҷҷуҳ ба омӯзиши имсҳои хос дар матнҳои бадеӣ меафзояд, ки ин бо густариши пажӯҳишҳо дар соҳаи поэтикаи умумӣ ва хос, услубшиносӣ, забони асари бадеӣ, забоншиносии матн афзун мегардад. Бо назардошти фаъолияти антропонимҳо дар забон ва адабиёт бояд ҳамеша дар хотир дошт, ки ҳар давраи замони антропонимҳои хоси ҳудуди ташкил медиҳад ва инчунин, принципҳои асосии пешбарӣ аз лиҳози таърихӣ ва сохторӣ тағйирпазиранд.

Муаллиф дар асари бадеӣ бо антропонимҳо кор карда, онҳоро таҳлил намуда, ҳамеша ба дониши объективии қонунҳои ономастикаи миллӣ таҷриба мекунад: системаи номҳои асари (асарҳои) муайяно бо антропонимҳои воқеӣ муқоиса намуда, хусусиятҳои антропонимҳоро ташреҳ медиҳад. Баррасии антропонимҳои матни бадеӣ ниҳоят муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки сатҳи дигари асар, хусусиятҳои забоншиносии он таҳлил карда шавад. Омӯзиши системаи антропонимҳо дар асар имкон медиҳад, ки идеяи он дуруст ва пурра ошкор карда шавад. Муаллиф барои номгузории қаҳрамонҳо ҳам номҳои миллӣ ва ҳам номҳои иқтибосиро истифода бурда метавонад. Инчунин, муаллиф дидаю доништа шакли муайяни номи қаҳрамонро интихоб мекунад. Интихоби дурусти номи қаҳрамон хеле муҳим аст, зеро интихоби дурусти номи қаҳрамон хислати ӯро баланд мебардорад. Дар насри

Аҳмади Дониш қисмати асосии номҳо ашхоси таърихӣ ва ё воқеӣ ҳастанд.

Ҳангоми омӯзиши топонимҳои осори Аҳмади Дониш аз қорҳои таҳқиқии минбаъдаи олимони тоҷик О. Ғафуров, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Маҳмадҷонов ва дигарон баҳраманда гардида, дар ин самт натиҷаи он дар диссертатсия зикр гардидааст.

Топонимҳои иборавӣ

№	Ном	Транскрипсия	Саҳифа	Осар	Номи ҷузғрофӣ	Чанд омад	Забон
1	Арки Бухоро	Arki Bukhoro	15	НВ	Шаҳр	1	тоҷикӣ
2	Арманияи Кубро	Armani'y kubro	100	МТ	Давлат	1	арманӣ
3	Арманияи Кӯчак	Armani'y kuchak	39,48	МТ	Давлат	2	арманӣ
4	Арманияи Суғро	Armani'y sughro	66	МТ	Давлат	1	арманӣ
5	Бани Исроил	Bani Isroil	83,88	НВ	Шаҳр	2	тоҷикӣ
6	Балиуй//Марскуй	Balshuy\ MarSKUy	220,2	НВ	Кӯча	2	русӣ
7	Бухорои Шариф	Bukhoro'i Sharif	20,21...	НВ	Шаҳр	42	тоҷикӣ
8	Дашти Қибчоқ	Dashti Qipchoq	48	НВ	Дашт	1	туркӣ
9	Ироқи Аҷам	Iroq Ajam	13,32...	МТ	Давлат	3	арабӣ

Дар диаграммаи №4 топонимияи осори Аҳмади Дониш аз ҷиҳати сохтори калимасозӣ нишон дода шудааст. Ҳини гурӯҳбандии сохтори топонимҳо маълум шуд, ки истифодаи 176 топоним, аз ҷумла топонимҳои сода 76, топонимҳои сохта 26, топонимҳои мураккаб 65 ва ибора-топонимҳо 9 ба назар расид.

Диаграммаи № 4

Таснифи топонимҳо аз ҷиҳати сохтори калимасозӣ

Дар диаграммаи №5 антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз рӯи сохтори калимасозӣ оварда шудааст. Зимни таҳқиқ маълум гашт, ки истифодаи антропонимҳо дар осори таҳқиқшаванда фаровон истифода шуда, аз ҷиҳати луғавӣ-маъноӣ ва сохторию калимасозӣ хусусиятҳои алоҳидаро соҳиб мебошанд, ки ба воситаи роҳҳои гуногуни калимасозӣ қорбаст шудаанд.

Диаграммаи №5

ТАСНИФОТИ АНТРОПОНИМҲО АЗ РҶҲИ СОХТ

Хулосаи боби сеюм:

Забони ҳар ҷомеа ба ҷуз аз тағйири доимӣ, бар асари бархӯрд ва иртибот бо ҷомеаҳои дигар ба таҳаввулот дучор мешавад. Яке аз ин тағйироте, ки дар натиҷаи бархурди ду ҷомеа ба вучуд меояд, дар фарҳанги ҷомеа аст. Ҳар як ҷомеа метавонад унсури фарҳангии ҷомеаи дигарро пайравӣ намояд ё баръакс. Тавре мекӯем, ки забон оинаи фарҳанг буда, тарзи тафаккур ва фарҳанги ҷомеаро инъикос мекунад, аз ин рӯ, забон низ дар ин самт тағйирот ба амал меояд. Ин робитаи байни ҷомеаҳо боиси вохӯрӣ ва бархӯрди забонҳои гуногун, ворид шудан ба ҳамдигар ва гирифтани унсурҳо аз ҳамдигар мегардад. Аз таҳлили омонимҳои минтақавӣ, алалхусус, муайян кардани робитаи байни номҳои ҷуғрофӣ ва фарзияҳои забонӣ натиҷаҳо ба даст овардан мумкин аст. Таҳлилу баррасии антропонимҳои асар маълум менамояд, ки Аҳмади Дониш ҳамчун як Алломаи давр дар мавриди ашхоси барӯманди замонаш ва уламою удабои гузашта маълумот додааст. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози баромади этимологӣ ба гурӯҳи забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, юнонӣ, ибрӣ, русӣ ҷудо карда шудаанд.

Антропонимҳои осори Аҳмад Дониш бо усули калимасозии сарфӣ-наҳвӣ сохта шудааст. Яъне, бидуни ҳар навъ морфемаҳои калимасоз сифат, феъл ва зарфҳо ба исм гузашта, номи хоси шахсро ифода кардаанд. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози таркиб тавассути бандаки изофӣ сохта мешаванд. Таркиби антропонимҳои осори Дониш дар омехтагӣ бо ному насаб, куният ва мавзеи ҷуғрофӣ ҷузъҳои зиёдеро дар бар мегиранд. Дигар антропонимҳои асар баъзан дар шакли таркибӣ ва дар баъзе ҳолатҳо қисман (қисми аввали таркиб) мустаъмал гаштаанд, ки хоси номгузории мардуми Шарқ мебошад.

Маводи ономастикии осори насрии Аҳмади Дониш ба сурати маҷмуи номҳои шахсро фаро гирифтааст. Тамоми антропониму топонимҳои ин навъ асарҳо он қадар мадорики пурқимати илмиро дар худ ғунҷонидаанд, ки айни замон аз дигар маъхазҳои мавҷуда ҳосил кардани ҷузъе аз онҳо хеле мушкил аст.

Этимоднокии натиҷаҳои бадастомада ва дурустии хулосаҳо ба миқдори зиёди маводи илмӣ-назариявӣ таҳлилшуда ва коркардшуда, инчунин санчиши хулосаҳои бадастомада ба миқдори кофии маводи амалии аз насри Аҳмади Дониш интихобшуда асос ёфтааст. Номи ашхоси воқеан мавҷуда (антропонимҳо) ва маҳалҳо (топонимҳо) дар асарҳо як қатор вазифаҳоро иҷро карда метавонанд, ки дар байни онҳо барои ҳамаи намудҳои номҳо умумӣ чудо мекунем: фазоӣ- замонӣ, тавсифкунанда, муқоисавӣ ва рамзӣ. Дар баробари ин, хусусият ва миқдори маълумоте, ки бо исм ирсол мешавад, ҳам аз навъи ном ва ҳам ба вазифаи он дар матн ва гуфтори бадеӣ вобаста аст. Исмҳои хос, ки вазифаи фазоӣ-замонӣ иҷро мекунанд, эътибори дуҷумдараҷаи матни бадеиро ба континууми объективии мавҷудаи фазоию замонӣ мепайвандад, ки он на танҳо мавзӯи тамоми асарро кушода медиҳад, балки дар ошкор намудани нияти муаллиф нақши калон мебозад.

Хулоса

1.Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

Имрӯз яке аз самтҳои ояндадори забоншиносӣ номшиносӣ дар ҳоли рушд аст, ки дар доираи баҳси он пажӯҳиши номвожаҳо афзун мегардад. Номшиносии бадеӣ, ки аслан мураккаб аст, маълумоти кофӣ на фақат дар соҳаи забоншиносӣ гирд меорад, балки дар танқиди адабӣ, мантиқ ва семиотика низ ҳамчун дастур хидмат мекунад.

Бе назардошти таҷриба ва роҳҳои дигар дар омӯзиши номи осори бадеӣ, инкишофи илми нав ба гумон аст. Ин хусусан ба асарҳое дахл дорад, ки дорои афзалияти бадеӣ мебошанд. Дар таҳқиқи номшиносии тоҷик осори зиёди классикӣ вуҷуд доранд, ки дар роҳи фароҳам овардани номвожаҳои ҷуғрофӣ мавзӯҳои мухталиф ва дарёфти маъноҳои он, дараҷаи истемол ва баромади антропонимҳо хидмати нотакрореро ба анҷом мерасонад. Аз ҷумла, «Фарҳанги номҳои Авасто»-и Розӣ Ҳошим, «Фарҳанги Амид», «Фарҳанги омӯзгор», «Фарҳанги форсӣ ба форсӣ» (дар шаш ҷилд), «Бурҳони қотей», «Чароғи хидоят», «Ғиёс-ул-луғот», «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (дар ду ҷилд), «Қомуси русӣ-форсӣ (таълифи И.К. Овчинникова ва дигарон), «Луғати русӣ- тоҷикӣ», «Қомуси асотиршиносӣ» ва ғайраҳо барои шарҳу эзоҳи қисмати касири номҳо ба муаллиф ёрӣ расонидаанд.

Маводи ономастикии асарҳои Аҳмади Дониш дар маҷмуъ номҳои қаҳрамони таърихӣ, ривоятӣ, паёмбарон, олимону адибони қарни гузашта, ҳамзамонон ва номҳои шахру манотиқи васеи ҷаҳонро дар бар мегирад.

Натиҷаи пажӯҳиши номшиносии осори Аҳмади Дониш моро ба чунин хулоса овард, ки таҳқиқоти мазкур дар поёи маводи ономастикии асарҳои насри мураккаби адабиёти форсу тоҷик бори нахуст сурат гирифта ва эҳтимол аввалин кӯшиш аз навоқису камбудихо оро набошад. Охири асри XIX низ дар тавлиди осори таърихӣ, ҷуғрофӣ, сайёҳӣ ва таҷассуми вазъи иҷтимоӣ бетараф набудааст.

Пажӯҳиши маводи ономастикии осори Аҳмади Дониш барои омӯзиши таърихи ташаккули забони тоҷикӣ дар охири асри XIX аз аҳамият холи

нест. Тавассути таҳқиқи номшиносии осори ин мутафаккир дараҷаи равобити иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми Бухоро бо кишварҳои дуру наздики ҷаҳонро муайян намудан мумкин аст. Дар диссертатсия бори нахуст номшиносии осори илмӣ - адабии Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ», «Рисолаи таърихӣ» ва «Меъёр-ут-тадайюн» таҳқиқ гардиданд.

Таҳлилу таҳқиқи маводи ономастикии осори Аҳмади Дониш барои омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ дар охири асри XIX заминаи мусоиде фароҳам меорад. Махсусан, ба бахшҳои фонетика, калимасозӣ, сарф, нахви забоншиносӣ, этнография, таъриху ҷуғрофия маводи фаровоне хоҳад дод. Дар осори Аҳмади Дониш номҳои ашхос, давлатҳо, таҳаллусу лақаби одамон, лақаби ҳайвонот, номҳои шаҳру деҳот, баҳру дарёҳо, ҷирмҳои осмонӣ, офатҳои табиӣ ва ғайра хеле зиёд ба назар мерасанд. Дар диссертатсия омӯзиши воҷаномҳои осори Аҳмади Дониш аз баррасии номҳои мустаъмали одамон, шаҳрҳо, кӯҳҳо, дарёҳо, тепҳо, даштҳо дар охири асри XIX ба анҷом расонида шуд.

Таснифу таҳлили калимасозии маводи ономастикии осори Аҳмади Дониш ва баромади этимологии онҳо бори нахуст мавриди баррасӣ қарор гирифта шуда бошад ҳам, аммо наметавон гуфт, ки тамоми паҳлуҳои он ба пуррагӣ таҳқиқ гардидаанд. Дар таркиби насри Аҳмади Дониш номвожаҳои хоси набобот, ҳайвонот, ҷирмҳои осмонӣ хеле зиёданд, ки омӯзиши он аз аҳамият холи нахоҳад буд.

Маълум гардид, ки дар таркиби луғавии осори Аҳмади Дониш - «Наводир-ул-вақоеъ», «Манозир-ул-кавокиб», «Рисолаи таърихӣ» ва «Меъёр-ут-тадайюн», «Ар-рисола фи аъмол-ул-кура» шумораи антропонимҳо 296 ва топонимҳо 176 ададро ташкил менамоянд. Таркиби антропонимҳо ва топонимҳои осори Аҳмади Дониш баробари таркиби асосии хоси забони тоҷикӣ аз иқтибосоти арабӣ, туркӣ, русӣ, аврупоӣ, юнонӣ ва дигар забонҳо ба шумор меравад.

Таҳлилу баррасии антропонимҳои асар маълум менамояд, ки Аҳмади Дониш ҳамчун як Алломаи давр дар мавриди ашхоси барӯманди замонаш

ва уламою удабои гузашта на фақат маълумот додааст. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози баромади этимологӣ ба гурӯҳи забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, юнонӣ, ибрӣ, русӣ чудо карда шудаанд.

Антропонимҳои осори Аҳмад Дониш бо усули калимасозии сарфӣ-наҳвӣ сохта шудаанд. Яъне, бидуни ҳар навъ морфемаҳои калимасоз сифат, феъл ва зарфҳо ба исм гузашта, номи хоси шахсро ифода кардаанд. Антропонимҳои осори Аҳмади Дониш аз лиҳози таркиб тавассути бандҳои изофӣ сохта мешаванд. Ҷузъҳои таркиби ин навъ антропонимҳо метавонанд аз исму исм, исму сифат, сифату сифат иборат шаванд. Таркиби антропонимҳои осори Дониш дар омехтагӣ бо ному насаб, куният ва мавзеи ҷуғрофӣ ҷузъҳои зиёдеро дар бар мегиранд. Дигар антропонимҳои асар баъзан дар шакли таркибӣ ва дар баъзе ҳолатҳо қисман (қисми аввали таркиб) мустаъмал гаштаанд, ки хоси номгузориҳои мардуми Шарқ мебошад.

Дар осори Аҳмади Дониш номвожаҳои хоси забони арабӣ нисбат ба забонҳои дигар бештар ба назар мерасанд. Чунки асоси номвожаҳои хоси забони тоҷикиро номҳои арабӣ ташкил менамоянд, ки ин аз вазъи таърихӣ ва эътиқоди мардум ба дини мубини ислом иборат мебошад. Қабатҳои вожагонии антропонимҳои осор гувоҳи он аст, ки дар осори Аҳмади Дониш антропонимҳои форсӣ - тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, юнонӣ, ибрӣ ва русӣ ба ҷашм мерасанд.

Топонимика - як бахши номшиносӣ, ки номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), амал, маъно ва пайдоиши онҳо, сохтор, минтақаи пахншавӣ, рушд ва бо мурури замон тағйирёбии онҳоро меомӯзад, дар муддати дуру дароз инкишоф ёфтааст. Топонимҳо дар бораи маскани аҳолии қадим, дар бораи ҳаёти маданияту маънавии халқҳо, хусусиятҳои ҳаёти онҳо, муносибатҳои халқҳои ҳамсоя, ҷаҳонбинии ниёгонамон маълумоти бойтарин доранд, яъне топонимҳо таърихи халқ буда, ба воситаи забон ифода ёфтаанд. Ба топонимҳо номҳои объектҳои дохил мешаванд, ки аз ҳамдигар на танҳо бо хусусиятҳои геофизикӣ, балки аз ҷиҳати ҳаҷм фарқ доранд ва дар осори бадеӣ вобаста ба ҷаҳонбинии нависанда баён меёбанд. Тамоюли ба ҳам

наздик шудани номшиносии бадеӣ ва воқеӣ, ки ба адабиёти умумии асрҳои XIX-XX хос аст, дар интихоби лексикаи ономастикӣ дар насри реалистӣ низ зоҳир мегардад. Дар адабиёти маорифпарварии тоҷик исмҳои хоси бештар истифодашаванда (антропонимҳо, топонимҳо, гидронимҳо) аз номшиносии вучуддошта гирифта шудаанд ва ба номҳои муқаррарӣ мувофиқат мекунанд.

Топонимияи осори Аҳмади Дониш аз 176 номҳои ҷуғрофӣ иборат мебошад. Дар осори Аҳмади Дониш 2 номи таҳайюлӣ Ҷобулқо ва Ҷобулсо зикр гардидааст, ки ба қавли Дониш “билодони мавҷудатони филхориҷ» мебошанд, ба назар мерасад [157, с.301].

Бинобар он ки дар асарҳои Аҳмади Дониш номҳои ҷуғрофӣ зиёданд, пажӯҳиши он барои пайдо намудани маълумот роҷеъ ба топонимияи кишварҳо хеле муҳим аст, зеро баъзе топонимҳо бинобар вазъи таърихӣ тағйири ном кардаанд. Номҳои ҷуғрофӣ миқёси васеи дунёро матраҳ намуда, нависанда дар мавриди аҳолии қитъаҳои гуногуни дунё маълумот овардааст.

Топонимҳои асар аз ҷиҳати сохту таркиб сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мебошанд ва вобаста ба ҳамин ба чор гурӯҳ тақсим карда шуданд. Аз зумраи топонимҳои сода инҳо: Ҳинд, Балх, Эрон, Мадина, Қоф, Хито, Фурс, Юнон, Аҷам, Рум, Рус, Ирам, Бухоро, Кобул, Миср, Самар, Порич, Амриқо, Фаранг. Дар «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғит» номи Миср зикр гардидааст: «Ҷорун (ар-Рашид) ба яке аз умаро тақлиди ҳукумати Миср фармуд. Он шахс қабул накард. Ҷорун биранчиду гуфт: Касон ба тавассут (восита) аз ман ҳукумати Мисрро металбанд, ман туро тақлиф мекунам, қабул намекунӣ» [162, с.41].

Топонимҳои сохтаи насри Аҳмади Дониш бо услуби сарфии калимасозӣ таъсис шудаанд. Топоформантҳои топонимсозии асар хеле кам ба назар мерасанд. Баъзеи онҳо тавассути исм, барҳи дигар ба воситаи сифат, сеюмӣ бо кумаки шумора ё феъл топонимро асос додаанд.

Дар осори Аҳмади Дониш таваҷҷуҳ ба дарё ва рӯдҳои Мовароуннаҳр зиёд аст. Дар насри Аҳмади Дониш номи дарёҳои азими Мовароуннаҳр, мисли Амударё, Сирдарё, Зарафшон тазаққур гардидааст.

Ҳамагуна мавзёҳои чуғрофӣ (дарё, кӯҳ, шаҳр, деҳа) номҳои хоси худро доранд, ки онҳо ифодакунандаи маъноҳои гуногун мебошанд ва ба қисмати гидронимия дохил мешаванд.

Дар осори бадеии Аҳмади Дониш ҳарчанд маводи оронимия кам бошад ҳам, аммо баъзе аз оронимҳои Осиёи Миёна, аз ҷумлаи Дашти Қипчоқ, Дашти Қазок, кӯҳистони Фон, Кавказ, Бадахшон, Чӯпон-ото тазаққур гардидаанд. Антропонимҳои мавзёҳо дорои таърихи гуногун буда, дар вақти пажӯҳиши баромади этимологии он баробари фаъолияти ашхоси таърихӣ маълум мегарданд. Дар бисёр маврид антропонимҳо ифодакунандаи мансубият ба ашхоси алоҳида, қавм, қабила ва ё таърихи таъсисёбии онро маълум месозанд. Дар асар автоантропонимҳои Фетербурх, Искандария, Кустантия ба назар мерасанд, ки ба номи ашхоси таърихӣ гузошта шудааст.

Аҳмади Дониш чун мунаҷҷим дар осори фалсафияш номҳои ҷирмҳои осмониро низ истифода намудааст. Аҳмади Дониш мансубияти кишварҳоро мутобиқи сайёраҳояшон зикр намудааст: Зухра – сайёраи Мовароуннаҳр, Зухал – сайёраи Ҳинд, Миррих – сайёраи Туркистон. Дар осори Аҳмади Дониш номи ҷурмҳои дувоздаҳонаро низ зикр кардааст.

Маводи топонимӣ ва антропонимии асар, ки дар натиҷаи таҳқиқу таҳлили илмӣ муайян карда мешавад, барои афроди чуғрофияшиносон ва муҳаққиқони таърих кумаки амалӣ мерасонад. Антропониму топонимҳои фаровони осори бадеии Аҳмади Дониш дар шарҳу маънидод, таҳлилу таҳқиқи масоили гуногуни решашиносӣ, вожашиносӣ, овозшиносӣ, грамматика ва дигар қисматҳои забоншиносӣ мадад мерасонанд. Шумораи антропонимҳои содаи осори Аҳмади Дониш зиёд нестанд.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки номҳои ашхос, манотик, кӯҳҳо, дарёҳо, ҷирмҳои осмонӣ ва ҳар он чизе, ки моро ихота кардааст, дар замонҳои мухталифи таърихӣ номгузорӣ шуда, сарвати маънавӣ, ганҷинаи

боътимоди таъриху маданият ва як қисми асосии захираи таркиби луғавии забони тоҷикӣ доништа мешавад ва барои шарҳу маънидод, таҳлилу таҳқиқи масъалаҳои гуногуни решашиносӣ, вожашиносӣ, овозшиносӣ, грамматика, шевашиносӣ, таърихи забон ва дигар қисматҳои забоншиносӣ аҳамияти калон доранд. Антропонимҳо ва топонимҳои осори Аҳмади Дониш имрӯз ҳам дар истеъмол буда, аз нигоҳи баромад забони форсӣ-тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, русӣ, ҷунӣ ва ибрий хос мебошанд. Натиҷаи босамари чунин таҳқиқот, ба назари мо, барои рушду такомули бахши номшиносии забон дар айни замон ва минбаъд метавонад нақши муҳиме дошта бошад.

Маълумоти ономастикаи насри бадеии Аҳмади Дониш моро ба хулосае овард, ки нависанда ҳангоми интихоби антропонимҳо ба асноди воқеӣ таъҷиб намудааст. Дар ин бобат аз ҳама бештар «Наводир-ул-вақоеъ» антропонимика ва топонимика ба назар мерасад. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» як зумра қаҳрамонҳо- муосирони нависанда ҳастанд ва ин аз хусусияти ёддошти асар дарак медиҳад. Шубҳае нест, ки номшиносӣ дар асари бадеӣ нақши хеле намоён мебошад ва воситаи иловагии таҷассуми мақсади муаллиф мебошад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии таҳқиқот

Натиҷаи пажӯҳиши ҷанбаҳои назариявии ономастикаи осори Аҳмади Дониш моро ба чунин хулоса овард, ки таҳқиқоти мазкур барои омӯзиши таърихи ташаккули забони тоҷикӣ дар охири асри XIX аз аҳаммият ҳолӣ нест ва аз ин рӯ, ҷиҳати густариши самти мазкур чунин тавсияҳоро зарур мешуморем:

1. Тавассути таҳқиқи ономастикаи осори ин мутафаккир дараҷаи равобити иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуми Бухоро бо кишварҳои дуру наздики ҷаҳонро муайян намудан мумкин аст.

2. Антропониму топонимҳои фаровони осори бадеии Аҳмади Дониш дар шарҳу маънидод, таҳлилу таҳқиқи масоили гуногуни решашиносӣ,

вожашиносӣ, овозшиносӣ ва дигар қисматҳои забоншиносӣ мадад мерасонанд.

3. Маводди топонимӣ ва антропонимии асар, ки дар натиҷаи таҳқиқу таҳлили илмӣ муайян карда мешавад, барои афроди ҷуғрофияшинос ва муҳаққиқони таърих кумаки амалӣ мерасонад.

4. Тадқиқ ва таҳлили ҷихатҳои назариявии ономастикаи осори Аҳмади Дониш барои баррасӣ ва арзёбии масъалаҳои ономастика хеле мушаххас ва муфассал буда метавонад.

5. Натиҷаҳои таҳқиқ метавонад дар ташкил ва гузаронидани курсҳои махсуси таърихи адабиёти тоҷик, назмшиносӣ, сарчашмашиносӣ, ки маълумотҳои ҷолибро фаро гирифтааст, ёри калони илмӣ мерасонад;

6. Таҳқиқ ва омӯзиши ҷанбаҳои назариявии ономастикаи осори Аҳмади Дониш аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳар миллат анъанаҳои номгузории худро дорад.

Номгӯи ихтисораҳо:

ав. – забони авастой

ар. – забони арабӣ

вил. – вилоят

ғ. – ғайра

дар. кл. – дари классикӣ

д. – деҳа

ибр. – забони ибронӣ

лот. – лотинӣ

м. – мавзеъ

маҳ. – маҳалла

н. – ноҳия

наср. – насронӣ

осет. – осетинӣ

пахл. – паҳлавӣ

п. қ. – порсии қадим

п. м. – порсии миёна

п. н. – порсии нав

рус. – русӣ

тоҷ. – тоҷикӣ

трк. – туркӣ

ӯзб. – ўзбекӣ

х. – ҳиндӣ

х. а. – ҳиндуаврупой

юн. – забони юнонӣ

ш. – шаҳр, шаҳрак

ҷ. – ҷилд

ҷ.д. – ҷамоати деҳот

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ЭСТ – Энциклопедияи советии тоҷик

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

ДДЗТ – Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон

НВ – Наводир-ул-вақоъ

МТ – Меъёр-ут-тадаюн

РТ – Рисолаи таърихӣ

НОМГҶИ АДАБИЁТ

I. Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда:

1. Манбаҳо

- [1]. Абаев, В.И. К этимологии древнеперсидских имён Kuruš, Kambyjiya, Āispiš // Этимология / В.И. Абаев. – М.: 1967. - С.236-295.
- [2]. Абдулло, Ф. Номнома / Ф. Абдулло. – Душанбе: Ирфон, 1972.-70 с.
- [3]. Абдуллоев, Н. Формирование таджикской астрономической терминологии и космонимии / Н. Абдуллоев. – Душанбе: 1978. -25 с.
- [4]. Абдунабиев, А. Лингвистический анализ топонимов региона Ура-Тюбе / А. Абдунабиев. –Душанбе: 1992. -23 с.
- [5]. Алимӣ, Ҷ. Топонимика / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе: 1995.- 63 с.
- [6]. Алими, Д.Х.; Топонимия Кулябского региона (лингвистическое исследование): АДД. –Душанбе: 1996 - 47 с.
- [7]. Андреев, М.С. Новые данные по установлению значения слова Фергана / М.С. Андреев //Сообщения таджикского филиала АН СССР, Вып. 24.- Сталинабад: 1950. – с.34
- [8]. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи) / М.С. Андреев // «Труды института истории археологии и этнографии АН Тадж. СССР». т. 7. Вып 1. – Сталинабад: 1953. -215с.
- [10]. Арутюнова, Н.Д. Положение имён лица в русском синтаксисе / Н.Д. Арутюнова // - Изд. ОЛЯ, 1975, №4.-3с.6-45
- [11]. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова.- М., 1966.-607.
- [12]. Аюбова, М. Антропонимияи тоҷикони навоҳии Шаҳритузу Қубодиён (номҳои ашхос) / М. Аюбова. – Душанбе: 2002. -160 с.
- [13]. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Гл. 1. Географический очерк Моверауннахра /В.В. Бартольд. -Соченения.т.1, – М.:1963.-760 с.
- [14]. Бернштам, А.Н. Историко - этнографические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая / А.Н. Бернштам. – М.Л: 1952.-347.

- [15]. Бертельс, Е. История персидско-таджикской литературы / Е. Бертельс . – М.: 1960.-556 с.
- [16]. Бердиев Б. Рамитские говоры таджикского языка: АКД.1. – Душанбе: 1979. 28 с.
- [17]. Большой энциклопедический словарь. М.; СПб., 2000. ДРС – Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий: В 2 т. – М.: 1958.-С.56-57
- [18]. Вамбери, А. Путешествия по Средней Азии / А. Вамбери. – СПб: 1965.- 320 с.
- [19]. Воробьева И.А. О словообразовательном анализе славянских топонимов // Вопросы русского языка и его говоров –Томск: 1968.- С. 76-82.
- [20]. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы II.- Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984. - стр. С. 859 – 958.
- [21]. Гафуров, Б. Г. Таджики. ч. I. [Текст] / Б. Г. Гафуров. – Душанбе: 1983. - 404 с. (на тадж. языке)
- [22]. Гафуров, А. Лично-собственные имена в таджикском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. [Текст] / О. Г. Гафуров. – Душанбе: 1964. - 18 с.
- [23]. Гафуров, А. Рассказы об именах. [Текст] / О. Г. Гафуров. – Душанбе: 1969. - 186 с.
- [24]. Гафуров, А. Таджикская антропонимия [Текст] // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. / О. Гафуров. – М.: Наука, - 1970. - 23-34 с.
- [25]. Гафуров, А. Лев и Кипарис. [Текст] / О. Г. Гафуров. - М.: Наука: - 1971. - 175 с.
- [26]. Гафуров, А. О. Сложносоставных антропонимах в таджикском языке. В кн. Ономастика Средней Азии / А.О. Гафуров.- М., 1978. – С. 165-168.
- [27]. Гафуров, А. Имя и история. [Текст] / О.Г.Гафуров. – М.: Наука,-1987. - 206 с.

- [28]. Гаибов, Г. Бадахшан и Памир в ракурсе истории. [Текст] / Г. Гаибов. // Наука и жизнь. - 1990., №9. - С.56 - 65.(на тадж. языке).
- [29]. Гамкрелидзе, Т.В., Иванов Вяч. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы II.- Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984. – С. 859 - 958.
- [30]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 2. - Душанбе, 1985.-372 с.
- [31]. Грюнберг, А.Л. Заметки по топонимии Афганского Бадахшана [Текст] // Ономастика Востока. / А. Л. Грюнберг. – М.: 1980. - С. 165-170.
- [32]. Грот, Я.К. Заметки о топографических названиях вообще / Я.К. Грот.- Изд. Мин-ва народного просвещения, 1867. Т. 136.
- [33]. Гуламадшоев, Ш. Ш. Шугнанская антропонимика: структура, семантика и источники происхождения. Автореф. дисс. канд. фил. наук [Текст] / Ш. Гуламадшоев. – Душанбе: 2017. - 33 с.
- [34]. Гафуров, Б. Г. Тоҷикон. Таърихи к;адимтарин, кадим ва асрҳои миёна (китоби якум). – Душанбе: Ирфон, 1985. - 425 с.
- [35]. Гафуров, О. Шарҳи исму лақабҳо / О. Гафуров. – Душанбе: 1981. -160с.
- [36]. Гафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои чуғрофӣ. /О.Гафуров. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
- [37]. Давлатов, Э.А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. / Э.А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
- [38]. Девонакулов, А. Асрори номҳои кишвар. – Душанбе: Ирфон, 1989.-223 с.
- [39]. Додыхудоев, Р. Х. Памирская микропонимия (Исследование и материалы)/ Р. Х. Додыхудоев. – Душанбе: Ирфон, 1975. - 161с.
- [40]. Додыхудоев, Р. Х. Термины материальной и духовной культуры в топонимии Памира: Вопросы памирской филологии. Вып.3./ Р. Х. Додыхудоев. – Душанбе: 1985.-С.108-120.

- [41]. Додыхудоев, Р. Х. Лингвистический анализ микро топонимии Памира (на материале шугнано-язгулямской группы языков): дис... докт. фил. наук./ Р. Х. Додыхудоев. – Душанбе: 1979.-337 с.
- [42]. Додихудоев, Р.Х. Микротопонимияи Испечак//Масъалаҳои забони тоҷикӣ (маҷмуаи илмӣ.ҷ.2). –Душанбе: 1992.
- [43]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Маориф, 1982. - 462 с.
- [44]. Исмоилов, Ш. Топонимияи Тоҷикистон / Ш. Исмоилов. – Душанбе: 2014. -136 с.
- [45]. Исмоилов, Ш. Назаре ба вожаҳои ҷуғрофӣ / Ш.Исмоилов. – Душанбе: 1993.- 65 с.
- [46]. Исмоилов, Ш. Таҳлили лингвистии топонимҳо / Ш. Исмоилов. – Душанбе: 1994.-70 с.
- [47]. Исмоилов, Ш. Инъикоси архаизму диалектизмҳо дар номҳои ҷуғрофӣ / Ш. Исмоилов. – Душанбе: 1996. -С 3-40.
- [48]. Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Қаротегин (рисолаи докторӣ). / Ш. Исмоилов. – Душанбе: 1999. - 396 с.
- [49]. Исмоилов, Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана (лингвистическое исследование) / Ш. Исмоилов // - Автореф. док. дисс. – Душанбе: 1999. – 48 с.
- [50]. Каримов, А. Первичные предлоги в средперсидском языке / А. Каримов. – Душанбе: 1970.-152 с.
- [51]. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ / А. Каримов. – Душанбе: 1978. 148 с.
- [52]. Касимова М.Н. Синтаксис простого предложения таджикской прозы XI века: Авт. дис. . докт.фил.наук. – Душанбе: 1979, 41 с.
- [53]. Қӯзиева Н.М. Таҳлили муқоисавии навҳои грамматикӣ ва исм дар забонҳои арабӣ ва тоҷик.-Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ ва номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.20 - Забоншиносӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ, қисми ва муқоисавӣ. – Хучанд: 2019, 56 с.

- [54]. Маликушшуаро, Муҳаммадтақӣ. Сабкшиносӣ ё таърихи тасавури насри форсӣ / Муҳаммадтақӣ Маликушшуаро. – Душанбе: 2011. - 651 с.
- [55]. Майнусов, Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси (лингвистический аспект). Автореф. дис. канд. филол. наук. [Текст] / Д. Ф. Майнусов. – Душанбе: 2013. - 28 с.
- [56]. Маллицкий Н.Г. О некоторых географических терминах имеюших отношение к Средней Азии // Изв. Всесоюзного географического общества. – М. Л., Т. 77, 1945.- С. 278-287.
- [57]. Масальский, В. И. Туркестанский край / В.И. Масальский. – Россия .Т.19.С. Петербург, 1913.- С. 684 с.
- [58]. Матвеев, А. К. Апология имени Вопр. Ономастики / А.К. Матвеев // 2004. № 1. С. 7–13.
- [59]. Маъсуми Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсуми. – Душанбе: 1976.-73 с.
- [60]. Марузо, Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. М. Марузо, 1960.- 436 с.
- [61]. Маҳмадҷонов, О. Таҳлили гендерии антропонимияи баъзе манотиқи Тоҷикистон / О. Маҳмадҷонов. - Гендер и общество ежемес. науч.-аналит. жур. Института открытого общ. Фонда Сороса в РТ. – Душанбе: 2004. - С. 10-21.
- [62]. Маҳмадҷонов, О. Гендер дар антропонимияи тоҷик / О. Маҳмадҷонов // Журнал фонда народонаселение ООН в РТ. – Душанбе: 2001. - 115 с.
- [63]. Маҳмадҷонов, О.О. Топонимия Ромитского региона / О.О. Маҳмадҷонов // - Автореф. Канд. дисс– Душанбе: 2005. - 26 с.
- [64]. Маҳмадҷонов, О.О. Назаре ба топонимияи Ромит. Масъалаҳои забони тоҷикӣ / О.О. Маҳмадҷонов.- ДДОТ. – Душанбе: 1992. - С.100 – 106
- [65]. Маҳмадҷонов, О.О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор. / О.О. Маҳмадҷонов. - Душанбе, 2010. – 228 с.
- [66]. Миллер, Б.В. Персидско - русский словарь / Б.В. Миллер. – М.: 1960.- 668 с.

- [67]. Мирбобоев, А. Чамшед дар Бех,руз // Номаи пажухишгоҳ, (мач;муаи мак;олот). №1. – Душанбе: 2001. - С. 42 – 46.
- [68]. Мурзаев, Э.М. Задачи топонимического изучения Средней Азии / Э.М. Мурзаев // - Изв. Кирг. геогр.об - ва.- Фрунзе, 1970, ВЫП. 8,стр.58-66.
- [69]. Мухторов, З.М. Таърихи забони тоҷикӣ. -Душанбе: Хумо. 2003. 108с.
- [70]. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) /С. Назарзода. – Душанбе: 2003. - 148с.
- [71]. Наршаҳӣ, Муҳаммад.Таърихи Бухоро. Н.Муҳаммад. – Д: 2012.-480 с.
- [72]. Никонов, В.А. Среднеазиатские материалы для словаря личных имён. –В кн.: Ономастика Средней Азии / В.А. Никонов. – М.: 1978, - С. 153 161.
- [73]. Оранский, И.М. Введение в иранскую филологию. – М.: 1963.490 с.
- [74]. Офаридаев, Н. Микротопонимия Ванджа и Дарваза. [Текст] / Н. Офаридаев. – Душанбе: Дониш, 1992. - 187 с.
- [75]. Петровский, Н. А. Словарь русских личных имён. / Н. А. Петровский. – М.: - 1966. - 280 с.
- [76]. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. [Текст] / Н. В. Подольская. – М.: Наука, 1978. - 198 с
- [77]. Раҳмон, Э. Таджики в зеркале истории. Книга первая. [Текст] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2009. - 704 с.
- [78]. Раҳмон, Э. Суханронӣ ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://tojikmatlubot.tj> > syhan..
- [79]. Розенфельд А.З. Проблемы региональности и десемантизации в таджикской топонимике // Ономастика Востока. – М.: Наука, 1978. - С.63 - 71.
- [80]. Розенфельд А.З. Отражение верований в таджикском топонимическом фонде// Краткое содержание докладов Среднеазиатско-кавказских чтений (авг.1973). – Л.: 1979. -С. 13.

- [81]. Розенфелд, А.З. Название «лангар» в топонимике Таджикистана // Изд. ВГО, М., 1940. – Вып.: 6 (72). - С. 861 - 864 с.
- [82]. Розенфелд, А.З. Топонимика нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории // Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук. Вып. 10 -11, 1956. - С. 85 - 94.
- [83]. Розенфелд, А.З. Гидрографические термины в топонимике Таджикистана// Местные географические термины в топонимии. – М.: 1976.- С. 184- 187.
- [84]. Розенфелд А.З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах. // Иранское языкознание. История, этимология, типология. – Москва, 1976.
- [85]. Розенфелд, А.З. Топонимика Ванджа //Топонимика Востока.1. – М.: 1962.-С. 273-280.
- [86]. Розенфелд, А.З. Заметки по гидронимии Юго-восточного Таджикистана//Топонимика Востока – М.: 1964. - С. 173-176.
- [87]. Розенфелд, А.З. Оронимы Юго-восточного Таджикистана // Оронимика. – М.: 1969. - С. 49 - 52.
- [88]. Розенфелд, А.З. Проблемы региональности и десемантизации в таджикской топонимике / А.З. Розенфелд // В кн.: Ономастика Средней Азии. – М.: 1978. – С. 63-71.
- [89]. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе: 1972. 76 с.
- [90]. Рустамов Ш. Антропонимияи «Таърихи Систон» (ҷанбаи таърихӣ - забоншиносӣ) Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (phd), доктор аз рӯи ихтисоси филология.- – Душанбе: 2020, 197с.
- [91]. Саймиддинов, Д. Лексика среднеперсидского языка.–Автореф. доктор дисс. / Д. Саймиддинов. – Душанбе: 1998.-38 с.
- [92]. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони тоҷикии миёна / Д.Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. -300 с.

- [93]. Саймиддинов, Д. Точки бостон. / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2007. - 190 с.
- [94]. Смирнова, О.И. Загадочная надпись на монетах Варахши // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XVI годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. Часть 2. – М.: 1982. - С. 143 - 145.
- [95]. Сулаймонов, С. Формирование терминологии таджикской философии (на материалах «Донишнома» Ибн Сино), – Душанбе: 1997.- 97 с.
- [96]. Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Йакута Ал-Хамави (XIII в.): автореф. Дис.канд. фил. наук./ С.Сулаймонов. – М.: 1979.-20 с.
- [97]. Суперанская, А. Структура имени собственного. -М., 1969-207 с.
- [98]. Суперанская, А.В. Как Вас зовут? Где вы живёте?/А.В. Суперанская. – М.: 1964.-95 с.
- [99]. Суперанская, А.В. Типы структура географических названий. «Лингвистическая терминология и прикладная топонимика» / А.В. Суперанская. – М.: 1964.-с.45.
- [100]. Суперанская, А.В. Терминология и ономастика (доклад на терминологической конференции) / А.В. Суперанская. – Рига: 1969.-112 с.
- [101]. Суперанская, А.В. Эволюция взглядов на имя собственное в науке о языке // Развитие методов топонимических исследований / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1970. -С.39-46.
- [102]. Суперанская, А.В. Суперанская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имён // Антропонимика: Сб. науч. тр. – М.: 1970. С. 7-17.
- [103]. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного. – М.: 1973.- 165 с.
- [104]. Суперанская, А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985.175с.
- [105]. Темиров, Қ. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». / Қ. Темуров. – Душанбе, 2018. – 24 с.

- [106]. Топонимия Востока. – М.: 1964. - 228 с.
- [107]. Топоров В.Н., Трубачёв, О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, – М.: 1962. -270 с.
- [108]. Тӯраев, Б. Таҳқиқи вожагонӣ-маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Ягноб / Б. Тӯраев. –Душанбе: 2010. -223 с.
- [109]. Фозилов, Д. Лексические особенности «Сафарнаме» Носира Хусрава. Автореф. канд. фил. наук [Текст] / Д. Фозилов. – Душанбе: Дониш, 2013. - 22 с. (на тадж. языке).
- [110]. Фрай, Р. Наследие Ирана/Р. Фрай. Перевод с английского В.А.Лившица и Е.В.Зеймаля под редакцией и с предисловием М.А.Дандамаева. – М.: Наука, ГРВЛ, 1971. 468 с.
- [111]. Фрейд, З. Тотем и Табу. Психология первобытной культуры и религии. [Текст] / З. Фрейд. // Психологическая и психоаналитическая библиотека. Вып.6, – М.: 1973. - С.123-130.
- [112]. Хайдаров, Ш. Словарь частотности антропонимов таджиков Аштского района/Ш.Хайдаров. – Душанбе: Дониш,1986. -226с.
- [113]. Ходжиев, С. Языковые особенности прозы начала XX века (На материале «Тухфай ахли Бухоро» Мирзо Сироджа Хакима). Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Душанбе: 1967. - 27 с.
- [114]. Халимов, Р.Х. Топонимика Нуратинской гор / Р.Х. Халимов // . – географический сборник. Вып. 1. – Казань: 1966.-с.48.
- [115]. Хромов, А.Л. К вопросу о топонимике Матчи // Изв. АН Тад ССР. Отд. общ. наук. 1963. – Вып. 1 (32). - С. 78 - 82.
- [116]. Хромов, А.Л. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба // Изв. Ан Тадж ССР. Отд. общ. наук. 1966. - Вып. 3 (45) - С. 83 - 87.
- [117]. Хромов, А.Л. Тюркские названия в микротопонимии Ягноба //Изв. АН. Тадж. ССР. Отд. общ. наук. 1967. – Вып. 3. – С. 78-81.
- [118]. Хромов, А.Л. Еще раз о согдийском топоформанте // Изв.АН. Тадж. ССР. Отд. общ. наук. 1968. – Вып. 3 (53). -С. 85- 89.

- [119]. Хромов, А.Л. Некоторые проблемы топонимического исследования Таджикистана // Изв. АН Тадж. ССР (отд. общ. наук). – Душанбе: № 1, 1968, С. 63-76.
- [120]. Хромов, А.Л. Говоры таджиков Матчинского района. 1. – Душанбе: 1962. – 215 с.
- [121]. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана // Топонимика Востока. – М.: 1969. – С. 87-99.
- [122]. Хромов, А.Л. Топонимический калейдоскоп // Памир. – Душанбе: 1969, № 5, 61-63 с.
- [123]. Хромов, А.Л. Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана. Топонимия Ягноба и Верхнего Зеравшана: Дисс. докт. фил. наук. – Душанбе: 1970 – 478 с.
- [124]. Хромов, А.Л. Изучение географических названий Таджикистана в СССР и за рубежом. [Текст] / А. Л. Хромов. // Известия А. Н. Таджикской ССР, отдел общих наук, № 2, 1962. – С. 23-34.
- [125]. Хромов, А.Л. Ягнобский язык. – М.: 1972. – 208 с.
- [126]. Хромов, А.Л. О структурных особенностях иранской топонимии Маверуннахра в IX-XIII вв. // Восточная филология, вып. 3. – Душанбе: 1974. – С. 3-25.
- [127]. Хромов, А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана, вып. 1. – Душанбе: Ирфон, 1975. 85 с.
- [128]. Хромов, А.Л. К истории интерпретации этнонима таджик. [Текст] / А. Л. Хромов. // Таджикское языкознание. – Душанбе.: - 1978. – С. 46-57.
- [129]. Хромов, А.Л. Таджикская микротопонимия долины Верхнего Зеравшана и Ягноба / Ономастика Средней Азии. – М.: 1978. – С. 58-62.
- [130]. Хромов, А.Л. . Некоторые особенности топонимии Средней . Азии в IX-XIII вв. // Ономастика Востока. – М.: 1980. – С. 132-139.
- [131]. Хромов, А.Л. Топонимия русского происхождения на территории Таджикистана // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: 1980. – С. 350-358.

- [132]. Хромов, А.Л. . Об арабской топонимии на территории Средней Азии//Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: 1980.- С. 191-197.
- [133]. Ҳайдаров, Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт / Ш. Ҳайдаров. – Душанбе: 1986.-228с.
- [134]. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд / Д. Ҳомидов. – Душанбе: 2002. – 104 с.
- [135]. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд (таҳқиқи лингвистӣ-таърихӣ) / Д. Ҳомидов. – Душанбе: 2014. –164 с.
- [136]. Ҳомидов, Д. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзёҳои таърихии тоҷикнишин (2018) /Рисолаи диссертатсионӣ. Д.Ҳомидов. – Душанбе: 2018. – 341 с.
- [137]. Ҳомидов Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ (маҷмуаи мақолот)./ Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 240 с.
- [138]. Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XIX / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Дониш, 1968. - С. 96-109.
- [139]. Ҳодизода, Р. Аҳмади Дониш. / Р.Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1976.
- [140]. Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX / Р. Ҳодизода,С. Саъдиев, У. Каримов. – Душанбе: Маориф,1988.
- [141]. Шарифов, Н. Инкишофи вожагони забони адабии тоҷик бо терминҳои ҳарбӣ, солҳои 1940-1945 / Н.Шарифов.- с. 4.
- [142]. Шодиев, М. Лингвистический анализ топонимов произведения Садриддина Айни / М.Шодиев. – Душанбе: 1994.-200 с.
- [143]. Шерба, Л.В. Транскрипции иностранных слов и собственных имён и фамилий / Л.В. Шерба . – «Труды комиссии по русскому языку АН СССР», Т. 1. – Л.: 1931. -324 с.
- [144].Шоев, Р. Ономастика «Самаки айёр».- Автореф...канд...дисс... / Р.Шоев. – Душанбе: 1996. -23 с.
- [145]. Шоев, Р. Ономастика «Самаки айёр» / Р. Шоев. – Душанбе: 2012.-193 с.
- [146]. Шодиев, Р. Масоили лингвистии номвожаҳои таърихии Хатлон / Р.Шодиев. – Душанбе: 2016. - 118 с.

[147]. Якубов Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья) / Ю.Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 213 с.

[148]. Яблоков А.А. Варзоб (книга о реке). – Душанбе: 1989. - 96.с.

[149]. Яхонтов С.Е., рецензия на: В. Csongor, Chinese in the Uighurscript of the Tang-period. М.: Советское востоковедение, 1956, №2.- с. 191.

[150]. Ярцева, В.Н. Язык и общество. – М.: 1968. -208с.

II. Феҳрасти сарчашмаҳо:

[151]. Абдуррашиди Таттавӣ. Мунтахаб-ул-луғот / Т.Абдуррашид.- Душанбе: Сарредаксияи ЭМТ, 2003. - 790 с.

[152]. Алиакбари Орзу, Чароғи ҳидоят / О.Алиакбар. – Душанбе: 1993.- 236 с.

[153]. Ализода И. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». – Душанбе: Адиб, 1992. - 492 с.

[154]. Аҳмад ибни Якуб, Ал-булдон / Я. Аҳмад.–Техрон, 1336.- С.78-128.

[155]. Берунӣ Абӯрайҳон. Осор-ул-боқия / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.

[156]. Берунӣ Абӯрайҳон. Китоб-ут-тафҳим / А. Берунӣ. – Душанбе: Дониш, 1973.- 146 с.

[157]. Дониш, Аҳмад. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 1. /Аҳмади Дониш. – Душанбе: Дониш, 1988. -288 с.

[158]. Дониш, Аҳмад. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. /Аҳмади Дониш. – Душанбе: Дониш, 1988. -344 с.

[159]. Дониш, Аҳмад. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 1. /Аҳмади Дониш. – Душанбе: Дониш, 2017. -461 с.

[160]. Дониш, Аҳмад. Асарҳои мунтахаб /Аҳмади Дониш. – Сталинобод: Наш.дав.точик, 1959. - 288 с.

[161]. Дониш, Аҳмад Махдум. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. /Аҳмад Махдуми Дониш. – Сталинобод: 1960.

- [162]. Дониш, Аҳмад Махдум. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития /Аҳмад Махдуми Дониш – Душанбе: Сарват, 1992. -98 с.
- [163]. Дониш, Аҳмад Махдум. Меъёр -ут-тадайюн /Аҳмад Махдуми Дониш. – Душанбе: Эргграф, 2010. -307 с.
- [164]. Дониш, Аҳмад Махдум. Мунозир-ул-кавокиб /Аҳмад Махдуми Дониш. – Душанбе: 2016, -432 с.
- [165]. Муҳаммад, Бурҳониддин, Бурҳони котеъ. Ҷ.1,2. / Б. Муҳаммад. – Душанбе: Ирфон, 2009.- 497с.
- [166]. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот (таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров)/ Гиёсуддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, ҷ.1, 1987.- 480 с.
- [167]. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот (таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров)/ Гиёсуддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб ҷ.2, 1988. - 416 с.;
- [168]. Муҳаммад, Содикхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн / Г.Муҳаммад. – Душанбе: 2006. - С. 50 - 120.
- [169]. Хусрав, Носир. Сафарнома / Носир Хусрав. – Душанбе: Ирфон. 1976. -117 с.
- [170]. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Ҷ.1. – М.: СЭ, 1969. -951 с.
- [171]. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Ҷ.2. – М.: СЭ, 1969.- 949 с.
- [172]. Ҳомидов Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эронӣасли Мовароуннаҳр. / Д.Ҳомидов. – Душанбе: 2013.- 140 с.
- [173]. Ҳудуд-ул-олам минал машриқ ва минал мағриб (таҳияи А. Ҳасанов). – Душанбе: Бухоро,2014,588- с.
- [174]. Шарофзода, Г. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ (номҳои духтарона) [Матн] / Г. Шарофзода, С. Матробиён. –Душанбе: Ҷ.1.«Истеъдод», 2017, –184 с.
- [175]. Шарофзода, Г. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ (номҳои писарона) [Матн] / Г. Шарофзода, С. Матробиён. – Ҷ.2. –Душанбе: «Истеъдод», 2017, –184 с.

- [176]. Энциклопедияи советии тоҷик [Матн] / Сармуҳаррири илмӣ М.С.Осимӣ. Ҷ. 2. –Душанбе, 1980. –640 с.
- [177]. Энциклопедияи советии тоҷик [Матн] / Сармуҳаррири илмӣ М.С.Осимӣ. Ҷ. 3. Душанбе, 1981. –670 с.
- [178]. Энциклопедияи советии тоҷик [Матн] / Сармуҳаррири илмӣ М.С.Осимӣ. Ҷ. 8. –Душанбе, 1988. –303 с.
- [179]. Январ, Шуқурии Самарқандӣ. Фарҳанги номвожаҳои форсии тоҷикӣ [Матн] / Январ Шуқурии Самарқандӣ. –Душанбе: «Эр–граф», 2010, – 392 с.
- [180]. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – М.: Изд.фирма «Восточная литература» РАН, 2000. - 327 с.

3.Бо забони англисӣ

- [181]. Bartholomae H. Altiranisches worterbuch. / H. Bartholomae.-1904.
- [182]. Benveniste et Renou. Vrta et Vraragna. / R. Benveniste. - 1934.
- [183]. Benveniste E. Titres et noms propres en iranien ancien./ E. Benveniste. - Paris, 1966. -132 p.
- [184]. Caetani L., Gabrielli G. Onomasticon arabicum. / L. Caetani.–Vol. I-II. –Roma, 1915.
- [185]. Colebrooke G. E. On the proper names of the Mohammedas. / G. Colebrooke. –1981.
- [186]. Garcin de Tassy. Memaire sur les noms propres et les titres musulmans./ Garcin.-Paris, 1854.
- [187]. Justi F. Iranisches namenbuch. Marburg. / Justi.- 189.

4.Сомонаҳои интернетӣ:

- [188]. [<https://tg.wikipedia.org/wiki/>].
- [189]. http://uisrussia.msu.ru/Linguist/C5_onomastika. JSP
- [190]. <http://udmurt.info/udmurt/onoma.htm>
- [191]. [ru.wikipedia.org > wiki > Название_Андалусии](http://ru.wikipedia.org/wiki/Название_Андалусии)
- [192]. [<https://tg.wikipedia.org/wiki/>].

Ба забони форсӣ

- ذبح ف لخي زي ربت. ناهوب عطاق / ذيسحدمحم ناهوب. اب مام تها م. ذيعم. دلج ، ناهوب. [193].
1342. نارهط: ت سد فار شديديه، - . 4 - 1 ياه ي سحدمحم
- (Бурхон, Муҳаммадхусайн. Бурхони қотей [Матн] / Муҳаммадхусайни Бурхон. Чилдҳои 1-4 – Техрон: Афсати Рашидия, 1342)
- دمحم. گ نهرف ي تخاذ شهيد يرناب زي سراف / دمحم ت سودن سح. ت رابع زا ، ت سودن سح. [194].
1393. نارهط: ناته سدگ نهرف ناب زو داب فارسي، - دلج. 5
- (Ҳасандӯст, Муҳаммад. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / Муҳаммади Ҳасандӯст. Иборат аз 5 ҷилд. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393.
- ه سدسوم ت ارانش تناو پ اچ هلك شدناد - دلج. 15 ع. هاند تغل / ع. ادخهد. ت رابع زا ، ادخهد. [195].
1337. طهران، نارهط:
- (Деххудо, А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. Иборат аз 15 ҷилд. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377)
- نارهط: زك رم قرئاد ف راعملا گ رزب اسالمى، - . 2 قرئاد ف راعملا گ رزب ي ملاسا. ج. [196].
1383 / 2004 . - 738 .
- (Доират-ул-маорифи бузурги исломӣ [Матн] / Ҷ.2. – Техрон: Маркази Доират-ул-маорифи бузурги исломӣ, 1383/2004. – 738 с.)
- و 1 ي عاد ملا سلاا ديس دمحم ي لع. گ نهرف ملاظن / ديس دمحم ي لع ي عاد ملا سلاا. ي اهلا ج. [197].
1362. نارهط: دانش، - . 5
- (Доиюссалом, Сайид Муҳаммад Алӣ. Фарҳанги Низом [Матн] / Сайид Муҳаммад Алии Доиюссалом. Чилдҳои 1 ва 5. – Техрон: Дониш, 1362)
- / م.آ. ي ناشاك. هش ياه وذنه ي ياد ورا ناب زي سراف ي ناشاك م.آ. گ نهرف ير. [198].
552 . - 1384. اصدهان، ناه فصا: هلك شدناد
- (Кошонӣ, М.О. Фарҳанги решаҳои ҳиндуаврупоии забони форсӣ [Матн] / М.О. Кошонӣ. – Исфаҳон: Донишгоҳи Исфаҳон, 1384. – 552 с.)
1371. نارهط: ريدما ك بير، - . 6 - 1 م. گ نهرف ي سراف / م. ذيعم. ي اهلا ج، ذيعم. [199].
- (Муин, М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муин. Чилдҳои 1-6. – Техрон: Амири Кабир, 1371).
- ت ارانش تنا - گ نهرف اهرش و ياهنات سا ناريا. شهوژپ و سراگن ا.اي ناته سديس. [200]
744. - 2 ص.؛ ج. 756 - . 1. ج. 1392. نامزاس فاقوا وروما خيريه، نارهط: نامزاس
- (Фарҳанги шаҳрҳо ва устонҳои Эрон [Матн] / Пажӯҳиш ва ниғориши Эраҷ Афшори Систонӣ. – Техрон: Созмони чопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392. Ҷ.1. – 756 с.; Ҷ.2. – 744 с.)

**Мундариҷа ва натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар
интишороти зерин ба таърифи расидааст:**

А) Мақолаҳои ки дар маҷаллаҳои тақризишавандаи ҚОА-и

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М] Шамсудинова, М.А. Сохтори топонимияи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш / М.А. Шамсудинова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар [Матн]. - Бохтар, 2018 - №1/4(57). - С. 22-26. ISSN 2663-5534.

[2-М] Шамсудинова, М.А. Номвожаҳои ҷисмҳои осмонӣ дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш /М.А.Шамсудинова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар [Матн]. – Бохтар, 2018 – №1/4(57) – С. 34-38. ISSN 2663-5534.

[3-М] Шамсудинова, М.А. Қабатҳои забони антропонимия дар осори Аҳмади Дониш / М.А.Шамсудинова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар [Матн]. – Бохтар, 2019 - №1/4(68) – С. 24-27. ISSN 2663-5534.

[4-М] Шамсудинова, М.А. Сохти антропонимия дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш / М.А.Шамсудинова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар [Матн]. – Бохтар, 2019. – №1/3 (65) – С. 82-86. ISSN 2663-5534.

[5-М] Шамсудинова, М.А. Антропонимҳои мураккаб ва таркибӣ дар насри Аҳмади Дониш / М.А.Шамсудинова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар [Матн]. – Бохтар, 2020.№1/4(80). – С. 13-18. ISSN 2663-5534.

[6-М] Шамсудинова, М.А. Шарҳи баъзе аз номҳои ҷуғрофӣ дар осори Аҳмади Дониш / М.А.Шамсудинова // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих [Матн]. – Душанбе, 2020.№3(39) – С. 42-49. ISSN 2226-9355.

[7-М] Шамсудинова, М.А. Гидроним ва оронимҳо дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш /М.А.Шамсудинова // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих [Матн]. – Душанбе, 2020. №4(40) – С. 89-95. ISSN 2226-9355.

[8-М] Шамсудинова, М.А. Таҳлили номвожаҳои Фетербурх, Искандария, Кустантия / М.А.Шамсудинова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ [Матн]. – Душанбе, 2021.№5 (65) – С. 21-25 . ISSN 2219-5408.

[9-М] Муҳаммадҷонзода О.О. Назаре ба баъзе топонимҳои иқтибосӣ дар осори Аҳмади Дониш / О.О. Муҳаммадҷонзода, **М.А. Шамсудинова** // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ [Матн]. – Душанбе, 2021. - №6 (95) – С. 18-22. ISSN 2219-5408.

Б) Мақолае, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

[10–М]. Джамирова Л.И., Шамсудинова, М.А. Ономаптопы в русском языке: структурно семантическое описание. [Матн] / М.А. Шамсудинова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҳаёти профессорону омӯзгорон, докторантон, магистрантон ва донишҷӯёни ДДЗТ ба номи Сотим Улуғзода таҳти унвони **«Масъалаҳои мубрами филология, ҷомеашиносӣ ва фанҳои табиӣ-риёзӣ дар даврони соҳибистиклолӣ»** ба ифтихори рӯзи илми тоҷик (11.04.2021-13. 04. 2021). – Душанбе, 2021. – С. 170-172. ISBN-978-99985-64-49-52

[11–М]. Шамсудинова М.А. О морфологической структуре антропонимии в произведениях Ахмада Дониша [Матн] / М.А. Шамсудинова и// Забон ва адабиёти рус дар шароити муосир: (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, (Душанбе, 12 март соли 2021 г.). – Душанбе: ДМТ, 2021. – С. 323-331

[12–М] Шамсудинова М.А. Мулоҳизаҳо дар мавриди масъалаҳои ономастика дар осори бадеӣ. [Матн] /М.А.Шамсудинова// Масъалаҳои мубрами забони русӣ ва забони англисӣ дар шароити кунунӣ. Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ ДДЗТ (18.06.2021). – Душанбе, 2021. – С. 356-360. ISBN-978-99985-64-00-8